

ASHVAGHOSHA'S
BUDDHA-CHARITA

(Cantos I—V)

WITH A SCHOLIUM

BY

DATTATRAYA SHASTRI NIGUDKAR,

Principal, Sanskrit Pathashala, Rajapur.

AND

INTRODUCTION, NOTES AND TRANSLATION

BY

K. M. JOGLEKAR, M. A.

PUBLISHED BY THE AUTHOR.

Sold by

THE ORIENTAL PUBLISHING COMPANY,
GIRGAON, BOMBAY.

1912.

Price Rs. 2.

PREFATORY NOTE.

The appearance of the *Buddhacharita* before the literary world has been mainly due to the exertions and interest of Mr. Hodgson. It was he who secured copies of the Ms. in Nepal. Prof. Sylvain Levi published one Canto of the poem in the *Journal Asiatique* but abandoned the work in favour of Prof. Cowell who prepared the text of the poem from "three Mss. all copies from an original which is inaccessible in Nepal." "Of these three Mss.," says Prof. Cowell, "only one, that in the National Library at Paris, is a Devanagari transcript—the other two are in the Nepalese character. This has been published by the Delegates of the Clarendon Press, Oxford.

I was reading the poem from the Clarendon Press edition, during a rambling excursion in some of the villages in the Konkan. In one of them I espied a heap of loose pages of Pothies at the house of a young man of the Gokhale family. In that mass. I came across pages of the *Buddhacharita* running upto Stanza 90 of Canto XII. This happened about February 1907. The youth could not give me any information of the Mss. except that they may have perhaps belonged to his great-grandfather who was an *Ashrita* (a protege) of the Maharaja Sindiya of Gwalior.

On a perusal of the Ms. I thought of bringing out an edition of the *Ka'vya*. With this object in view I addressed a letter to the Delegates of the Clarendon Press and received a kind and encouraging reply from the Secretary dated 13th December 1907—"We have considered your request for permission to draw on the Delegates' edition of *Buddhacharita* for the concluding part of the work..... We have pleasure in giving you the permission you request..... In the letter dated 11th February 1908, the Secretary writes "I have pleasure in granting you permission to take readings from our text of *Buddhacharita* on the understanding that this fact will be recorded in the notes whenever a reading is borrowed." I do not know how adequately to thank the Delegates of the Clarendon Press for their kindness in so generously granting me the permission.

In the course of conversation with Mr. Vaman Shastri Islampurkar I found that he knew a Jain Yati who posess-

ed a Ms. of the Buddhcharita. I tried my best to induce the Shastri to obtain me the loan of the Ms. but failed. All that I could get through him was a collation of readings of the first two Cantos. In his letter Mr. Vaman Shastri wrote as under:—

बुद्धचरित ज्या मनुष्याकडे आहे तो जैन लोकांतला जति आहे त्याचें नांवच तुझास पाहिजे असल्यास “धीपूज्यजी महाराज” असें असून सांप्रत तो मुनिदावादेस चानुमांस्याकरितां राहिला आहे. त्याचा पुस्तकसंग्रह भीलदाज येथें असून तो तिकडून परत आल्यावांचून दुसऱ्या कोणास पुस्तक पहाण्यास मिळणार नाही, इतकेंच नव्हे तर स्वतः सुखी जरी त्याला भेटला तरी काम होणें शक्य नाही × × × × बुद्धचरिताचे पहिला व दुसरा असे दोन सर्ग त्याणें पाहिलेले आपल्याकडे पाठवीत आहे.

The selection of the Ka'vya as a text book by the Bombay University for the P. Examination spurred me into preparing an annotated edition of the poem for the use of students. With this object in view I set to work.

During my travels in Central India in March 1908 A. D. I met a Jain at Harpalpur who had a Ms. of the Buddhacharita, which, he said, he read every morning and looked upon it as his text for prayers. He would not even so much as allow me to touch his book. After earnest importunities he consented to give me the variants. His copy extended only upto the tenth Canto. He said he had made this copy from the Ms. of a Puja some years ago.

The present edition is based on the Ms. found with the Gokhale family. The readings obtained through Mr. Vaman Shastri are marked J; those from the edition of the Clarendon Press Series are marked C; the readings from the Harpalpur gentleman are marked H.

Pandit Haraprasad Shastri of the Calcutta Sanskrit College told me 1st March that he had come across a Ms. of the Buddhacharita in Nepal and that he was writing a monograph on it.

It must be mentioned here that the sources from which I have drawn my information are too numerous to be enumerated, but I am particularly indebted to the authors whose names I have given in the concluding portion of the Introduction. I intended mentioning in the foot-notes of the Introduction the name of each author from

whom I had derived information, but I found it extraordinarily inconvenient; and, therefore, beg to record my gratefulness to them all if I could not do so particularising each point and each extract.

A facsimile of one of the pages of the Ms. from the Gokhale family is given; so also a photo of Gautama Buddha from the Ajanta Caves is added. For the latter, I am indebted to the kindness of Shet Purshottam Vishram Mavji, whose interest in Indian antiquities is laudably unique.

The present Volume of the first portion of the Kavya has been prepared from such materials as were within my reach. It is hoped that the running commentary from the pen of the learned Dattatraya Shastri, the author of the commentary on Ja'nakiharana, together with the Introduction, notes, and translation, will prove of some assistance to the students of the Kavya. The alphabetical Index which is a peculiar feature of the volume will, it is believed, be of no small help to the student. But the proof of the pudding is in the eating, and the proof of the utility of the Volume will be the interest it may awaken among students for the hero of the Kavya and his teaching.

Vidyashrama,
HEDVI,
Dist. Ratnagiri,
30th December 1911.

K. M. JOGLEKAR,

INTRODUCTION.

The Buddhacharita is a poem, and as the name indicates, it is a life of Buddha, or more accurately, is, what may be called, the "doings of Buddha." The Buddhacharita tells us very little about Buddhism and its progress from a historical point of view; but the poem is evidently based upon important Buddhist works such as the Lalitavistara, Dhammapada and others. Who this Buddha was, what were his teachings, and what influence they had on society at large, have been subjects which have recently engaged the attention of scholars in different parts of the world.

It is not only a matter of regret, but it is curious-ly noteworthy that Sanskrit literature, nay all literature of ancient India—which is rich in works on subjects appertaining to almost all departments of human knowledge—should, unlike the literature of Greece or Rome, have no work worth the name of history proper—either general or particular. In Sanskrit there has been no history of either by-gone dynasties or personal accounts of individuals who were either political rulers, social leaders, moral guides, or metaphysical teachers. It is not, therefore, surprising that we should have no regular information about Gautama Buddha, who at one time, exercised a very marked influence on society, and whose creed found ready followers not only in the vast tract between the Himalayas and Cape Comorin on the one hand, and the Indus and the Bramhaputra on the other, but even as far as Ceylon to the south, and right up to the Mongolian steppes and the Corean peninsula to the north. It likewise gained adherents to itself in the Eastern peninsula of Siam, the Eastern Archipelago, the densely populated country of the Yellow race as well as that of the rising sun. Roughly speaking, Buddhism, at one period, had zealous and devoted adherents throughout nearly one half of the Asiatic Continent. Even at the present day there are no less than 40 per cent of the total population of the earth who are Buddhists in one form or other of the original creed. It would, therefore, be not uninteresting, nor uninformative, to investigate and gather as much information about Buddha, his teachings, and its effects, as may be possible.

What is the
Buddhacharita?

Extent of Bud-
dhism.

Gautama Buddha, we are told, was born at Kapilvastu in B. C. 550. In Canto r. St. 2 of the poem we are told that it was the city of the great sage Kapila. Sir A. Cunningham, the great Indian archæologist, has been of opinion that the site of Kapilvastu was Bhiula Dih in the Basti District of the United Provinces. A re-examination of the narratives of the Chinese pilgrims, and the identification of other sites, had already caused doubts as to the correctness of this view, when, in 1895, an inscription was found on a pillar at Nigliva, in the Nepal *teras*, 31 miles north-west of the Uska Bazar railway station. This inscription has recorded a visit by Asoka and repairs to the *stupa* of Konagamana. The latter building is described in Buddhist literature as close to Kapilavastu, and it was, therefore, thought that the site had been definitely fixed. Further investigation, however, showed, that no remains of the *stupa* existed in the neighbourhood, and that the pillar itself was not in its original position. In 1896 another pillar was found a mile north of the village of Paderia in Nepal and two miles north of the Nepalese tahsil station at Bhagwanpur. An inscription showed that it had been raised by Asoka at the Lumbini garden to mark the birth-place of Gautama Buddha. The sacred books of the Buddhists state that he was born at the Lumbini garden close to Kapilvastu, and the place is still called Rumminder, while a Hindu temple hard by contains a representation of the miraculous birth of Buddha. The pillar itself is split down the middle, thus agreeing with the statement of Huen Tsang, who described it in the seventh century A. D., as having been struck by lightning. The neighbourhood, in which there are many mounds and remains of buildings, has not been fully explored, so that the exact site of Kapilavastu is not known, but it must be within a few miles of Paderia.

In the poem we are told that Buddha or more properly Gautama (the name proper of the pioneer) was the son of a Shaky king whose capital was Kapilavastu. It has now been settled that "the Shaky land extended along the southern border of Nepal and the north-east part of Oudh between the *Iravati* on the west and south and the *Rohini* on the east i. e. the district that lies round the modern Gorakhpur

Birth place of
Gautama Buddha.

Gautama's an-
cestry

about one hundred miles N. East of Benares. This was one of those portions of the Gangetic valley which had been the last to be brought under the influence of Brahmanism. Ashvaghosha calls Buddha's father a king (see I. 9, 10, 11, 12,) almost equal to an emperor. This does not, however, appear to be warranted by the information, derived from other sources. Even from a reference (IV. 10) in the poem itself the kingdom of Sha'kya does not appear to have been a very extensive one. Rhys Davids doubts if Sha'kya or Shuddhodana was at all any king in the sense in which we understand the word. He says:—"the later legends represent Buddha as the son of a successful despot. But this is distinctly contradicted by the earliest documents. He is not spoken of as the son of a king until we come to later documents *e. g.* Mahapaddhana Sutta and Buddhavansha." All the marvellous details of the wealth and grandeur of the royal palace in which Gautama is said to have regaled in oriental luxury are due to the natural desire of the author to magnify the splendour of the position he renounced. The name of the mother is not found mentioned in any of the oldest texts, but it has been given in the present poem, as also in the Buddhavansha, as Ma'ya'. The description of the wonders at his birth, in fact all the account from Stanza 17 to Stanza 83 in Canto I of the poem, is probably the outcome of the author's desire to produce an effect as has been lucidly explained by Rhys Davids in his "Buddhism."

There is a striking parallelism between the birth of Gautama Buddha, his life, his teachings, and those of Jesus Christ. Space will not permit us to go into details but we shall endeavour to give some of the more prominent features of similarity.

Thus, we are told in the Lalitavistara that Maya Devi, "the queen was permitted to lead the life of a virgin for thirty-two months." Joseph is made, though rather a little awkwardly, to give a similar privilege to his wife (Matt. I. 25.) The coming down of Buddha to the earth has a great analogy to the Catholic theory of the perpetual virginity of Mary (Ezekiel XLIV. 2). The double annunciation of the coming of Buddha and of Christ is strikingly

parallel. Queen Maya became aware that the supernal Buddha had entered her womb and King Shuddhodana also received a miraculous communication about it. In the Christian Scriptures there is a similar double annunciation. In Luke I. 28 the angel Gabriel is said to have appeared to Virgin Mary before her conception, and to have foretold to her the miraculous birth of Christ. Joseph has also been forewarned of the fact when he questioned the chastity of his wife (*Matt.* I. 19). When Buddha was in his mother's womb, that womb was transparent. Virgin Mary is also similarly represented in mediæval frescoes.

Among the thirty-two indications to mark the mother of Buddha, the fifth is that, like Mary, the mother of Jesus she should be "on a journey" at the moment of parturition. This happened. A tree (the Palasha, the scarlet *butea*) bent down its branches and overshadowed her, and Buddha came forth. Voltaire says that in the library of Berne there is a first Gospel of the Infancy, which records that a palm-tree bent down in a similar manner to Mary. The Koran calls it a "withered date-tree."

In the First Gospel of the Infancy it is stated that, when Christ was in his cradle, he said to his mother "I am Jesus the son of God, the Word whom thou didst bring forth according to the declaration of the angel Gabriel to thee, and my Father hath sent me for the salvation of the world."

In the Buddhist Scriptures it is announced that Buddha, on seeing the light said.--"I am in my last birth. None is my equal. I have come to conquer death, sickness, and old age. I have come to subdue the spirit of evil, and give peace and joy to the soul tormented in hell."

In the *Lalitavistara*, we are told that Buddha is carried to the temple where the idols bow down to him as in the First Gospel of the Infancy the Idol in Egypt, bows down to Jesus. In Luke II. 27 the infant Jesus is taken to the temple by his parents.

Certain marvels are visible at Christ's birth. The clouds are "astonished", and the birds of the air stop in their flight. The dispersed sheep of some shepherds cease to gambol; the kids near a river are arrested with their mouths close to the river-water. All nature seems to pause for

a mighty effort. In the Lalitavistara the birds also paused in their flight. Fires go out, and rivers are suddenly arrested in their flow.

In the Buddhacharita all the above marvels are indicated in the first Canto, stanzas 20, 21, 42, 43, 44; and various other places.

The Story of Asita, the Indian Simeon, is remarkably striking.

"Asita dwells on Himavat, the holy mount of the Hindoos, as Simeon dwells on Mount Zion. The "Holy Ghost is upon Simeon." That means that he has obtained the faculties of the prophet by mystical training. He "comes by the Spirit" into the temple. Asita is an ascetic, who has acquired the eight magical faculties, one of which is the faculty of visiting the Tawatinsa heavens. Happening to soar up into those pure regions one day, he is told by a host of *devatas*, or heavenly spirits that a mighty Buddha is born in the world, "who will establish the supremacy of the Buddhist Dharma." The Lalitavistara announces that, looking abroad with his divine eye, and considering the kingdoms of India, he saw in the great city of Kapilavastu, in the palace of King Suddhodana, the child shining with the glitter of pure deeds, and adored by all the worlds." Afar through the skies the spirits of heaven in crowds recited the "hymn of Buddha."

This is the description of Simeon in the First Gospel of the Infancy, II. 6: "At the time old Simeon saw him (Christ) shining as a pillar of light when St. Mary, the Virgin, His mother, carried Him in her arms, and was filled with the greatest of pleasures at the sight. And the angels stood around Him, adoring Him as a King; guards stood around Him."

Asita pays a visit to the king. Asita narrowly looks at the little child who was fast asleep in his nurse's arms (Canto I. 66) Asita weeps.

"Wherefore these tears, O holy man? (Canto I. 67.)

"I weep because this child will be the great Buddha, and I shall not be alive to witness the fact." (Canto I. 73).

The points of contact between Simeon and Asita are very close. Both are men of God, "full of the Holy Ghost."

Both are brought "by the Spirit" into the presence of the Holy Child, for the express purpose of foretelling his destiny as the nointed One.

These interesting points of coincidences between the Buddhist and Christian Scriptures could be multiplied.

Buddha like Christ commenced preaching at thirty years of age. The first fasted forty-nine days and nights before his encounter with Māra, the tempter, while the second we are told "fasted forty days and forty nights."

Jesus had one disciple whom he loved, so had Buddha a favourite disciple called Upatissya.

Jesus gave the commandment "Ye love one another" Buddha exhorted all people neither to be violent nor to be evil.

Jesus says "Whoever shall smite thee on thy right cheek offer him the other also." The dialogue between the merchant from Sunaparanta and Buddha is in the same strain.

The dialogue between Buddha and the ploughman has a great similarity with that of Jesus and the sower.

The oft-quoted maxim "do unto others etc:" meets with a parallel in Buddha's declaration "with pure thoughts and fulness of love I will do towards others what I do for myself." The parallelisms are numerous and varied, but we stop here.

When Gautama reached manhood he showed great martial spirit and skill in the use of arms.

Gautama's early life. The Ka'ya, though professing to be a sort of biography of Gautama, does not say anything about his wife or her son. We learn from other sources that Gautama gained his wife in a contest with other competitors for her hand, while the Ka'ya only tells us that Gautama's father secured the hand of princess Yashodhara for his son. She had a son by him called Ra'hula (see Canto II. 26 & 46). Beyond this we learn very little, almost next to nothing, about the early life of Gautama.

park and spend his time in meditation. Throughout all the picturesque imagery and poetic description in the Ka'vya one main idea seems to run along *viz.* the mind of Gautama was made alive to sorrow, and age, and to sickness, and to death, through supernatural agency (Canto III. 26, 40, 84); he was so thoroughly dissatisfied with worldly life and with the pleasures of the society of women that he made an effort to try if solitude and roaming in the forest should please him (Canto V. 2-14). He returned dissatisfied (Canto V. 23) and his resolve in the direction of renouncing the world was made firm by the appearance of a mendicant on the scene (Canto V. 18-19). Shudhodana finding that his son's resolve to go in search of peace of mind was yet unchanged he entreated him not to do so (Canto V. 30), but the youth was firm: the father, on his part, with the concurrence of his councillors, decided upon confining Gautama in a palace specially set apart and furnished. He made arrangements to have all the allurements of the sense constantly presented to the prince in as varied and attractive forms as possible. The youth was continuously engirt by beautiful young women, attired and decorated in such fascinating a manner as human imagination and ingenuity could devise, with the sole purpose of keeping him drowned in a vortex of pleasure and enjoyment. Providence, however, had ordained it otherwise, and all endeavours of the worldly father were destined to prove futile. The alluring qualities were brought to the notice of the prince by, eternal intervention, in their natural condition, divested of all decorations, while they were in a deep sleep (*vide* 48-62). He was thoroughly disgusted. The regal crown, the fascinating women, the luxurious palaces, had lost all their charms for the young prince. They had become loathsome to him. He made up his mind to fly away from all worldly grandeur and its ephemeral pleasures, wherein the Gods helped him (*vide* V. 63-68). The prince, during the dead of night, descended from the upper floor of the palace of enjoyment. The gates were barred, but they flew open and gave him egress. He mounted his horse Kanthaka, and came to the city-gates. They opened of themselves at the prince's approach (V. 82), through of course supernatural inter-

vention, and before it was day-light young Gautama was miles away from his father's metropolis, and his control.

What value to attach to this supernatural agency and what conclusion to draw from these narratives is not of any great consequence. Such accounts add a charm and lend an impressive importance to the career of the hero. The remarkable feature is that Gautama flew away at the age of twenty-nine—an age in which men are generally ardently devoted to mundane pleasures and are in the first flush of worldly enjoyments.

Gautama sent back his horse, his rich garments, and costly ornaments, to his father with
Gautama renounces the world.
 Chhandaka, the groom; cut the long hair from off his head and exchanged what clothes he had with the weeds of a beggar whom he met, and marched onwards. The *Sarvasanga Paritya'ga*, a beautiful poem in Buddhistic literature, gives a detailed and very interesting account of how Gautama abandoned his home, renounced all wealth, flung away all regal splendour, and became an ascetic. "In becoming an ascetic Gautama simply endeavoured to discover some means by which he might avoid a recurrence of life of which the disagreeable side in his estimation outweighed the joy." His efforts, therefore, were more for self and not for others, nor were they with the aim of becoming a pioneer and a guide to others. He had "no plan for the universal salvation of his race." He was endeavouring to save his own soul and nothing more. Gautama invented nothing, he discovered nothing. He wanted peace and the means of salvation for himself. The only means for the attainment of this end, he thought, "was none other than the renunciation of desire and the discipline of Yoga (concentration) wherein the mind fixes on one point and loses all else from its horizon, and feels no drawing aside to worldly things." Gautama placed himself under the tutelage of two Yogies in the province of Patna'. They told him that the soul gets no peace unless the corporeal tenement is subjected to 'mortification.' Gautama and five others (who had become their followers) subjected themselves to penance and rigorous austerities for six years. But they found that Yoga discipline did not help them. Gautama grew discon-

tented and wandered about in Magadha—the cradle of Buddhism—till he came to Gaya'. Here he tried self-torture as the means of gaining his object but was sorely disappointed. No Brahmanical teachings, no asceticism, no self-torture satisfied him. Now Gautama, who may be said to have become Buddha "the Awakened" by experience and reflection on the problem of life, fixed for himself certain conclusions and certain principles of conduct.

Gautama's conclusions regarding worldly life.

The conclusions to which he had arrived were:—

1. "Birth is sorrow, age is sorrow, sickness is sorrow, clinging to earthly things is sorrow.
2. Birth and re-birth, the chain of reincarnations, result from the thirst for life together with passion and desire.
3. The only escape from this thirst is the annihilation of desire.
4. The only way of escape from this thirst is by following the eightfold path: right belief, right resolve, right word, right act, right life, right effort, right thinking, right meditation."

The general result of these teachings is that man should not be an optimist, he must believe that pain is inseparable from existence and the pleasures of life are only a part of this pain, that he must get rid of all desires and secure a feeling of good-will to all.

Buddha first gave out these tenets at Benares, the centre of Brahmanic influence, and the rich youth of the place, we are told, flocked to him. The popular effect was very great. Within three months he gained sixty disciples whom he directed to go abroad preaching. Unlike Brahman teachers Buddha's preaching was open to all indiscriminately.

From this time onward Buddha's life was spent mainly in wandering and preaching his own creed to the people particularly of Behar and Oudh. He even visited his own home in this new role and converted his father and

Gautama is a "Buddha" and a preacher.

wife to his own faith.

It has already been mentioned that Gautama retired from *Samsāra* or worldly life at the age of twenty-nine and

that he spent six years in study and trial and meditation before he set out as a teacher; and, as such, he continued for a period of forty-five years till his death, leading the life of constant travelling, teaching, and thinking. For eight months of the year he was constantly on the move; while, for the remaining four months of the rainy season he lived in one place in a temporary *Viha'ra* on a convenient spot.

Gautama Buddha died in the fifth century B. C. Max Muller in his introduction to the translation of the *Dhammapada* gives the dates of the life of Buddha. They are:—

- B. C. 557 Buddha's birth
- " 477 Buddha's death and the first council of Buddhist *Sthaviras* at *Rajagriha*.
- " 377 The second council at *Vaishali*.
- " 259 Ashoka's coronation.
- " 242 Third council at *Pa'taliputra*.
- " 222 Ashoka's death.

Antiquarians are not one as regards this chronology; they differ from each other by about a decade or so.

After the death of Gautama Buddha his disciple Ananda and a few others kept on in the path of preaching promulgated by Buddha. It is not possible in the limited space here to speak at any length regarding the ideas of Buddha and his followers about *Karma*, *Nirra'na*, and *A'tma'*, and we can do nothing more than give the bear meanings of these terms.

KARMA.—On the Karma theory "the history of an individual does not begin with his birth but has been endless ages in making, and he can not sever himself from his surroundings not even for a moment. According to the Buddhist theory the result of the actions of an individual, the fruit of his Karma, will survive him when he is dead, and advance the happiness of some other being, or of some other beings, who will have no conscious identity with himself. The Buddhist doctrine of Karma is an attempt, made five hundred years before the birth of Christ, to formulate a similar but wider basis. Men are merely the present and temporary links in a long chain of cause and effect, a chain in which no link is independent of the rest, and cannot get away from the rest, nor can really, as men think, it, start off

and continue to be by itself without the rest. Each link is the result of all that have gone before, and is part and parcel of all that will follow."

NIRVĀNA.—"It has three distinct meanings, eternal blissful repose, extinction and absolute annihilation, and the Nirvāna of Buddha himself. Nirvāna to the Buddha meant the extinction of lust, anger, and ignorance.

A'ṬMA'—is the spirit, the soul of man.

From all the literature that has come to light the doctrines of Buddha are more precisely known than his own history. It must, however, be borne in mind that the documents—the Pali *suttas*, the main source of information,—are "seriously altered", but the basis of the teachings of Gautama Buddha has undoubtedly held out better than the form. "The two characteristics which strike us at once in primitive Buddhism, and which certainly belong to the teaching of the Master, are the absence of every theological element and a conspicuous aversion to pure speculation. Buddha does not deny the existence of certain beings called Indra, Agni, Varuna, etc.; but he thinks he owes nothing to them, and that his business does not lie with them." Buddha leaves the Brahmans to try and move the celestial powers by the ritual observances to confer on them such benefits as they desire. For his part, he does not care for them. Likewise, he does not care to investigate into the causes and origin of things but he takes them as they appear to him. His fundamental effort is the attainment of salvation.

The scheme of Buddha's doctrine is expounded in the "four noble truths" or conclusions mentioned above. These lead to a knowledge of the observance of the "good law" the practice of the discipline of Buddhism and its admirable morality. The end of this is *Nirvāna*.

The conditions of existence are summed up in the theory of the *Nīdanas* or the twelve successive causes, each of which is conceived to be the consequence of the one which precedes; the first two of these *Nīda'nas* are (1) ignorance, and (2) the predisposition of the mind which determines our acts or more simply action, the *Karman*. §

§ See Durnouf, Introduction à l'histoire du Bouddhisme, Indien.

As regards the being which undergoes existence, it is viewed as a composite being resulting from the *Skandas* or the aggregates which, in the case of the human being amount to five viz. *Rupa*, material attributes; *Vedana* sensations; *Sandhya*, abstract ideas, *Samska'ra*, faculties and dispositions of the mind; and *Vidnya'na* judgment. There exists nothing apart from these. By the removal of the first of the twelve causes viz. ignorance, the possibility of all that follows next is prevented. Buddhism is doctrinally the confession of the absolute vanity of things, and as regards the individual, an aspiration after non-existence here. It is not possible here to institute a comparison between the teachings of Buddhism and those of the different schools of Brahmanism. For these the student is referred to the excellent work of A. Barth from which the foregoing information has been largely derived.

The main causes of the extraordinarily rapid progress of Buddhism are to be ascribed primarily to its institutions and its spirit of discipline and propagandism, a quite novel art of winning and directing followers. In addition to this, the memory of Buddha the Master, his personal character, his tenderness for all that breathes, and compassion for all that suffers, his moral freedom, and exemption from every prejudice gained more souls. For Buddhism in its pale than its theories of *Karma* and *Nirvana*. In this wise it specially resembles Christianity. It was not only by its doctrines nor by its endeavour to transmit the pious memory of its founder that Buddhism gained numerous devoted adherents and became a compact and militant religion. It was so to a very large extent on account of the system of forming *Sanghas*, or congregations, and their being open to all without exception. Long before the time of Ashoka Buddhism became a powerful antagonist to Brahmanism. No doubt, the political condition of the country at the time, contributed to give a strong impetus to the development of this religion.

Buddhism, and its promulgators, who at one time exercised a very powerful influence on society, went on absorbing followers from all castes and creeds, nay, even enlisting female followers for over two thousand years, and for a time it became almost a national religion. Thus in

the time of Ashoka (about 256 B. C.), the king of Magadha, became a staunch adherent of Buddhism and retained 600,000 Buddhists. Even the name Behn'r, the kingdom of Ashoka, may be said to be derived from the innumerable *Vihā'ras* of Buddhist monks under the patronage of the king. In fact, during the reign of Ashoka this faith received a remarkable impetus in consequence of the king himself adopting it, encouraging it, and declaring himself its "defender." Kanishka, a Scythian king, ruled in about the latter half of the first century A. D. caused all the religious books of Buddhism to be revised in a council of *Śhāvias*, or elders. These were adopted by the Buddhists of Tibet, Tartary, China, and other northern countries.

Likewise, Shila'ditya, a staunch Buddhist king, who ruled in Northern India about 630 A. D. gave a vigorous support to the religion of Buddha. In 634 A. D. he caused a large assembly of Buddhists as well as Bramhans to hold discussions. At this assembly there were *Bhikshus* who had adopted the versions of the Buddhist religious books promulgated by Kanishka for the northern countries as well as those of Ashoka recognised by the people of the south. Brahman *savants* also were present at this assembly. In the presence of Buddhists and Brahmans Shila'ditya publicly adopted the Buddhist faith.

Even in its most palmy days Buddhism flourished side by side with Brahmanism; and in course of time even the Brahmans recognised Buddha as the ninth incarnation of Vishnu. There is much that is both praiseworthy and noble in the Buddhist faith. Kindness to all and universal brotherhood, if nothing else, are in themselves two such noble qualities advanced by it that they alone are enough to give it a very prominent position among the various religions of the world. The remains of the monumental works, of earnest charity, sincere love of mankind, serious efforts in the cause of education by the establishment of magnificent Colleges, as also the adoption and cultivation of the medical science by the Buddhists are sufficient proofs that the faith was not the outcome of any fanatic frenzy or of narrow ambition to dominate supreme over one's own fellows.

Glorious aspect of
Buddhism.

The Buddhist order of *bhikshus* or "mendicants" were the great builders of India. The stupendous underground structures and cave-temples, which are objects of reverential admiration even at this day, have been the work of Buddhists. About three-fourths of the underground structures of which we have any reliable accounts have been the works of Buddhists.

It is not possible to examine the causes which contributed to bring about an early and rapid extinction of a religion which had so much good, so much purity, and so much of organisation in it. The fact is certain that it shone like a meteor, and had only a meteoric existence as compared with other religions. It is believed that "Buddhism became extinct from sheer exhaustion and it is in its own inherent defects that we must especially seek for the causes of its disappearance."

An endeavour has been made to compress the most salient features of this interesting religion and its career from the works of several patient researchers and antiquarians. Among them may be mentioned:—

The Religions of India by E. W. Hopkins.

" " " A. Barth.

Buddha and Buddhism " A. Lillie.

Gospel of Buddha " E. Craus.

Buddhism " Rhys Davids.

Manual of Buddhism " Spence Hardy.

Life of Buddha " Samuel Beal.

Cave Temples " J. Burgess.

Corpus Inscriptionum " A. Cunningham.

There are some people who are of opinion that there was no such person as Buddha and that the Buddhist teachings are all based on the maxims of Kapila's Sa'nkhya philosophy. They further assert that Kapilavastu, the birth-place of Buddha, is no more than an allegorical allusion to the sage Kapila. Likewise, they say, that the name Ma'ya'devī—the mother of Buddha—is only in reference to the Ma'ya' of the Sa'nkhya philosophy; and that Buddha, (etymologically) ■ nothing more than "a knowing being", "one who understands". This appears to be a one-sided view, and need not be further discussed here.

THE AUTHOR OF BUDDHACHARĪTA.

The author of Buddhacharita, which is called a Ma'ha'ka'vya in the colophon of each of its cantos, is **ASHVAGHOSHĀ**. The information about this author has been remarkably meagre much more than that of many others. Till now the endeavours of antiquarians have failed to elect any connected and reliable life-history of Ashvaghosha. Even his date is almost conjectural. Prof. Cowell tells us that "a solitary verse is quoted in the commentary of Rayamukuta on the Amarakosha I. i. 1, 2, and also by Ujvaladatta in his commentary on the Unadisutra I. 156. These lines are found in Book VIII stanza 13." Moreover, Mr. Beal in his introduction to Vol. XIX of the Sanskrit Books of the East, says that three individuals bearing the name Ashvaghosha have been traced, viz. the elder one, the younger one, and the one who lived in the eighth century A. D. This last could not have been the author of the present poem since even a Chinese translation of the original Sanskrit had appeared in the fifth century A. D. as appears from the writings of Hiun Tsang and I-tsing. Of the remaining two, the younger, as Samuel Beal tells us, is not the author of the present poem. The only Ashvaghosha that remains to be considered is the 'great one' and there is very little doubt that he is the author of the Buddhacharita. Ashvaghosha was originally a Brahmin who was converted to Buddhism by Vasumitra. He settled in Kashmere and became the 12th Buddhist patriarch. He was a contemporary of the Scythian king Kanishka, who is placed at the beginning of the Shaka era, i. e. A. D. 78, and is mentioned as the preceptor of that monarch.

It is very desirable that every reader should be able to form his own opinion and pass his own judgment about the work he reads. On this basis a student of the Buddhacharita must try to form his own estimate of the poem; but this is not possible by the perusal of a few cantos and, therefore, the student must, for the time being, content

himself with the opinions of others. Thus, Mr. Krishnamacharya says that Ashvaghosha's style "is very simple and graceful and seems immediately descended from the language of Valmiki and the mischievous artificialities of later works are not at all noticeable." Prof. Cowell calls Ashvaghosha the *Ennius* of the classical age of Sanskrit poetry and observes that his style is often rough and obscure, but it is full of native strength and beauty; his descriptions are not too much laboured, nor are they more *purpurei panni*—they spring directly from the narrative, growing from it as natural blossoms, not as external appendages."

But the peculiarly charming and mellifluous style of Kalidasa has no parallel in Ashvaghosha. The style of the Buddhacharita is crude and rugged. It is like the unchiselled boulders of a rock while that of Kalidasa is like smooth and finished marble slabs. The poetry of Kalidasa does not demand any effort nor does it require any straining of the imagination on the part of the reader. The reader glides along the flow of Kalidasa's poetry as along a placid sparkling stream, while in the Buddhacharita the reader has to struggle on and buffet his course as if along a mountain-torrent dashing down through crevices and over precipices. Perhaps this is on account of the unsettled condition of Sanskrit style preceding the Christian era and that of Buddhist writers generally being rough and rugged.

The Buddhacharita is wanting in that peculiar pleasing charm which is found in the writings of classic poetry. The Kavya, however, has its own importance in literature partly on account of the information it gives about the pioneer of a religion which at one time influenced society and partly on account of its standing out as a specimen of the style between the epic and the Kavya periods.

A comparison of the Buddhacharita with other Kavyas and even with the well-known epic,

— Comparison with other Mahākāvya.

the Rāmāyana of Valmiki, one is forced to differ from the estimates of both

Krishnamacharya and Cowell. The poem, no doubt, is simple so far as the construction goes but cannot be said to be as graceful or as charming as the compositions of Kalidasa or Bhuravi or Magha. Ashvaghosha does not

indulge in the various artificialities of composition: but in the use of the Aorist and the Desiderative he is rather more free than other poets (vide Canto IV). Perhaps this feature strikes the reader prominently on account of the forms appearing grouped in one place.

Prof. Cowell remarks "I can hardly doubt that Kalidasa's finished picture was suggested by the rough but rigorous outlines in Ashvaghosha." Kalidasa the author of four Kavyas (two of them as large as Buddhacharita) and three dramas of exquisite finish need not have taken the Buddhacharita for his model. No doubt there are many instances of a close resemblance in thought and phraseology in various places between the writings of both the authors. Thus stanzas 13—24 of the third Canto of the Kavya in hand may be compared with stanzas 5—15 of Canto VII of the Raghuvansha of Kálidása for the striking similarity in the scenic description. Likewise I. 27, 35; I. 30, I. 41, of Buddhacharita may, among many others be compared with X. 77; XIV. 8; I. 7; XI. 37 of Raghu for a similarity of words and expressions. There are numerous instances of similarity of ideas differently expressed by both the poets. This fact, however, can in no way justify the assertion that one is an imitator of the other as regards style or ideas.

If the use of the same words in a few places or the occurrence of a few ideas in the compositions of two authors can be taken as a proof of one being the imitator of the other there will hardly be a single composition in one and the same department of literature which cannot more or less be marked out as an imitation of another.

Buddhacharita lacks propriety of description in several places. Scenes where the poet could have easily inculcated high moral sentiments, such as maternal love, are disposed of in no more than two lines (see Canto II, 18). The death of the hero's mother is narrated as if it were the commonest occurrence. Any casual reader can see the contrast between this and the narration of the death of Aja's father by Kálidása in Canto VIII, 24-30 of his Kavya.

Although the ultimate end which Ashwaghosha has in view is philosophically elevated, yet the language, in which

he pictures the scenes in the pleasure-house (Canto IV, 29-53 and Canto V, 46-62), certainly verges upon (पातयति) vulgarity. There is no parallel to it, not even the shadow of it, in the writings of Kālidāsa. However, it has to be taken as it is.

Instituting a comparison between the writings of different writers is a very delicate venture but the disparity between Buddhacharita and similar biographical poems such as the Navasāhasānkacharita, the Vikramānkadeva-charita or the Hammīrkāvya is so great that the present poem cannot but rank last. Jānakīharana—the predecessor of the Buddhacharita in the Bombay University curriculum—is a poem which, it is said, is an imitation of Kālidāsa's Raghuvansha. It is perhaps so to a large degree but, it is a much better poem as regards style, sentiment, and poetic imagery than Buddhacharita though it has also a few objectionable portions.

All in all Buddhacharita cannot but be ranked as a third class poem.

॥ श्रीः ॥

अश्वघोषविरचितं

बुद्धचरितं काव्यम् ॥

ॐ नमो रत्नप्रयाय.

धियं परार्प्यां विदधद्विधातृजित् ।

तमो निरस्यध्रुभिर्भूतमाबुधृत् ॥

बुद्धनिदाघं जितचारुचंद्रमाः ।

सं वंदितोऽर्हन्निह यस्य नोपमा ॥ १ ॥

श्रीकृष्णः ॥

तमालनालं कमलालयालं विशालभालं निजलोकपालं ॥

प्रियालकालंकृतिकेलिलालं प्रवालमालं भज गोपपालं ॥ १ ॥

पुनर्निवाहादिमुदुर्मनादिपर्यायमानान् भुवनप्रकाशान् ॥

गोपालवादान् गृमहामहोपाध्यामन्वमन्वर्धयितुं प्रभामि ॥ २ ॥

मन्वा तानं वामुद्वं जननीमंपिकाभिधाम् ॥

ध्रुवबुद्धचरिते नन्वदीपिकां वितनोम्यहम् ॥ ३ ॥

धियं लक्ष्मीं ऐभयं च । विधातृजित् विष्णुजित् । तमः अंधकारः अज्ञानं च ।
अभिभूतमानुशृत् पराभूतमूर्खः । निदाघं उष्णं मंगारतापं च ॥ १ ॥

आसीद्विशालोच्चतसानुलक्ष्म्या । पयोदपद्मयेव परीतपार्श्वम् ॥

उदप्रधिष्यं र्गगनेऽयमादं । पुरं महर्षिः कपिलस्य पास्तुं ॥ २ ॥

विशालोच्चतसानुलक्ष्म्या विष्णुतोषणिगरजोमया । परीत. वेष्टितः । उदप-
धिष्यं उदपद्मं । पास्तुं दृष्टाभास्तुम् ॥ ३ ॥

सितोन्नतत्पेन शुषेनं हृत्वा । कैलासदोलस्य यदप्रदेशोमां ॥

समाबुपेतौ यदद्वयुवाहान् । सम्भावनां किं भवफलान्वकार ॥ ३ ॥

१ C अ. नमः सर्वेश्वर. १ J अ. बुद्ध. १ J. लमानुशित्. A अभिभूतमानुशृत्. ४ C स. वेष्टितं. ५ J अ. तमः. १ C अ. तमः. ७ J अ. तमः. ८ J अ. तमः. ९ C अ. तमः. १० C अ. तमः. ११ C अ. तमः. १२ A अ. तमः. १३ C अ. तमः. १४ J अ. तमः. १५ C अ. तमः. १६ J अ. तमः. १७ C अ. तमः. १८ J अ. तमः. १९ C अ. तमः. २० J अ. तमः. २१ C अ. तमः. २२ J अ. तमः. २३ C अ. तमः. २४ J अ. तमः. २५ C अ. तमः. २६ J अ. तमः. २७ C अ. तमः. २८ J अ. तमः. २९ C अ. तमः. ३० J अ. तमः. ३१ C अ. तमः. ३२ J अ. तमः. ३३ C अ. तमः. ३४ J अ. तमः. ३५ C अ. तमः. ३६ J अ. तमः. ३७ C अ. तमः. ३८ J अ. तमः. ३९ C अ. तमः. ४० J अ. तमः. ४१ C अ. तमः. ४२ J अ. तमः. ४३ C अ. तमः. ४४ J अ. तमः. ४५ C अ. तमः. ४६ J अ. तमः. ४७ C अ. तमः. ४८ J अ. तमः. ४९ C अ. तमः. ५० J अ. तमः. ५१ C अ. तमः. ५२ J अ. तमः. ५३ C अ. तमः. ५४ J अ. तमः. ५५ C अ. तमः. ५६ J अ. तमः. ५७ C अ. तमः. ५८ J अ. तमः. ५९ C अ. तमः. ६० J अ. तमः. ६१ C अ. तमः. ६२ J अ. तमः. ६३ C अ. तमः. ६४ J अ. तमः. ६५ C अ. तमः. ६६ J अ. तमः. ६७ C अ. तमः. ६८ J अ. तमः. ६९ C अ. तमः. ७० J अ. तमः. ७१ C अ. तमः. ७२ J अ. तमः. ७३ C अ. तमः. ७४ J अ. तमः. ७५ C अ. तमः. ७६ J अ. तमः. ७७ C अ. तमः. ७८ J अ. तमः. ७९ C अ. तमः. ८० J अ. तमः. ८१ C अ. तमः. ८२ J अ. तमः. ८३ C अ. तमः. ८४ J अ. तमः. ८५ C अ. तमः. ८६ J अ. तमः. ८७ C अ. तमः. ८८ J अ. तमः. ८९ C अ. तमः. ९० J अ. तमः. ९१ C अ. तमः. ९२ J अ. तमः. ९३ C अ. तमः. ९४ J अ. तमः. ९५ C अ. तमः. ९६ J अ. तमः. ९७ C अ. तमः. ९८ J अ. तमः. ९९ C अ. तमः. १०० J अ. तमः.

महीभृतां मूर्ध्नि कृताभिपेकः । शुद्धोदनो नाम नृपोऽर्कवन्धुः ॥
शुद्धोशयो यः स्फुटपुण्डरीको । दयार्द्रचेतास्तदलंचकार ॥९॥

महीभृतां राज्ञां पर्वतानां च । मूर्ध्नि मस्तके सानुनि च । कृताभिपेकः विहित-
राज्याभिपेकः स्वस्य सार्वभौमत्वान् स्वाज्या मांडलिकानां राज्याभिपेककारीत्यर्थः ।
कृतार्द्रभावश्च । अर्कवन्धुः सूर्यवंशोत्पन्नः सूर्यप्रियश्च । स्फुटपुण्डरीकः भ्राजमान-
सितच्छत्रः विकसितशुभ्रकमलश्च । शुद्धाशयः निर्मलांतःकरणः स्वच्छोदकाधारश्च ।
अथ उदकाधारत्वं योग्यतया विवक्षितम् । वा शब्दः उपमार्थे “वा स्याद्विकल्पो-
पमयोः” इति मेदिनी । दयार्द्रचेताः दयया आर्द्र चेतः यस्य स । एतादृशः नृपः ।
तत् कपिलपुरं ॥ ९ ॥

भूभृत्पराध्योऽपि सपक्ष एव । प्रवृत्तदानोऽपि मदानुपेतः ॥
इंशोऽपि नित्यं समदृष्टिपातः । सौम्यस्वभावाऽपि पृथुप्रतापः ॥१०॥

भूभृत्पराध्यः राजधेष्टः पर्वतधेष्टश्च । सपक्षः सबलः ससहायश्च । “पक्षोमासा-
द्विके पार्श्वगृहे साध्यविरोधयोः । केसादेः परतो घृंदे बले सन्निहाययोः ।”
इति मेदिनी । पक्षे सगच्छ । प्रवृत्तदानः वर्तमानवितरणः वर्तमानमदश्च ।
मदानुपेतः गर्वरहितः मदरहितश्च । इंशोऽपि स्वाम्यपि शंकरोऽपीति च । समद-
ृष्टिपातः निःपक्षपातः प्रजाम् नित्यवर्तन इति यावन् द्विनेत्रश्च । पृथुप्रतापो बहुल-
प्रभावो बहुलतापदश्च ॥ १० ॥

भुजेन यस्याभिहताः पतन्तो ।

द्विषद्विपेन्द्राः समरारूढेषु ॥

उद्वान्तमुक्ताप्रकरैः शिरोभिः ।

र्मस्येव पुष्पाञ्जलिभिः प्रणेषुः ॥ ११ ॥

उप्रप्रतापादवधूय दाशून् । महान्धकारानि च तिमिरंश्चिः ॥

उद्योतयामास जैनं समन्तात् प्रदर्शयन्नाश्रयणीयमार्गम् ॥ १२ ॥

उद्वान्तमुक्ताप्रकरैः उद्वतमुक्तासमूहैः । ‘करान्द्रजामृतवत्प्रदर्शनमस्याहिनु-
षत्युद्रवेषुजानि । मुक्ताफलानि प्रथितानि लोके तेषां तु शुक्ल्युद्रवमेव भूरि ॥
इति प्रमिदेः ॥ ११ । १२ ॥

धर्मार्थकामा चिन्तितं मिथोऽन्यं । नै देशमाचक्रमुरस्य नोत्था ॥

विस्पर्धमाना इव तूर्णसिद्धौ । स्वर्गोचरे दीप्ततरा चभूयुः ॥१३॥

धर्मार्थकामाः अस्य नीत्या विततं अन्यदेवं न आचक्रमुः किन्तु मिथः तूर्णं

१ J कृतप्रतापः २ J कर्तव्यः ३ C अध्यासयो, J अध्यास वै. ४ C वा for यः
५ C ०रीकं पुष्पिगर्भं लया०A पुष्पिगर्भं ६ J टप्कान् ७ C ब्रजि for उग्र. ८ C
महोपरागात् for महान्धकारात्. ९ C निमग्नान्. १० J जगत् for जनव. ११ C मार्गान्
for मार्गम्. १२ C निषदं १३ C न वेचना०. १४ C तूर्णं नदेः. १५ C मुणोचरे.

गन्धरं या सिद्धिः कार्यसिद्धिः तस्यां तूर्णसिद्धौ विम्बर्धमानाः द्वे स्वगोचरे
दीप्ततरा बभूवुः इत्यन्वयः ॥ १३ ॥

उदारसंख्यैः सचिवैरसंख्यैः । कृताग्रभावाः स उदग्रभावाः ॥

शशी यथा भैरुकृतान्यथामः । शाक्येन्द्रराजः सुतरां रराज ॥ १४ ॥

उदारसंख्यैः महामंख्यैः महाज्ञानैश्च यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानमित्यग्र संख्या-
शब्दस्य ज्ञानार्थस्य दृष्टत्वात् । अमंख्यैः सांख्याग्रहितैः ज्ञानरहितैश्चेति विरोधाभा-
सः । कृताग्रभावः कृताग्रेसरत्वं तदग्रगामीति यावत् । उदारभावः उत्कृष्टस्वभावः
उदग्रताग्रमचाकथ । भैः नक्षत्रैः । अकृता अन्यथा विपरीताभा कांतिर्यस्यैः सः
अकृतभिन्नकातिरित्यर्थः ॥ १४ ॥

तस्यातिशोभायिस्तृतातिशोभां । रधिप्रभेयास्ततमःप्रभावा ॥

समग्रदेव्यानिबहाप्रदेवी । यभूच मा यापगतेव माया ॥ १५ ॥

तस्य शाक्येन्द्रराजस्य अतिशोभया अर्थात्स्वीयया विस्तृता प्रमृता अतिशो-
भा अर्थात् अन्वासां यया स्वतेजसा अन्यानपि तेजोयुतान् कुर्वतीत्यर्थः । अस्तः
क्षिप्तः तमःप्रभावः अज्ञानप्रतापः तमोगुणप्रतापो वा यया । पक्षे अस्नाधकार-
प्रभावा एतादृशां रविप्रभेयं संपूर्णकृताभियेकस्त्रीसमूहाप्रविराजमाना एतादृशी ब-
भूव । या अपगता अर्थान् विष्णोः दूरीभूता मेव लक्ष्मीरिव आसीत् इत्यर्थः ॥ १५ ॥

प्रजासु मातेव हितप्रवृत्ता । गुरौ जने भक्तिरिचानुकृता ॥

लक्ष्मीरिवाधीशकुले कृताभा । जगत्यभूदुत्तमदेवता सा ॥ १६ ॥

अधीशकुले राजकुले लक्ष्मीरिव कृताभा या जगति उत्तमदेवता अभूत् ॥ १६ ॥

कामं त्वल्लु स्त्रीचरितं तमिस्त्रमास्तां न तां प्राप्य तथा यमास्ते ॥

न चन्द्रलैखामुपैलभ्य शुभ्रां । नक्तं सदीं कृष्णरुचं हि दृश्यते ॥ १७ ॥

तमिस्त्रं तमोगुणयुक्तं अज्ञानादिव्याप्तमिति यावत् । तथा हृदयेतांप्राप्त्यभावे
यया संतमसत्वं प्राप्नोति तथेत्यर्थः । अनेन तस्याः उत्कृष्टगुणेशालित्वे व्यजते
॥ १७ ॥

अतीन्द्रिये स्यात्तमेनि दुष्किंयोऽयं ।

मया जनोयोजयितुं न शक्यः ॥

इनीय सूक्ष्मां प्रेरति विहाय ।

धर्मेण साक्षात्प्रिहिर्नात्ममूर्तिः ॥ १८ ॥

१ J उदरसंख्यैः २ J कृताग्रभावाः ३ O अमंख्यैः ४ A विता ५ O देवता
या J देवताभा ६ J क्षिप्त, O A सप्तः ७ O ० मित्रे । तयापि सा प्राप्य भृशं
क्षिप्ते ८ O A न हृदये ९ O ० कृष्ण १० O तथा संतमसत्त्वमेति ११ O ० वेता-
मिति १२ O दुष्पुत्रो J दुःशिक्षो १३ J स्वप्नं for प्रकृतिं १४ O ० विहिता स्वमूर्तिः

अर्तादिये इन्द्रियागोचरे । स्वात्मनि स्वस्वरूपे धर्मस्वरूपे इत्यर्थः । धर्मस्वरूपं हि न केनापि इन्द्रियेण ग्राह्यं भवति । दुःष्क्रियः दुष्कर्मा अयं जनः योजयितुं प्रवर्तयितुं मया न शक्यः । इतीव धर्मेण सूक्ष्मां अणुतरां स्वप्रकृतिं स्वस्वरूपं विहाय त्यक्त्वा माक्षान् स्वमूर्तिः धर्ममूर्तिः विहिता । मायादेवा धर्मस्य मूर्तिरेवेत्यर्थः । एतेन तस्याः सदाचारमंपन्नत्वं धर्मनिष्ठत्वं च योजितम् ॥ १८ ॥

अयुतोऽथ कायात्पुंषितात् त्रिलोकोमुद्योतयन्नुत्तमबोधिसत्त्वः ॥
विचेश तस्याः स्वत एव कुक्षौ । नन्दागुहायामिव नागराजः ॥ १९ ॥

अथ पुंषितान् पुंशत् कायात् । अर्थान् शुद्धोदनस्येति गम्यते । अयुतः पञ्जरूपेण निर्गतः उत्तमः बोधः उत्तमज्ञानं तदस्यास्तीति उत्तमबोधि एतादृशं सत्त्वं चित्तं यस्य महाज्ञानीत्यर्थः । “सत्त्वं गुणे पिशाचार्द्धे बले द्रव्यस्वभावयोः । आत्मत्वे व्यवगायामुचितेषु” इति मेदिनी । नागराजः हस्तिश्रेष्ठः नन्दागुहायां गौर्युदरे इव । “नन्दा स्यादलिङ्गरे । गौर्यां तिथिविशेषे स्त्री” इति मेदिनी । तस्या मायादेव्याः कुक्षौ स्वत एव विवेश । परमदयालुत्वात् पूर्वं शुद्धोदनस्य देहे प्रविश्य अनन्तरं बीजरूपेण तस्या उदरे स्वत एव प्रविवेशेत्यर्थः ॥ १९ ॥

धृत्वा हिमाद्रिधवलं गुरुं पट्टिपाणं ।

दानाधिपासितंकरं हि गजस्य रूपम् ॥

शुद्धोदनस्य वसुधाधिपतेर्महिष्याः ।

कुक्षिं विचेश स जराब्जसनक्षयाय ॥ २० ॥

पट्टिपाणं पद्दन्तम् । दानाधिपामितंमुखं मदसोभिवक्त्रं । हिमाद्रिः हिमालयः स इव धवलं शुभ्रं हिमाद्रितुल्यं शुभ्रमित्यर्थः ॥ २० ॥

रक्षाधिधानं प्रति लोकरूपाळा ।

लोकैकनाथस्य द्वियोऽभिजग्मुः ॥

सर्वत्र भान्तोऽपि हि चन्द्रपादा ।

भजन्ति कैलासगिरौ विचेशम् ॥ २१ ॥

रक्षाधिधानं प्रति रक्षणकरणं प्रति तदुद्दिश्येत्यर्थः । लोकैकनाथस्य मायादेव्युदरप्रविष्टस्य भगवतः हि सर्वत्र भान्तोऽपि चन्द्रपादाः चन्द्रकिरणाः कैलासगिरौ विचेशं भजन्ति । महता अपि समयविशेषेण स्वापकृष्टं मापेक्षत्वं भवतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

मायापि तं कुक्षिगतं दधाना । विद्युद्विलासं जलदायलील ॥

दानाभिर्यः परितो जनानां । दारिद्र्यहृदं शमयाञ्चकार ॥ २२ ॥

जलदायलीलं मयपरिनिमित्तम् । दानाभिर्यः वितरणवर्षणः ॥ २२ ॥

१ J गन्ते. १ C ० सुविश्व. J ० सुविश्वविश्वदुष्टोदत्त लोकाभिनि सभासा ॥. १ C १५५. ४ A गुणदत्ताः ० ५ C अभिजगुं दिग्दत्त रूप. १ J रक्षणमात्रमुद्यो दिशना तथाः सनापत्य किञ्च विवम् ॥. ७ J भजन्ति. ८ J विचेशः A विचेश. ९ C ११५५

ईदप्रतिमस्य ईदृतुल्यस्य मांघातुः कुक्षेः उदरैकदेगान् । कक्षवितः ऋषिविशे-
पस्य भुजसंबन्धि योऽमदेशः तस्मान् । इमानि आख्यानानि पुराणेषु प्रसिद्धानि
तत एव द्रष्टव्यानि ॥ २९ ॥

क्रमेण गर्भादभिनिर्गतः सन् । यमौ च्युतः खादिव योऽन्यजातः ॥
कल्पेऽन्यनेकेष्वपि भावितात्मा । स्रं संप्रजानन्सुपुंवे नमूर्द्धः ॥ ३० ॥

न मूढः नमूढः नैकष्वेत्यादिष्वन् न शब्देन सुप्पुपेति समासः । न शब्दस्य च नि-
रोधार्यकत्वेन मूढविरुद्धः ज्ञानीति यावन् । अनेकेषु कल्पेषु संवर्तेषु शास्त्रेषु वा
“कल्पः शास्त्रे विधां न्याये” इति मैत्रिणी । भावितात्मा भाविता वासितः आत्मा
श्वेतःकरणं यस्य अनेककल्पकारीत्यर्थः सकलज्ञास्त्रवेत्ता वा अतएव संप्रजानन् इव
योन्युत्पत्तिदुःखं जानन्निव अस्य जन्मादिपट्टिकारामावात् इव शब्दोपादानं । वस्तुतः-
योनिजोत्पत्त्यादि दुःखमस्य नास्त्यनि यावन् । अतएव योन्यजातः एतादृशः सुपुंवे
क्रमेण गर्भात् अभिनिर्गतः सन् खाद्युत इव वर्मा ॥ ३० ॥

दीप्या च धैर्येण धियां रराज । घालो रविर्भूमिमिवावतीर्णः ॥
मयेति दीप्तोऽपि निरीक्ष्यमाणो । जहार चक्षूंषि यथा शशाङ्कः ॥ ३१ ॥

दीप्येति । अनेन श्लोकोत्तरार्धेन अस्य प्रतापोऽपि लोकानामाह्लादक एव न
तु पीडक इति सूचितं । अस्मिन्पद्ये ‘धैर्येण धिया’ इत्यत्र णकारस्य गुरुत्वं न दो-
षाय । तदुक्तं छंदप्रकाशे ‘यदा तत्रप्रयत्नेन संयोगादेरगीरवं । न छंदोभंग इत्या-
हुत्सदोपाय सूरयः’ इति । अतएव ‘प्राप्तनाभिर्दमन्नेनमाना’ इति मारुते
॥ ३१ ॥

स हि स्वगात्रप्रभयोज्ज्वलन्त्या । दीपप्रभां भास्करयन्मुमोष ॥
महार्हजाम्बूनदचारुवर्णो । विद्योतयामास दिशश्च सर्चाः ॥ ३२ ॥

महार्ह महामूर्त्यं अत्युत्तममिति यावन् यत् जावूनदं मुवर्णं तद्वत् चारुः सुंदरो
वर्णो यस्य ॥ ३२ ॥

अनाकुल्यान्यज्जसमुद्रनानि । निष्पेषवन्त्यायतविभ्रमाणि ॥

तथैव धीराणि पदानि सप्त । सप्तर्षिर्मर्धैस्तदृशो जगाम ॥ ३३ ॥

सप्तर्षिर्गणोज्ज्वलममदृशः सप्तर्षिर्नक्षत्रपुंजतुल्यः अनेन तेजस्विता सूचिता ।
सप्तराणि जगामेत्यन्वयः । पदगच्छोऽत्र लक्षणया पादन्यामसरः । ‘कालाञ्चनोरत्न-
संगयोग’ इति द्वितीया । सप्तगंध्याकपादन्यामपर्यंतं जगामेत्यर्थः । देवदत्तो द-
श पदानि गतः इति यावन् लोके प्रसिद्धोऽयं प्रयोगः । पदानि विभिन्नदिशि अनाकु-
लानीत्यादिना । अनाकुल्यानि अव्यप्राणि । अज्वलन् कमलवन् समुद्रनानि भूमी

१ C नि मृगः. २ C गतः. ३ J ० धिर. ४ C वः. A प्रमो ॥. ५ J पुपे न मीडन्-
६ C न मूढ. ७ A रराज न्या. ८ C कक्षवि. ९ C ० लन्त्या. १० C दीप्यमान. ११ C ० नीप्रा-

अंकितानि निषेपन्ति पादलिखितकृतादिचूर्णन्ति आयतः दीर्घः विक्रमः न्यासो
येषां तानि धीराणि गंभीराणि ॥ ३३ ॥

बोधाय जातोऽस्मि जगद्धितार्थ-

मन्त्या ममोत्पत्तिरियं धरिष्यामि ॥ *

चतुर्दिशं सिंहगतिर्विलोभ्य ।

घाणीं स भव्यार्थकरीमुवाच ॥ ३४ ॥

जगद्धितार्थं बोधाय जगद्धितफलकज्ञानायेत्यर्थः । अन्त्या चरमा । इतः परं
अवताराभावात् । अतः न लाभाय सर्वैः स्तदिति रसितव्यं । चतसृणां दिशां त-
माहाः चतुर्दिशं । भव्यार्थकरीं कुशलार्थप्रतिपादिकामित्यर्थः । इति बोधाय जा-
तोऽस्मि । मम इयं उत्पत्तिरित्या इत्याकारिकां घाणीं उवाचेत्यर्थः ॥ ३४ ॥

खात्प्रस्रुते चन्द्रमरीचिशुभ्रे । द्वे यारिधारे शिशिरोष्णवीर्ये ॥

शरीरसौख्यार्थमनूपमस्य । निपेतुर्मुर्धनि तस्य दिव्ये ॥ ३५ ॥

शिशिरोष्णे वीर्ये पुण्ययोगेन । अनुसरस्य नास्ति उत्तरः श्रेष्ठो यस्मात् तस्य
॥ ३५ ॥

श्रीमद्विताने कनकोज्ज्वलांगे । वैदूर्यपादे शयने शयानम् ॥

बुद्धं विपश्यन्नथ पद्महस्तो यक्षेश्वरः संमुदितः स तस्यै ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विताने महाहोत्रोचे । कनकवत् कनकेन वा उज्ज्वलानि अंगानि यस्य त-
स्मिन् । वैदूर्याणां रत्नविशेषाणां पादः तस्मिन् वैदूर्यमणिखचितपादे ॥ ३६ ॥

मायातनूजस्य दिवौकसः खे । यस्य प्रभावात्प्रणतैः शिरोभिः ॥

आधारयन् पांडुरंभातपत्रं । बुद्धार्थे जेषुः परमाशिषश्च ॥ ३७ ॥

मायातनूजस्य मायादेवीपुत्रस्य । यस्य शुद्धोदनपुत्रस्य प्रभावात् प्रतापात्
प्रणतैः शिरोभिः दिवौकसः खे पांडुरंभातपत्रे आधारयन् । बुद्धाय शौद्धोदनाय
परमाशिष जेषुश्च इत्यन्वयः ॥ ३७ ॥

महोरगा धर्मविशेषतर्पाद्भेद्यतीतेषु कृताधिकाराः ।

यं व्याजयन् भक्तिविशिष्टचित्ता । मंदारपुष्पैः समवाकिरंश्च ॥ ३८ ॥

धर्मविशेषः पुण्यविशेषः तस्य तर्पणं इच्छेति यावत् । अतीतेषु अति-
क्रान्तेषु बुद्धेषु कृताधिकाराः एनादृष्टाः महोरगाः यं व्याजयन् च मंदारपुष्पैः
समवाकिरन् ॥ ३८ ॥

१ ० तपो २ ० मनेषि. ३ ० च ४ ० अनुसरस्य; A मनुत्तम. ५ ० सौम्य.
६ ० अजित. ७ ० द. < A तत्रै. वज्रीत्वात्प्रचनपत्र. A इत्थं पक्षेभ्यः संमुदितोऽतएव
३ ० इत्थं पक्षेभ्यः संमुदितोऽतएव तस्य. ४ ० प्रतापाननमभिधाय. ५ ० पाण्डुर. ६ ०
बोधाय. ७ ० यमप्ययन्. ८ ० शिशिरोष्ण.

तथागतोत्पत्तिगुणेन तुष्टाः । शुद्धार्थिचामाश्च विशुद्धसंत्वाः ।
देवा ननन्दुर्विगतेऽपि रागे । मग्नस्य दुःखे जगतो हितौर्ध्वे ॥ ३९ ॥

तथागतोत्पत्तिगुणेन बुद्धोत्पत्तिगुणेन । शुद्धे पवित्रे पुण्यप्राप्ये स्वर्गे इति याव-
त् । अधिकः वासो येषां । अतएव विशुद्धमत्वाः विशुद्धानः करुणाः देवाः रागे
प्रेम्णि विगतेऽपि तेषां पक्षपातामावात् विरागिन्वादेवमुक्तिः । दुःखे मग्नस्य जगतः
हिताय ननन्दुरित्यन्वयः । देवानां दयालुत्वात् दुःखाकांक्षजगद्वमोचनाय देवा
ननन्दुरित्यर्थः ॥ ३९ ॥

यस्मिन्प्रसूते गिरिराजकाला । चाताहता नौरिव भूश्चचाल ।
सचन्दना चोत्पलपद्मगर्भा । पपान वृष्टिर्गर्गनादनम्रात् ॥ ४० ॥

यस्मिन्प्रसूते प्रादुर्भूते सति गिरिराजाः पर्वनाः काला इव संस्थाः एतादृशी
भूः भूमिः । सा हि पर्वनैरवष्टब्धेति पुराणेषु प्रसिद्धम् । अतएव ते भूधराः इति व्य-
पदिश्यन्ते । उत्पलपद्मे कमलविशेषे गर्भे यस्याः । अनन्त्रान् अन्ररहितात् । तज्जन्मनि
असितं आश्चर्यकारकमामादित्यर्थः ॥ ४० ॥

चाता वधुः स्पर्शमुखा मनोहा ।
दिव्यानि सूनान्यचपातयन्तः ॥

सूर्यः स एवाभ्यधिकं चकासे ।

जज्वाल सौम्याश्चिरनीरितोऽग्निः ॥ ४१ ॥

स्पर्शमुखाः मुखः स्पर्शां येषां ते स्पर्शमुखाः । मुखस्पर्शा इत्यर्थः आहिताग्न्या-
दित्वात्परिपातः । सूनानि पुष्पाणि । “मूनं प्रमवपुं पयोः” इति मेदिनी ।
अनीरितः अप्रेरितः अघ्यात इति यावत् । महतां जन्मनि हि एतानि जामन्ते
॥ ४१ ॥

प्रागुत्तरे चावसथप्रदेशे ।

कूपः स्थयं प्रादुरभूत्सितांबुः ॥

अंतःपुराण्युद्गतविस्मयानि ।

यस्मिन्क्रियास्तीर्य इव प्रचक्रुः ॥ ४२ ॥

आवसथस्य गृहस्य प्रदेशे । प्राचः उत्तरे प्रागुत्तरे प्रागित्यत्र अचेर्लुगति अस्ता-
तेर्लुक् लुक्त्तदितेति ङापोढक् । प्राच्याः दिशः उत्तरे भागे इत्यर्थः । “पूर्वादिभ्यो
नवभ्यो वेति स्मिन्नादेशाऽभावः । अंतःपुराणि अंतःपुरगनन्त्रियः मंचाः क्रो-
शंतीतिवत् तान्स्थात्ताच्छब्दं । यस्मिन् कूपे क्रियाः स्नानादिकाः । उद्गतविस्मयानि
अतर्किनोत्पत्तेः संजाताश्चर्याणि ॥ ४२ ॥

धर्माधिभिर्भूतगणैश्च दिव्यैस्तदशंनार्यं भृशमाप पूरः ॥

कौतूहलेनैव च पादपानां प्रपूजयामास सगन्धपुष्पैः ॥ ४३ ॥

धर्माधिभिः पुष्पाधिभिः । भूतगणैः देवयोनिविशेषैः । पूरः कृपस्थजलपूर इत्यर्थः ।
कौतूहलेनैव विस्मयकारिभगवदवनारजन्यकौतुकेन । गंधपुष्पाणि गंधयुक्तपुष्पाणि ।
आकृष्टियपार्थिववत् समासः । गंधपुष्पैः महिताः सगंधपुष्पाः तैः पादपैः वृक्षैः ।
अथवा कश्चित् आसवांधवैः सह देवदर्शनादिवात्रां करोति तत्रत्यं देवं स्वहस्तपूत-
पुष्पैः पूजयति च । एवमयं कृपस्थोदकपूरः भूतगणैः सह तत्रागत्य सतीरवर्ति-
पादपरूपहस्तपूतपुष्पैः तं पूजयामासेवेति तात्पर्यं ॥ ४३ ॥

पुष्पद्रुमाः स्यं कुसुमं पुफुल्लुः । समीरणोद्भामितविकसुगंधं ॥

सुसंभ्रमद्भृंगवधूपगीतं । भुजंगवृन्देन च पीतचातं ॥ ४४ ॥

कुसुममिति जात्येकवचनं कुसुमानीत्यर्थः पुफुल्लुः प्रादुर्भावयाचक्रुः । अत्र फुल्ल-
आतुरंतर्भावितव्यर्थः । समीरणेन उद्भामितं प्रसारितं दिक्षु सुगंधो यस्य । सुसं-
भ्रमंत्यः इतस्ततो हिंडंत्यः वा भृंगवध्वः तानां उपगीतं भुजंगवो यस्मिन् । भुजंग-
वृन्देन हेतुना पीतः प्राशितः वातः वायुः येन ॥ ४४ ॥

क्वचित्कणचूर्यमृदंगगीतै-

वीणामुकुंदासुरजादिभिश्च ।

स्त्रीभिश्चलत्कुंडलभूपिताभि-

र्विराजितं चोभयपार्श्वतस्तत् ॥ ४५ ॥

तत् मांयादेवीमुतोत्पत्तिस्थानं उभयपार्श्वतः उभयपार्श्वयोरित्यर्थः । उभौ च
स्त्री पार्श्वौ च उभयपार्श्वौ तयोः उभयपार्श्वत इत्यत्र आद्यादित्वात्तसि । विराजितं
श्रीभिस्तं करिति अपेक्षायामाह । क्वचिन् कर्णति शब्दाद्यमानानि यानि सूर्याणि
मृदंगाः गीतानि च तैः विराजितं क्वचित् वीणा मुदका । यशःपटहः सुरजः एतै
आदयो येषां । चलत्कुंडलभूपिताभिः स्त्रीभिः क्वचित् विराजितं । न चात्र मृदं-
गसुरजयोः पानरुक्तं शक्यं एकः कणन् अपरः केवलमेव आसीदित्यन्वयः ॥ ४५ ॥

यद्राजशाखं भृगुरंगिरा वा ।

न चक्रतुर्वेशकरावृषी तौ ॥

तयोः सुती तौ च विचक्रन्तुस्तः ।

त्कालेन शुक्रश्चवृहस्पतिश्च ॥ ४६ ॥

शुक्रादिष्टेपराजयमिति न्यायेन क्वचिन् पित्रादिभ्योऽपि पुत्रादयः विद्वांसो भवं-

तीति बोधनपूर्वकं अस्य माहान्मयकथनार्थमनेकदृश्यन्तानाह—यश्चात्रशास्त्रमिति ।
नीतिशास्त्रं वंशकरो तौ ऋषी कौ तौ मृगुः अंगिरा वा न चक्रुः तन् नीतिशास्त्रं
तयोः मृग्वंगिरयोः मुनीः शुक्रः बृहस्पतिश्च विचक्रुः ॥ ४६ ॥

सारस्वतश्चापि जगाद नष्टं ।

वेदं पुनर्यं ददद्गुर्न पूर्वं ॥

व्यासस्तथैनं बहुधा चकार ।

न यं वसिष्ठः कृतवाग्रशोकिः ॥ ४७ ॥

वैष्णवकजातश्च ससर्ज पद्यं ।

जग्रथ यच्च व्यचनो महर्षिः ॥

चिकित्सितं यच्च चकार नाग्रिः ।

पश्चात्तदाप्रेय ऋषिर्जगाद ॥ ४८ ॥

पूर्वं ऋषयः पराधरादयः यं वेदं न ददद्गुः तं नष्टं वेदं सारस्वतः सारस्वती-
तीत्यस्यः व्यासः एनं वेदं बहुधा जगाद । यं शक्तिः न कृतवान् तं वसिष्ठः चकार
॥ ४७ ॥ ॥ ४८ ॥

यच्च द्विजत्वं कुशिको न लेभे । नत्साधनं सन्नुखाप राजन् ॥

वैलां समुद्रे सगरश्च दध्रे । नेष्ट्वाकवो यां प्रथमं बवंधुः ॥ ४९ ॥

हे राजन् यन् द्विजत्वं कुशिकः एतन्नामकराजा न लेभे तन् मृतुः विष्णुमित्रः
अवाप प्राप । इष्ट्वाकवः इष्ट्वाकुर्वंगप्रमवाः यां वैलां समुद्रे प्रथमं न बवंधुः तं
सगरः दध्रे ॥ ४९ ॥

आचार्यकं योगविद्यां द्विजानामग्राममन्यैर्जनको जगाम ॥

ख्यातानि कर्माणि च यानि शीरेः । शूरादयस्तेष्वयला यमूधुः ॥ ५० ॥

अन्यैः अप्रामं एतादृशं योगविद्यां द्विजानां यन् आचार्यकं आचार्यत्वं तन्
जनको जगाम । शीरेः श्रीकृष्णस्य यानि ख्यातानि कर्माणि तेषु शूरादयः अवला
असनया बभूवुः ॥ ५० ॥

तस्मान्प्रमाणं न वयो न कालः ।

कश्चित् कचिच्छैष्ठ्यमुपैति लोके ॥

राक्षामृषीणां च हितानि तानि ।

कृतानि पूर्वैरकृतानि पुनैः ॥ ५१ ॥

यवं नृपः प्रत्यायितैर्द्विजैस्तैराश्वासितश्चाप्यभिनन्दितश्च ॥

शंका मनिष्टां चित्तहो मनस्तः प्रहर्षमस्मोद्भूशमारुपोह ॥ ५२ ॥

नृपः शुद्धोदनः प्रत्यर्पितः संजातानुभवः तैः तत्रत्यैर्द्विजैः आश्रायितः अभि-
नन्दितश्च सन् अनिष्टां शंकां किमेतन् कथमयं अयोनिजः उद्भूतं भित्वा महिमांतः
कथं वा कूपोत्पत्तिः कथं वा क्षीतोष्णोदकधारे एनं सेवेन किमिदं भूतं वा इत्या-
यनिष्टा आशंका मनस्तः प्रजह्य ॥ ५१ । ५२ ॥

प्रीतश्च तेभ्यो द्विजसत्तमेभ्यः ।

सत्कारपूर्वं प्रददौ धनानि ॥

भूयादयं भूमिपतिर्यथोक्तो ।

यायाज्जरामेत्य धनानि चेति ॥ ५३ ॥

सत्कार आदर पूर्वं यस्मिन् कर्मणि यथास्यात्तथा । दानक्रियाविशेषणमेतत् ।
यथोक्तं उक्तप्रकारविशिष्टं । जरां वार्धक्यं । एष्य वनानि यायाद् गच्छेत् । पूर्वं
राजर्षयो हि पूर्वाऽवस्थायां सम्यक् राज्यं पालयित्वा उत्तरे वयसि ज्ञानज्ञानार्थं अ-
रण्यानि गत्वा तत्र तपआदिना देहसार्थक्यं चकुः । तद्वदयमपि करिष्यतीति
तात्पर्यं ॥ ५३ ॥

अथो निमित्तैश्च तपोवलाद्य । तज्जन्म जन्मांतकरस्य बुध्या ॥

शाक्येश्वरस्यालयमाजगाम । सद्धर्मतर्पादक्षितो महर्षिः ॥ ५४ ॥

निमित्तैः पूर्वोक्तानेकविधद्युभचिन्हैः । तपोवलात् योगसामर्थ्यात् । जन्मान्त-
करस्य जन्ममरणादिरूपसंसारस्य अंतं नाशं करोतीति तथाभूतस्य परमेश्वरस्ये-
त्यर्थः । तज्जन्म तमवतारमित्यर्थः । असितः असितनामकः । सद्धर्मतर्पान्
उत्तमपुण्यादिलोभात् । शाक्येश्वरस्य पूर्वोक्तस्य ॥ ५४ ॥

सं ब्रह्मविद् ब्रह्मविदां ज्वलतं । ब्राह्मया श्रिया चैव तपःश्रिया च ॥

राज्ञो गुरुर्गौरवसत्कृतं तं । प्रवेशयामास नरेन्द्रसद्य ॥ ५५ ॥

ब्राह्मया श्रिया ब्रह्मब्रह्मेन । तपःश्रिया तपःसामर्थ्येन । ब्रह्मविदां मध्ये ।
ज्वलतं देदीप्यमानं । गौरवमकृतं तं अक्षितं । राज्ञः शुद्धोदनस्य । स गुरुः उ-
पाध्यायः । नरेन्द्रस्य राजगुरुः । प्रवेशयामास । विदुषा आनयनं गुरुणा कर्तव्यं
इति रीतिः शाकुंतलादौ स्पष्टा ॥ ५५ ॥

स पार्थिवान्तःपुरमेव विद्वान् । कुमारजन्मागतहर्षवेगम् ॥

विवेश निःशंकतयैव धीरस्तपःप्रकर्षाच्च जराश्रयाच्च ॥ ५६ ॥

स श्रवितः । कुमारजन्मागतहर्षवेगं कुमारस्य जन्मना आगतो हर्षवेगो यस्य
गुहादृशं प्रदर्शितान्पुरं निःशंकतया विवेश । निःशंकतया प्रवेशे हेतुभूतविशेषणे-
धीरः विद्वानिति । तपः प्रकर्षान् जराश्रयान् इदमपि हेतुद्वयं प्रवेशे श्रेयं ॥ ५६ ॥

१ A तज्जन्मनाशौ समग्रौ स बुधा. २ C A तैः C तत्क्रियाभ्यां. ४ C A स.
५ C पुरगीश्वरौ— ६ C ०वेन श्रीरो वनसिद्धयैव.

ततो नृपस्त्वं मुनिमासनस्थं । पाद्यार्घ्यपूर्वं प्रतिपूज्य सम्यक् ॥
निमंत्रयामास यथोपचारं । यथा वसिष्ठं स हि रन्तिदेवः ॥ ५७ ॥

पाद्यं च अर्घ्यं च ते पूर्वं यस्मिन् कर्मणि यथास्थात्तथा पाद्यार्घ्यपूर्वं उपचारान्
अनतिक्रम्य इति यथोपचारं सम्यक् प्रतिपूज्य निमंत्रयामास वसोपे इत्यर्थः ॥ ५७ ॥

धन्योऽस्म्यनुग्राह्यमिदं कुलं मे ।

यन्मां दिदृक्षुर्मगवानुपेतः ॥

आज्ञाप्यतां किं करवाणि सौम्य ।

शिष्योऽस्मि विद्मंभयितुं त्वमहः ॥ ५८ ॥

वसोपे इत्युक्तं तदेवाह । धन्योऽस्मीत्यादिना । शृष्टोऽर्थः ॥ ५८ ॥

एवं नृपेणोपनिमंत्रितः सन् । सर्वेण भावेन मुनिर्यथावत् ॥

स विस्मयोन्कुलविशालदृष्टिर्गमोत्थीराणि वचांभ्युवाच ॥ ५९ ॥

उपनिमंत्रितः प्रार्थितः । यथावत् यथायथं । उवाचेत्यर्थः ॥ ५९ ॥

महात्मनि त्वम्युपपन्नमेतत् । प्रियातिथ्या न्यागिनि धर्मकामे ॥

सत्त्वान्वयज्ञानययोऽनुरूपा । स्निग्धा यदेवं मयि ते मति स्यात् ॥ ६० ॥

किमुवाच तदाह—महात्मनीत्यादिना । मत्वं अंतःकरणं अन्वयः मद्रंशः
ज्ञानं बुद्धिः वयश्च एतेषामनुरूपा योग्या । यत् यस्मान् कारणान् ॥ ६० ॥

एतच्च तद्येन नृपर्षयस्ते धर्मेण सूक्ष्मेण धनान्वयास्य ॥

नित्यं यजंतो विधिवद्भूयुस्नपोभिराढ्या विभर्षदंरिद्रा ॥ ६१ ॥

ते नृपर्षयः सूक्ष्मेण धर्मेण धनान्वयास्य लक्ष्वा नित्यं विधिवत् भजन्तः त-
पोभिः आढ्याः युक्ताः च विभर्षः ऐश्वर्यैः दंरिद्राः वभूवुः इति यत् तदेतदित्य-
न्वयः ॥ ६१ ॥

प्रयोजनं यत्तु ममोपयाने । तन्मे शृणु प्रीतिमुपेहि च त्वं ॥

दिव्या मया दिव्यपथे श्रुता वाग् । बोधाय जातस्तनयस्तवेति ॥ ६२ ॥

मे मत्तः । तव तनयः बोधाय जातः इति दिव्या वाक् दिव्यपथे मया श्रु-
तेति अन्वयः ॥ ६२ ॥

श्रुत्वा वचस्तच्च मनश्च युक्त्या ।

ज्ञान्या निमित्तैश्च ततोऽस्म्युपेतः ॥

दिदृक्षया शाक्यकुलध्वजस्य ।

शकध्वजस्येव समुच्छिन्नस्य ॥ ६३ ॥

तत् आकाशवाणीत्वं वचः श्रुत्वा च मनः युक्त्या अन्तःकरणमेकाग्रं कृत्वे-
त्यर्थः । निमित्तैः शुभचिह्नैः ज्ञान्या अयं भगवानवतारोऽयं इति ज्ञात्वेत्यर्थः समुच्छिन्न-
स्य शकध्वजस्येव शाक्यकुलध्वजस्य दिदृक्षया उपेतोऽस्मीत्यन्वयः ॥ ६३ ॥

इत्येतदेवं वचनं निशम्य । प्रहर्षसंभ्रांतमतिर्नरेन्द्रः ॥

धौड्यंकसुप्तं कुमारं प्रशान्तं । संदर्शयामास तपोधनाय ॥ ६४ ॥

धात्र्याः उपमातायाः अके उत्संगे सुप्तं । स्पष्टमन्यत् ॥ ६४ ॥

चक्राङ्गपादं स तथा महर्षिर्जालावनद्धाङ्गुलिपाणिपादं ॥

सोर्णध्रुवं धारणवस्तिकोशं । सविस्मयं राजसुप्तं ददर्श ॥ ६५ ॥

चक्रं अंकः ययोस्तौ चक्राकौ तौ पादौ यस्य तं अनेन महापुरुषत्वं दर्शितं
एवमप्रेक्ष्य ज्ञेयं । जालं नवकलिकावृन्दं तद्वत् अवनद्धा. संभ्रमाः अङ्गुलयो यस्मिन्
एतादृशं पाणिपादं यस्य तं । ऊर्णा धूमध्यस्थ आवर्त । “ऊर्णा भेषादिलेन्नि स्वा-
दावर्ते चांतराध्रुवो. ” इत्यमरः । तेन सहिते ध्रुवौ यस्य सः तं । धारणस्यैव
हस्तिन इव वस्तिः कोशः नाभेरधोभागो यस्य तं । सविस्मयं साध्यं । दुर्लभ-
महापुरुषलक्षणवैशिष्ट्यादाध्यं ॥ ६५ ॥

धाड्यंकसंविष्टमवेक्ष्य चैनं ।

देव्यंकसंविष्टमिवाग्निसूनुं ॥

यभूव पक्ष्मांतरितांचिताश्रु-

निंश्वस्य चैवं त्रिदिवोन्मुखोऽभूत् ॥ ६६ ॥

देव्यंकसंविष्टं पार्वत्युत्संगोपविष्टं । अग्निसूनुं कार्तिकेयं । पक्ष्मभिः अक्षिलोमाभिः
अन्तरितानि व्यग्रहितानि अंचितानि पूजितानि मनोहराणीत्यर्थः । अधूणि यस्य ।
त्रिदिवे आकाशे उद्भूतं मुखं यस्य आकाशावलोकनकारी ॥ ६६ ॥

दृष्ट्वासितं त्वश्रुपरिप्लुताक्षं । स्नेहादिपुत्रस्य नृपश्चकम्पे ॥

सगद्गदं वाष्पनिरुद्धकंठः । पप्रच्छ तं प्राञ्जलिरानतांगः ॥ ६७ ॥

अश्रुपरिप्लुताक्षं अमितं दृष्ट्वा वाष्पनिरुद्धकंठः वाष्पेण निरुद्धः कंठो यस्य ॥ ६७ ॥

स्वल्पान्तरं यस्य वपुर्मुने स्याद्बृहद्भुतं यस्य च जन्मदीप्तं ॥

यस्योत्तमं भाविनमात्थ चार्थं । तं प्रेक्ष्य कुतस्तव धीरवाप्यः ॥ ६८ ॥

हे धीरमुने यस्य स्वल्पावकाशं लघु इति यावत् एवमपि यस्य जन्म बृह-
द्भुतं दीप्तं च यस्य भाविनं भविष्यत्कालिकं अर्थं प्रयोजनं उत्तमं आत्थ तं प्रेक्ष्य
तव वाप्यः कुत इत्यन्वयः ॥ ६८ ॥

अपि स्थिरायुर्मगवन्कुमारः । कचिच्च शोकाय मम प्रसूतः ॥

लब्धः कथंचित्सलिलजलिर्मे । न खल्विमं त्रांतुमुपैति कालः ॥ ६९ ॥

स्यान्मज्जदर्शनेन अधुमुखं मुनिं वीक्ष्य भातो नृपः पुत्रस्य अत्याहितमाशंक्य
अनेन विकल्पान् करोति अपिस्त्रिदिव्यादिना । हे भगवन् कुमार स्थिरायु चि-
रायु. अपिस्त्रिन् । मे शोकाय प्रसूतः न कचित् । मे मया कथंचित् सलिलजलिः

१ C गति for मति २ U आदाय धात्र्याकान् बुद्गदः. ३ U वी for ता ४ U वे for
व. ५ C ० हातुपु० ६ U वाष्पकण्ठः. ७ U च for व ८ C क.म.स. ९, C
पु. would not be better?

लब्धः । परलोके पुत्रः सलिलांजलिं दास्यति इत्यभिप्रायेण सलिलांजलिर्लब्ध-
इत्युक्तं । इमं पूर्वांक्तं सलिलांजलिं कालः मृत्युः पातुं खलु नोपैति इत्यन्वयः ।
विपत्तां सलिलांजलेरभावात् तस्मिन् मृत्युपीतत्वोपचारः ॥ ६९ ॥

अस्त्येक्ष्यं मे यशसो निधानं । कचिद्भुवो मेऽन्वयसंप्रसारः ॥

अपि प्रयास्यामि सुखं परत्र । सुप्तेऽपि पुत्रेऽनिमिषैकचक्षुः ॥ ७० ॥

यशसः निधानं निधिः अपि अक्षयं । पुत्रसत्त्वे यशसोऽभ्ययत्वमित्यर्थः । मेऽ-
न्वयसंप्रसारः वंशविस्तारः ध्रुवः कश्चित् । अनिमिषं निमेषरहितं एकं चक्षुरस्य
देवानां निमिषो नास्तित्यभिप्रायेण । अथवा पुत्रस्य 'पुत्रेण लोकं जयतीति ध्रु-
वस्या स्वर्गप्रदर्शकत्वान् चक्षुरूपत्वं । तस्मिन् पुत्रे जायते स्वर्गदर्शनं निर्विवादमेव
तस्मिन् सुप्तेऽपि तस्य विद्यमानत्वान् स्वर्गलोकदर्शनं भवति पुत्रमर्त्तव स्वर्गप्रद-
र्शिका न तु तस्य जाग्रदवस्थे स्वर्गप्रदर्शिकेति नियमः । प्रसिद्धं नेत्रं तु उद्धाटित-
मेव वस्तुप्रदर्शकं न तु पिहितमपि वस्तुगत्या विद्यमानं पदार्थदर्शकं भवति
इति लौकिकचक्षुरपेक्षया पुत्ररूपचक्षुषः विलक्षणत्वं प्रदर्शितमिति दिक् । नम
पुत्रः चिरकालमपि जीवेत् इति प्रथमिप्रायः ॥ ७० ॥

कश्चिन्ममेजातमफुल्लमेव ।

कुलप्रवालं परिशोषभाणि ॥

क्षिप्रं विमो ब्रूहि न मेऽस्ति शांतिः ।

स्नेहं सुते चेत्सि हि यान्धयानां ॥ ७१ ॥

हे विमो मे जातं कुलप्रवालं कुलांकुरः अफुल्लमेव अविकसितमेव परिशोषभाणि
परिशोषं शुष्कतां भजतीति परिशोषभाणि शुष्कमित्यर्थः । न कश्चित् । तन् क्षिप्रं
ब्रूहि । स्पष्टमन्यत् ॥ ७१ ॥

इत्यागतावेगमनिष्टबुद्ध्या । बुद्ध्वा नरेन्द्रं स मुनिर्वभाषे ॥

मा भून्मतिस्ते नृप काचिदन्या । निःसंशयं तद्यदबोचमस्ति ॥ ७२ ॥

इति अनिष्टबुद्ध्या आगतावेगं आगतसाध्वनं । नरेन्द्रं बुद्ध्वा सः मुनिः वभाषे
हे नृप ते अन्या विपरिता काचिन् मतिः बुद्धिः माम्भूत् । यत् अहं अबोचं तत्
निःसंशयमस्तीत्यन्वयः ॥ ७२ ॥

मास्यान्यथात्वं प्रति विक्रिया मे ।

स्वां वंचनां तु प्रति विद्भुवोऽस्मि ॥

कालो हि मे यातुमयं च जातो ।

जन्मक्षयस्यासुलभस्य बोद्धा ॥ ७३ ॥

यदि बालकस्य किञ्चिदन्याहितं नास्ति तर्हि बाळावलोक्तेन तव साधुत्वादि
विक्रिया किञ्चिन्मिता इत्येवमायमाह—नास्येति । अन्यथात्वं विपरित्वं प्रति ।
स्वां वंचनां व्यर्थावुच्यर्थं प्रति विद्भुवः विद्भुलः अस्मि । तामेव वंचनां दर्शयति ।

१ C अय. २ C कुलप्रवालः. ३ A स्ववंचनायाप्रतिद्वन्द्वमस्ति । कालीयगायानु-
मित्रीय गारो. ४ C जाति.

हि मे मम यत्तुं गंतुं कालः गमनस्य कालः इत्यर्थः । “काल समयवेलासु” इति
तुमुन् । अमुलभस्य दुर्लभस्य जन्मक्षयस्य मोक्षस्येत्यर्थः बोद्धा अयं जातः ॥७३॥

विहाय राज्यं विषयेष्वनास्थ । स्तत्रैर्हि यत्नैरधिगम्य तत्त्वं ॥

जगत्पथं मोहतमो निहंतुं ज्वलिष्यति ज्ञानमयो हि भानुः ॥७४॥

बालस्य भाविनमर्थं वर्णयति विषयेषु अनास्थः । अयं राज्यं विहाय तत्रैः प्र-
यत्नैः तत्त्वनाधिगम्य जगति मोहतमो निहंतुं ज्ञानमयः सूर्यः ज्वलिष्यति हि ॥७४॥

दुःखार्णवाद्याधिविकीर्णफेनीज्जरातरंगाभ्रमरणोपघेगात् ॥

उत्तारयिष्यत्ययमुत्तमान । मार्ते जगद्ज्ञानमहाप्लवेन ॥ ७५ ॥

दुःखार्णवान् दुःखमसुदान् व्याधयः एव विकीर्णो विक्षिप्ताः फेनो यस्मिन् । उद्य-
मानं निमज्जन् । ज्ञानमेव महाप्लवः महती नौका तथेत्यर्थः ॥ ७५ ॥

प्रज्ञां बुधैर्गां स्थिरशीलचैर्गां । समाधिशीतां व्रतचक्रवाकाम् ॥

अस्योत्तमां धर्मेन दीं प्रवृत्तां । कृष्णादितः पास्यति जीवलोकः ॥७६॥

प्रज्ञैव अंशु उदके तस्य वेगो यस्याः । स्थिरं शीलं स्वभाव एव वप्रो तटे य-
स्याः । समाधिना शीतां शीतला । व्रतानि नियमा एव चक्रवाका यस्याः । अस्य
एतत् संबन्धिनी जन्मजनकभावः संबन्धः । एतस्मादुरपग्राभित्यर्थः । धर्मः, कृष्णं ज्ञानं
वा सैव नदी ताम् इत्यादि अन्वयः ॥ ७६ ॥

दुःखादितेभ्यो विषयावृतेभ्यः ।

संसारकांतारपथस्थितेभ्यः ॥

आप्यास्यति ह्येष धिमोक्षमार्गं ।

मार्गप्रनष्टेभ्य इवाध्वगेभ्यः ॥ ७७ ॥

संसार एव कांतारपथः दुर्गममार्गः । तत्र स्थितेभ्यः मार्गः, प्रनष्टो येषां । आहि-
ताग्न्यादित्वात् परनिपातः । अध्वगेभ्यः पथिभ्यः ॥ ७७ ॥

विद्वत्समाप्ताय जनाय लोके । रागाग्निनायं विषयैधमेन ॥

प्रल्लादमाधास्यति धर्मवृष्ट्या । कृष्ट्या महामेघ इयातपांते ॥७८॥

लोके विषया एव इधनानि यस्य तेन रागाग्निना विद्वत्समाप्ताय जनाय आतपांते
प्रान्माने कृष्ट्या महामेघ इव अयं धर्मवृष्ट्या प्रवृत्तादं आधास्यतीत्यन्वयः ॥७८॥

कृष्णागलं मोहतः । कृपाटः । छारं प्रजानामपयानहेतु ॥

विषाटयिष्यन्त्ययमुत्तमेन । सद्धर्मताडनेन दुरासदेन ॥ ७९ ॥

कृष्णं अगलं प्रतिबंधकवाटविशेषो यस्य । मोहतम् एवं कृपाटं आप्याद-
नपानं यस्य । अपयानहेतु अपकृष्टं यानं गमन येन यः अपयानः बुभुक्षार्थः
सत्य हेतु कारणं मार्गस्य बुभुक्षानन्वे हि बुभुक्षे गमनं भवति । बुभुक्षार्थगमनसा-
धनं । विषाटयिष्यति दुर्धर्मादिष्विति । दुर्गमेन दुष्टाग्रेण । सद्धर्म एव ताडः
सोदनं मेन ॥ ७९ ॥

प्रथमः सर्गः ।

प्रेमोहपाशैः परिवेष्टितस्य । दुःखाभिभूतस्य विरिञ्चयस्य ॥
लोकस्य संबोद्धय च धर्मराजः । करिष्यते बन्धनमोक्षमयः ॥ ८० ॥
संबोध्य ज्ञानं प्राप्य एषः धर्मराजः लोकस्य बन्धनमोक्षं करिष्यते ॥ ८० ॥

तन्मा कृयाः शोकमिमं प्रति त्यं ।

स सौम्य शोच्यो हि मनुष्यलोके ॥

मोहेन वा काममुखैर्मदाद्वा ।

यो नैष्टिकं शोष्यति नास्य धर्मः ॥ ८१ ॥

तत् पूर्वोक्तप्रभावादेतोः इमं प्रति शोकं मा कृयाः । तर्हि किं विषये शोकः
कार्यः तं शोकविषयं दर्शयति । हे सौम्य मनुष्यलोके स शोच्यः यः मोहेन काममुखैः
मदाद्वा अस्य नैष्टिकं धर्मं न शोष्यति स शोच्य इति पूर्वेण अन्वयः ॥ ८१ ॥

भ्रष्टस्य तस्माच्च गुणादतो मे ।

ध्यानानि लब्ध्वाप्यकृतार्थतैव ॥

धर्मस्य तस्याथवणादहं हि ।

मन्ये विपत्तिं त्रिदिवेऽपि वासम् ॥ ८२ ॥

अतः हेतोः तस्माद्गुणान् धर्मश्रवणरूपगुणान् भ्रष्टस्य मे ध्यानानि लब्ध्वापि
अकृतार्थतैव । किं बहुना तस्य धर्मस्य अश्रवणात् त्रिदिवेऽपि वासं विपत्तिमहं
मन्ये ॥ ८२ ॥

इति श्रुतार्थः ससुहृत्सदारः ।

स्वयक्त्वा विपादं मुमुदे नरेशः ॥

एवंविधोऽयं तनयो ममेति ।

मेने स हि स्वामपि सारथत्ताम् ॥ ८३ ॥

समुहन् समित्रः सदारः सव्रीकः । स्वां स्वायां सारथत्तां ध्रष्टव्यं मेने । एवं-
विधा प्रकारः यस्य सः विपूर्वकान् धावानोः आतश्चोपमर्गे इति अट् प्रत्ययः ॥ ८३ ॥

आर्येण मार्गेण नु यास्यतीति । सत्यं नरेन्द्रो हृदये चकार ॥

न खल्वसाधप्रियधर्मपक्षः । संताननाशात् भयं ददर्श ॥ ८४ ॥

आर्येण मार्गेण मोक्षमार्गेण यास्यतीति हृदये यावत् यदि आर्यमार्गगमनेन
अस्य दुःखं जातं तर्हि अयं किं धर्मपथविरुद्ध इत्याशङ्क्याह—न खल्विति ।
अगो शुद्धोदनः प्रियधर्मपक्षः नेति न खलु किन्तु प्रियधर्मपक्ष एव । नन्द्यस्य
प्रकृतार्थदाट्पबोधकत्वं तर्हि कुतो दुःखं इत्यन आह—संतानेति ॥ ८४ ॥

१ C स्वेनो०. २ C सनुष्य. ३ C शोच्ये. ४ C नोदः. ५ C विना विने हृदये
च०. ६ C न सन्ततो न वि० A न सन्ततो च वि०.

द्विरदरदमयीमर्थं महार्हो ।

सितसितपुष्पभृतां मणिप्रदीपां ॥

अभजत शिविकां शिवाय देवी ।

तनयवती प्रणिपत्य देवताभ्यः ॥ ९६ ॥

द्विरदरदमयी हस्तिदंतमयी । महार्हो महामूल्यां । अतिशुभ्रपुष्पालंकृतां ।
हीरका एव प्रदीपा यस्यां । देवी माया ॥ ९६ ॥

पुरमथ पुरतः प्रवेक्ष्य पत्नी ।

स्थविरजनानुगतामपत्यनाथां ॥

नृपतिरपि जगाम पौरसंघैः ।

दिग्धममरैर्मन्त्रैर्वाचिष्यमानः ॥ ९७ ॥

स्थविरजनः वृद्धजनः अनुगतां अनुयातां । अपत्यं नाथ. यस्याः अपत्ययुक्ता-
मित्यर्थः । अमरैः अर्च्यमानः मपवान् दिवमिव पौरसंघैः अर्च्यमानो नृपतिरपि
पुरं जगाम ॥ ९७ ॥

भयनमथ विगाहा शाक्यराजो ।

भय इव पण्मुखजन्मना प्रतीतः ॥

इदमिदमिति हर्षपूर्णवक्त्रो ।

बहुविधपुष्टियशस्करं व्यधत् ॥ ९८ ॥

शाक्यराजः शुद्धोदनः पण्मुखजन्मना घडाननोत्पत्त्या प्रतीतः शुष्टः ख्यातो
या इदं इदमिति तत्कर्मनिर्देशः । हर्षेण आनन्देन पूर्णं व्याप्तं वक्त्रं मुखं यस्य ।
बहुविधं एतादृशं यत्पुष्टिकर्तिकरं व्यधत् कृतवान् । पुष्टिश्च यशश्च पुष्टियशसी ते
करोतीति पुष्टियशस्करं बहुविधं च तत् पुष्टियशस्करं चेति विग्रहः ॥ ९८ ॥

इति नरपतिपुत्रजन्मवृद्ध्या ।

सजनपदं कपिलाह्वयं पुरं सत् ॥

धनदपुरमिवाप्सरोऽवकीर्णं ।

मुदितमभून्नलकूबरप्रसूतौ ॥ ९९ ॥

सजनपदः सदेशः । कपिलाह्वयं कपिलसंज्ञं तत् पुरं नरपतिपुत्रजन्मना नरपतेः
राज्ञः पुत्रः तस्य यजन्म जननं तेन या वृद्धिः तथा । नलकूबरप्रसूतौ नलकूबरो-
त्पत्तौ अप्सरोऽवकीर्णं धनदपुरमिव कुबेरनगरमिव मुदितमभूत् ॥ ९९ ॥

इति श्रीबुद्धचरिते महाकाव्ये सर्वार्थसिद्धप्रसूतिर्नाम

प्रथमः सर्गः

इति श्री ७ पदवाक्यप्रमाणपारावारीणमहामहोपाध्यायश्रीगोपालचार्यतिवा-
मिना निगुडकरोपनामवनारायण(दत्तात्रेय)अमणा विरचितायां तत्त्वदीपि-
काख्यायां बुद्धचरितसंक्षिप्तव्याख्यायां प्रथमः सर्गः ॥

द्वितीयः सर्गः ।

आजन्मनो जन्मजरांतकस्य ।

तस्यात्मजस्यात्मविदः स राजा ॥

अहन्यहन्यर्यगजाश्वमित्रैः ।

वृद्धिं ययौ सिधुरिघांतुवेगैः ॥ १ ॥

स राजा शुद्धोदनः । जन्म उत्पत्तिः जरा वार्धक्यं विकारोपलक्षणमिदं तयोस्तकः नाशकः तस्य । आत्मानं स्वं शुद्धोदनं जयति गुणोत्कर्षेण इत्यात्मजित् । आत्मशब्दे उपपदे जिघातोः कृप् प्रत्ययः तुगागमश्च । अथवा आत्मज्ञानी आत्मनः परमेश्वरस्य ज्ञानं तदस्यास्तीति आत्मज्ञानी । इतिप्रत्ययः । परमात्मावेत्ता । तस्य आत्मजस्य । आजन्मनः जन्मादारभ्य अंत्यवेगैः सिधुरिव अहन्यहनि प्रतिदिनं । गजाश्वमित्रैः वृद्धिं ययौ ॥ १ ॥

धनस्य रत्नस्य च तस्य तस्य । कृताकृतस्यैव च कांचनस्य ॥

जिगाय चैकात्मनिधिर्नर्चापि । मनोरथस्याप्यतिभारभूतान् ॥ २ ॥

धनस्य, रत्नस्य तस्य तस्य कृताकृतस्य हेमरूपस्य ' हेमरूपे कृताकृते ' इत्यमरः । कांचनस्य केवलमुष्णस्य यः एकसंख्याकः आत्मनः निधिः शेषाधिः स मनोरथस्यापि अतिभारभूतान् अतिशयश्वासो भारश्च अतिभारः तं भूतान् ग्राप्तान् । भूधातो ग्राप्त्यर्थात् कर्तरि क्तप्रत्ययः । अविषयानित्यर्थः । नवापि निधीन् जिगाय । एतेन राज्ञो निधेः अतिमहत्त्वं वर्णितम् ॥ २ ॥

यैः पद्मयुक्तैश्च परद्विपैर्देर्न मंडलं शक्यमदोऽभिघातुं ॥

मदोत्कटा हैमवता गजास्ते । विनापि यत्नादुपतस्थुरेन ॥ ३ ॥

पद्मेन दंतबंधेन युक्तैः ' पद्मोऽस्त्री विंदुजालेऽब्जे व्यूहे संख्यानरे निधौ । गजानां दंतबंधेऽपि ' इति त्रिकाण्डशेषः । दंतबंधेनेनापि आनेतुमशक्यः इति बोधनार्थमिदं विशेषणं । द्विपैर्देः अदं मंडलं देशं अभिघातुं प्राप्तुं न शक्यं । मदेन दानेन उत्कटाः हिमवति भवाः हैमवताः । ते पूर्वोक्ता गजाः यत्नं विनापि एनं शुद्धोदनमुपतस्थुः । अस्य आत्मजस्य आजन्मनः गजाश्वमित्रैः राजा वृद्धिं ययौ । इति यदुक्तं तत् अनेन श्लोकेन स्फुटीकृतम् एवमप्रेषि श्रेयं ॥ ३ ॥

नानाकंचिद्देर्नघहेमभांडैरमुपितैर्लवसटैस्तथान्यैः ।

संचुक्षुभे चास्य पुरं नुरगैर्वलेन मैत्र्या च धनेन चात्तैः ॥ ४ ॥

१ A मज्जम०. २ C आत्मजितः. ३ O तदाहि नैका०. J तदाहि दकार्यनिधीन०. ४ O निर्धनवापि. ५ O ये पद्मवन्धेरापि च ६ C शक्यमभिघातिनृन्.

अस्य पुरं नाना अंकचिह्नानि शुमानुमरेखाचिह्नानि येषां तैः । नवानि हेमः
सुवर्णस्य भांडानि अभभूया येषां तैः । 'भाटं पात्रे वणिङ्मूलघने भूपाश्वभूपयोः'
इति मेदिनी । तथा अभूयितैः भूषणरहितैः लंबाः सटाः प्रीवास्वकेशा येषां तैः
अन्यैः भूषितान्यैरित्यर्थः तुरंगैः अर्धैः वलेन मैत्र्या घनेन च संजुग्मद्वयैः
द्वन्द्वयः ॥ ४ ॥

पुष्टाश्च तुष्टाश्च तद्दस्य राज्ये ।

साध्योऽरजस्का गुणवत्पयस्का ॥

उदप्रचत्सैः सहिता यभूवुः ।

यहयो बहुक्षीरदुहश्च गावः ॥ ५ ॥

साध्यः शोभनाः । नास्ति रजो यासां ताः शेषाद्बहुव्रीह्यत्यनेन कर्पप्रत्ययः ॥ ५ ॥
अरजस्काः रजोगुणरहिताः । रजःकार्यनिक्षेपकोवादिरहिताः । गुणवन् गुणावह
पयो दुग्धं यासां । अत्रापि कर्प उच्चवर्गैः सहिताः ॥ ५ ॥

मध्यस्थतां तस्य रिपुजंगाम ।

मध्यस्वभावः प्रययी सुहृत्वं ॥

विशेषतो दाढर्यमियाय मित्रं ।

द्वावस्य पक्षावपरस्तु नासीत् ॥ ६ ॥

तस्य रिपुः मध्यस्थतां आश्रमिष्यं जंगाम मध्यस्वभावः मध्यस्थः सुहृत्वं
मित्रत्वं जंगाम । एवं अस्य द्वौ मध्यस्थमित्ररूपा पक्षा आस्तां अपरः शत्रुपक्षस्तु
नासीदित्यर्थः ॥ ६ ॥

तथास्य मन्दानिलमेघशब्दः । सौदामिनीकुण्डलमंडितांगः ॥

विनादेय वर्षाशनिपातदोषं । काले च देशे प्रववर्ष देवः ॥ ७ ॥

तथा पूर्वोक्तसदृशप्रवृत्तस्य मध्यस्थमामान्ये पक्षाय । मंदं अनिलमेघशब्दो
यस्मान् । अपवा मन्दानिलः मेघश्च एतद्वयं मध्यो यस्य । सौदामिनी विधुन् सर्वं
कुण्डले तान्यां मंडितं अंगं यस्य । देवः कृष्टिकारकः इंद्रः । वर्षासु प्रारब्धकाले यः
अशनिपातः स एव दोषः तं अपवा वर्षेण यः अशनिपातः स एव दोषः तं
विनादेय काले वर्षादिकाले देशे धान्यावापयोग्यादिदेशे च प्रववर्ष ॥ ७ ॥

यरोह सम्यक् फूलवद्यथर्तु । तदाकृतेनापि कृषिभ्रमेण ॥

ता एव चैर्वापधयो रसेन । सारेण चैवाभ्यधिका यभूवुः ॥ ८ ॥

अकृतेनापि कृषिभ्रमेण अमितः सर्वतः अधिकाः आधिक्यवत्यः उन्करवत्यः
इत्यर्थः । अन्यन् स्पष्टार्थम् ॥ ८ ॥

शरीरसंदेहकरेऽपि काले । संग्रामसंमर्द इव प्रवृत्ते ॥

स्वस्थाः सुखं चैव निरामयं च । प्रजशिरे गर्भधराश्च नार्यः ॥ ९ ॥

शरीरसंदेहः जीवेद्वा न वेति संदेहः तं करोति संग्रामसंमर्दं इव काले प्रवृत्ते सति । एतादृशे रतिकाले प्रसूतिकाले च इति यावत् प्रजशिरे प्रसूताः ॥ ९ ॥

तत्रे प्रभुभ्यो विभवेऽपि लभ्ये ।

न प्रार्थयन्ते स्म नराः परेभ्यः ॥

अभ्यर्थिताः सूक्ष्मधनोस्तु नूनं ।

कदा न केचिन्निमुखा बभूव ॥ १० ॥

यत्र राज्ये । प्रभुभ्यः धनिकेभ्यः । नराः न प्रार्थयन्ते स्म । अभ्यर्थितः याचितः । सूक्ष्मधनोऽपि अल्पधनोपि । अयं दानुरूपः प्रभुः । निमुखाः दानपादुसुखाः ॥ १० ॥

द्वेष्ट्योऽनृजुर्वंधुषु नाप्यदाता । मैवाग्रतो नानृतको न हिंस्रः ॥

आसीत्तदा कश्चन तस्य राज्ये । राज्ञो ययातेरिष नाहुपस्य ॥ ११ ॥

बंधुषु वंधवेषु द्वेष्ट्यः अनृजुः कुटिलश्च । अग्रतः प्रतर्जनादिक्रियारहितः नियमरहितो वा । नास्ति अनृतं मिथ्याभाषणं यस्य स अनृतकः । निषेधार्थकेन न शब्देन बहुव्रीहिसमासे शेषिकः कप्रत्ययः । नानृतिक अत्र निषेधार्थकः न शब्दः पुणक् । अनृतिकः मिथ्यावादी । हिंस्रः घातुकः । नासीदिति प्रत्येकं संबध्यते । अन्यत् स्पष्टम् ॥ ११ ॥

उद्यानदेवायतनाध्रमाणां ।

कूपप्रपापुष्करिणीवनानाम् ॥

घक्रुः क्रियास्तत्र च धर्मकामाः ।

प्रत्यक्षतः स्वर्गमिधामिलस्य ॥ १२ ॥

उद्यानदेवायतनं आक्षीडदेवालयं । प्रपा पानीयक्षालिका पुष्करिणी सरोवरं । धर्मकामाः पुण्यकामाः अभिलक्ष्य उद्दिश्य ॥ १२ ॥

मुक्तश्च दुर्भिक्षमयामयेभ्यो हृष्टो जनः स्वर्गं इवाभिरेमे ॥

पत्नीं पतिर्वा महिषी पाति वा । परस्परं न व्यभिचेरतुश्च ॥ १३ ॥

दुर्भिक्षं प्रमिदं मवं चोरादिभयं आययो रोमः तेभ्यो मुक्तः इत्यन्वयः । न व्यभिचेरतुः मानसं शारीरं च व्यभिचारं तस्यजुः इत्यर्थः ॥ १३ ॥

१ ० वयं प्रतिष्ठेति नि०. २ ० शक्ये ३ ० अस्ति १२. ४ ० अर्थः. ५ ० च-

नोऽपि पाति तदा न वधिदिमुक्तो. ६ ० नाशो वयो बंधु०. ७ ० नानृजितो. ८ ० मित्रो-
पभ्य. ९ ० स्वर्गमिवा.

कश्चित्सिपेवे रतये न कामं ।

कामार्थमर्थं न जुगोप कश्चित् ॥

कश्चिद्धनार्थं न चचार धर्मं ।

धर्माय कश्चिन्न चकार हिंसाम् ॥ १४ ॥

‘कश्चित् रतये कामं न सिपेवे । कश्चित् कामार्थं अर्थं न जुगोप । कश्चित् धनार्थं धर्मं न चचार । कश्चित् धर्माय हिंसां न चकार इत्यन्वयः ॥ १४ ॥’

स्तेयादिभिर्नोप्यभितश्च श्रस्तं । स्वस्थं स्वचक्रं परचक्रमुक्तम् ॥

क्षेमं सुभिक्षं च बभूव तस्य । पुरेष्वरण्येषु तथैव राष्ट्रे ॥ १५ ॥

‘अभितः स्तेयादिभिः चौर्यादिभिः न श्रस्तं न पीडितं स्वचक्रं स्वराष्ट्रं । परचक्रमुक्तं शत्रुवर्जितं । स्पष्टमन्यत् ॥ १५ ॥’

तदा हि तज्जन्मनि तस्य रामो । मनोरिवादित्यसुतस्य राज्ये ॥

चचार हर्षः प्रणनाश पाप्मा । जज्वाल धर्मः कर्तुं पं शशाम् ॥ १६ ॥

‘आदित्यसुतस्य मनोरिख तस्य राज्ञः राज्ये । तदा पुत्रजन्मकाले । तज्जन्मनि पुत्रजन्मनि निमित्तमप्तमार्थं पुत्रजन्मनिमित्यमित्यर्थः ॥ १६ ॥’

एवंविधा राजसुतस्य तस्य । सर्वार्थसिद्धिश्च यतो बभूव ॥

ततो नृपस्तस्य सुतस्य नाम । सर्वार्थसिद्धोऽयमिति प्रचक्रे ॥ १७ ॥

‘एवंविधा प्रकारो यस्याः । ‘विधाविधा प्रकारे च’ इत्यमरः । सर्वपामर्यानां सिद्धिः सर्वार्थसिद्धिः । स्पष्टमन्यत् ॥ १७ ॥’

देवी तु माया विबुधार्णिकल्पं । दृष्ट्वा विशालं तनयप्रभायम् ॥

जातं प्रहर्षं न शशाक चोदुं । ततो विनेष्टा त्रिदिवं जगाम ॥ १८ ॥

‘विबुधार्णिकल्पं देवार्णितुल्यं इत्यर्थः एतादृशं विशालं महान्तं तनयप्रभावं पुत्रसामर्थ्यम् ॥ १८ ॥’

ततः कुमारं सुरगर्भकल्पं । स्नेहेन पूर्णेन च पुत्रवत्तं ॥

मातृप्यसा मातृसमप्रभाया । संवर्धयामास मुदा तदानीम् ॥ १९ ॥

‘सुरगर्भकल्पं देवगर्भतुल्यं । मातृसमप्रभाया मातृतुल्यगान्ध्या ॥ १९ ॥’

ततः स यालार्क इवोदयस्यः । समीरितो यद्विरिवानिलेन ॥

प्रागेण सम्यग्यवृधे कुमारस्ताराधिपः पक्ष इवातमस्के ॥ २० ॥

‘उदयस्यः उदयाचलस्यः अनिलेन समीरितः संवर्धितः बहिरिव । ताराधिपः चन्द्रः । अतमस्के नास्ति तनः अपहृष्टो यस्मिन् दृष्टे इत्यर्थः ॥ २० ॥’

१ C निपत्य. २ C लृट्. ३ C पुत्रपत्यनि दशे. ४ C कृतः. ५ C त. ६ C निपत्य. ७ C लृट्. ८ C लृट्. ९ C लृट्. १० C लृट्. ११ C लृट्. १२ C लृट्. १३ C लृट्. १४ C लृट्. १५ C लृट्. १६ C लृट्. १७ C लृट्. १८ C लृट्. १९ C लृट्. २० C लृट्.

ततो महार्हाणि च चंदनानि ।

रत्नावलिश्चौषधिभिः सगर्भा ॥

मृगप्रयुक्तो रथकोश्च हेमो ।

आचकिरेऽस्मै सुहृदालयेभ्यः ॥ २१ ॥

महार्हाणि महामूल्यानि चंदनानि विलेपनानि । औषधिभिः बालरक्षाकार्यो-
पाधिभिः सगर्भा युक्ता इत्यर्थः एतादृशी रत्नावली रत्नमाला । मृगप्रयुक्तान् मृगैः
ऊटान् । हेमान् सौवर्णान् रथकान् अल्परथकान् । अस्मै सर्वार्थमिदमे सुहृदा
मित्रेण कर्त्ता आलयेभ्य निजगृहेभ्यः आचकिरे आनीताः दत्ता इत्यर्थः । कर्मणि
लिट् ॥ २१ ॥

वयोऽनुरूपाणि च भूषणानि ।

हिरण्मया हस्तिमृगोश्वकाश्च ॥

रथाश्च गावो वसनप्रयुक्ता ।

गन्त्री च चार्माकररूप्यचित्रा ॥ २२ ॥

वयोनुरूपाणि आप्यवयोयोग्यानि । हिरण्मयाः हिरण्यप्रचुराः हस्तिमृगाश्वकाः
स्वल्पा गजमृगघोटका । अत्र मृगस्य सेनागन्वाभावात् समाहारो न । वसन-
प्रयुक्ता वस्त्ररचिताः । चार्माकररूप्यचित्राः सुवर्णरज्ज्याभ्यां विचित्राः गन्त्रीः
शकटिका वर्त्मवर्तुं शक्यशकटानां त्यर्थः । अत्र सुहृदा आचकिरे इति पूर्वश्लो-
कात्संक्षेप्यते ॥ २२ ॥

एवं स तैस्तैर्विपयोपचारैर्वयोऽनुरूपैरुपचर्यमाणः ॥

वालोऽप्यवालप्रतिमो यभूव । धृत्या च शौचेन धिया श्रिया च ॥ २३ ॥

स बालः एवं पूर्वाङ्कप्रकारेण । वयोऽनुरूपैः वयोयोग्यैः । विपयोपचारैः वि-
पयोपस्कारणैः । उपचर्यमाण उपक्रियमाणः वालोऽपि धृत्या धैर्येण शौचेन शुचि-
तया धिया बुद्ध्या धिया लक्ष्म्या अवालप्रतिमः ज्ञानुत्तुन्यः यभूव ॥ २३ ॥

ययश्च कौमारमतीत्य मध्यं ।

संग्राप्य बालः स हि राजसूनुः ॥

अल्पैरहोभिर्वहुवर्षगम्या ।

जप्राह विद्याः स्वकुलानुरूपाः ॥ २४ ॥

बहुवर्षगम्याः बहुसंवत्सरप्राप्या । स्वकुलानुरूपाः स्ववंशयोग्याः ॥ २४ ॥

नैऋत्यसं तस्य नु मध्यमर्थे ।

श्रुत्वा पुरस्तादसितान्महर्षेः ॥

गुह्योदनः शाक्यकुलार्थमिच्छन् ।

कामेषु संगं जनयाम्बुव ॥ २५ ॥

नैऋत्यसं मोक्षानुष्यं भव्यं अर्थं प्रयोजनम् ॥ २५ ॥

कुलदात्ततोऽसौ स्थिरशीलसंयुता-।

त्सार्व्या चैपुर्द्वाविनयोपपन्ना ॥

-यक्षोधरं नाम यक्षोविशालं ।

तुल्याभिधानां त्रियमुद्धेषुवाह ॥ २६ ॥

कुन्तात् गङ्गुत्तात् अग्री मर्वापेनिदः । स्थिरशीलमनुनात् स्थिरस्वभावान् इ-
त्यर्थः । वपुर्जीविनयोपपन्ना वपुः सुन्दरं शरीरं ह्रीः लब्धा विनयो नम्रता तैः उद-
पन्ना युक्ता । यशसा विशालां विस्तृतां कर्तिमतीमित्यर्थः । तुभ्यं अभिधानं
नाम यस्याः । अन्यर्पनाग्री इत्यर्थः । यद्योषसं नान यद्योषस इति प्रसिद्धां ध्रियं
लक्ष्मीं उद्वपवाह ॥ ३६ ॥

अनंतरं भूमिपतेः प्रियोऽयं । सनकुमाप्रतिमः कुमारः ॥

स्तार्थं तथा शाक्यनरेन्द्रवज्या । शक्या सहस्राक्ष इवाभिरेमे॥२७॥

मनकुमाग्रनिनः मनकुमास्तुभ्यः । माक्यनप्रेत्य मुदोदनस्य वज्रा स्तुभ्या
' वधूताया स्तुया स्त्री च ' इत्यमरः । अयान् स्तुभ्रिया ॥ २७ ॥

किञ्चिन्मनःशोभकरं प्रतीपं । कथं नै पश्येदिति सोऽनुचित्य ॥

धासं नृपो ह्यादिशति स्म तस्मै । हृम्योदरेष्येय न भूयचारं ॥ २८ ॥

मनःक्षोभकरं मनउद्वेगकरं । प्रतीनं विनरीनं विषयान्धिविरुद्धमित्यर्थः । कथं न परयेन् केन प्रकारेण एतस्य उद्विग्नं न गच्छेद् इति ॥ नृः अनुचित्य वि-
चार्य तस्मिन् सर्वार्थमिच्छाय हर्म्योदरेष्वेव हर्म्यमण्डेष्वेव वासं आदिशति स्म । मूढ-
चारं न आदिशति स्म ॥ २८ ॥

ततः शरत्तोयदपांङ्गुरिषु । भूमौ विमानेषु च रञ्जितेषु ॥

इम्यस्य सर्वतुमुन्नाथयेषु । श्रीणामुद्गारे रमते स्म नृप्यः ॥ २९ ॥

ततः ह्यस्य गणानन्दराष्ट्रेषु शरत्कालिकाश्रमिणेषु भूमौ विमानेधिष्व भूमि-
स्थविमानेधिष्व श्रमिणेषु नानावर्णश्रितेभ्यश्चमः । सर्वत्रैवमुत्पद्येते सर्वत्रैवमु-
त्पद्येतेषु यानि उदारीः तल्लैः वार्यः रमते स्य वीर्यं चकार ॥ ३९ ॥

१ C कसेपु (१) जलसंयोजक वृद्धिमात्रासंयोजकः A जलसंयोजक
 २ C कसेपु (२) A वृद्धिमात्रासंयोजकः A जलसंयोजक
 ३ C कसेपु (३) A वृद्धिमात्रासंयोजकः A जलसंयोजक
 ४ C कसेपु (४) A वृद्धिमात्रासंयोजकः A जलसंयोजक
 ५ C कसेपु (५) A वृद्धिमात्रासंयोजकः A जलसंयोजक
 ६ C कसेपु (६) A वृद्धिमात्रासंयोजकः A जलसंयोजक
 ७ C कसेपु (७) A वृद्धिमात्रासंयोजकः A जलसंयोजक
 ८ C कसेपु (८) A वृद्धिमात्रासंयोजकः A जलसंयोजक
 ९ C कसेपु (९) A वृद्धिमात्रासंयोजकः A जलसंयोजक
 १० C कसेपु (१०) A वृद्धिमात्रासंयोजकः A जलसंयोजक

कलैर्हि चामीकरबद्धकक्ष्यैर्नारीकराग्राभिहतैर्मृदंगैः ॥

घराप्सरोनृत्यसमैश्च नृत्यैः । कैलासवत्तद्भवन् रराज ॥ ३० ॥

कलैः मधुरैः चामीकरबद्धकक्ष्यैः सुवर्णसञ्चितकक्ष्यैः । नारीकराग्राभिहतैः स्त्रीहस्ताग्रताडितैः एतादृशैः मृदंगैः मुरजैः । घराप्सरोनृत्यसमैः उत्तमाप्सरोनृत्य-समैः उत्तमाप्सरोनृत्यतुल्यैः नृत्यैः कैलासपर्वतवत् तत् भवनं रराज ॥ ३० ॥

वाग्मिः कलाभिल्लितैश्च भावैर्मन्दैः सखेलैर्मधुरैश्च हासैः ॥

भ्रुवोचितैरर्धनिरीक्षितैश्च । तं तत्र नायों रमयां यभूषु ॥ ३१ ॥

भ्रुवोचितैः अंचितैः पूजितैः । पूजनार्पादंघ्र्यातोः कृतप्रत्ययः । उभयनासिकि-याभिरिति फालितोऽर्थः । भ्रुवंचितैरिति पाठे भ्रुकुटिप्रलम्भनैः खेलया कंधुकादि-कोहनेन सह इति सखेलैः हासविशेषणमिदं । अर्धनिरीक्षितैः कटाक्षावलोकनैः । अत्र यत्पुर्णतृतीयचरणयोर्म्यत्वात्ते माधुर्यविशेषः ॥ ३१ ॥

ततश्च कामार्गमपंडिताभिः । स्त्रीभिर्गृहीतो रतिकर्कशाभिः ॥

विमानपृष्ठात् महीं जगाम । विमानपृष्ठादिव धिष्यकर्मा ॥ ३२ ॥

कामागमः कामशास्त्रं तत्र पंडिताभिः विदुषाभिः । रतिकर्कशाभिः विमान-पृष्ठात् सार्यभौमगृहपृष्ठात् । 'विमानं व्योमयाने स्यात् सार्वभौमगृहेऽपि च ।' इति मैदिनी । विमानपृष्ठात् व्योमयानपृष्ठात् ॥ ३२ ॥

नृपस्तु तस्यैव धिषुद्धिहेतोस्तद्भाविनार्येण च चोद्यमानः ॥

क्षमेऽभिरेमे विरराम पापाङ्गेजे दमं संधियभाज साधून् ॥ ३३ ॥

तस्यैव सार्वार्थसिद्धस्यैव । विषुद्धिहेतोः उत्कर्षहेतोः । तद्भाविना सत्करिष्य-भाषेन अर्थेन कार्येण चोद्यमानः प्रेर्यमाणः क्षमे क्षार्ता अभिरेमे । पापात् वि-रराम । दमं भेजे । साधुभ्यो धनं ददौ इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

गार्धारयत् काममुत्ते ससंजे । न संदरंजे विपैरे जगत्यां ॥

धृत्येन्द्रियाभ्यांक्षपलान् विजिग्ये । धंधूंश्च पीरांश्च गुणजिगाय ॥ ३४ ॥

अर्धारयत् अह्वयत् । काममुत्तेन ससंजे । जगत्यां विपये न रंजे न रक्तांश्च । क्षपलान् हृदियाभ्यान् धृत्या धृत्येण विजिग्ये । अन्यत्पठं ॥ ३४ ॥

नाभ्येष्ट दुःखाय परस्य विद्यां । ज्ञानं शिष्यं यत्तु तदध्यगीष्ट ॥

स्याभ्य-प्रजाभ्यो हियथातथैव । नर्पप्रजाभ्यः शिष्यमादाशंसे ॥ ३५ ॥

परस्य परसंबन्धिनी ज्ञानरतिरित्यविषयप्रतिपादिवार्थमर्थः । विद्या दुःखाय

१ C ह्रीः for भूः २ C. संतन नारी समस्तनृपुर्णवर्द्धितैर्विजिगीषते च A
रंजे for शिष्ये ३ C. अर्धय ४ C पुण्य for विष. ५ C विपये जन-दा.

दुःखकारणाय न अर्ध्यष्ट । ज्ञानरतिरिक्त्वविद्याध्ययने हि अभिमानादिमंसार-
दुःखं प्रमयेत इति तां नार्ध्यष्ट्यर्थः । प्रजान्यः संततिभ्यः प्रकृतिभ्यो वा ।
सर्वप्रजान्यः सर्वलोकेभ्यः । 'प्रजास्यात्संतती जने' इति कोशः ॥ ३५ ॥

तं मासुरं चांगिरसाधिदेवं ।

यथावदानचं तदायुषे सः ॥

जुहाव हव्यान्यकृशे कृशानौ ।

ददौ द्विजेभ्यः कृशानं च गाञ्च ॥ ३६ ॥

मासुरं तेजस्विनं मुख्यं गुहं । तदायुषे सर्वमिन्द्रायांयुःप्राप्तये । अङ्गो स्यूते
प्रदाप्ते इत्यर्थः कृशानौ अर्घा । कृशानं सुवर्णं । अत्र कनकमिति पाठः मायुः सुवर्ण-
वाक्कृशानशब्दस्य लोके प्रयोगानुपलब्धे । गाः घेनूः ॥ ३६ ॥

सस्त्रीं शरीरं पवित्रं मनश्च । तोर्याबुभिश्चैव गुणांबुभिश्च ॥

वेदोपदिष्टं सममात्मजं च । सोमं पर्षो शांतिमुखं च हार्दं ॥ ३७ ॥

शरीरं मनश्च पवित्रं पवित्रीकृतं क्रमेण तोर्याबुभिः तीर्थोदकैः गुणांबुभिः
गुणाः घांत्वादयः त एव अंबूनि तैः सस्त्रीं ज्ञातवान् । तोर्याबुभिः शरीरं पवि-
त्रीकृतवान् शान्त्यादिभिः मनश्च पवित्रीकृतवान् इत्यर्थः । वेदोपदिष्टं सोमं यज्ञ-
विशेषसोमरसं आत्मजं आत्मज्ञानोत्पन्नं आत्मनः आत्मविषयकज्ञानान् जातं । आ-
त्मशब्द आत्मविषयकज्ञाने साध्यात्मिकः । तस्मिन् उपपदे जनघातोः अन्येष्वपि
दृश्यते इति कप्रत्ययः । हार्दं हृदये वर्तमानं शांतिमुखं च इति सममेव पर्षो ।
यज्ञयागादिकर्तापि अभिमानशून्यतया आत्मानन्दमोक्षाऽप्यासीदित्यर्थः ॥ ३७ ॥

सांत्वं वभाषे न च नार्यवच- ।

ज्जल्प तत्त्वं न च विप्रियं यत् ॥

सांत्वं ह्यतत्त्वं परुषं च तत्त्वं ।

द्विषाशकश्चात्मन एव वक्तुम् ॥ ३८ ॥

यत् सांत्वं अर्पयन् न एतादृशं न वभाषे । किन्तु तान्विकार्यविशिष्टं सांत्व-
मुवाचेत्यर्थः । यत् तत्त्वमपि विप्रियं न तत्त्वजल्प । तत्त्वमपि प्रियं यथा भवति
तथा जज्ञेत्यर्थः । हि यस्मान् यत् सांत्वं तत् अतत्त्वं तत्त्ववादरहितं भवति ।
तत्त्वं परुषं भवति । इति आत्मन एव हिया वक्तुं नानकम् । किन्तु पूर्वाभोक्तरीत्या
भवदित्यर्थः ॥ ३८ ॥

इष्टेष्वनिष्टेषु च कार्यवत्सु ।

न रागदोषाश्रयतां प्रपदे ॥

शिखं सिपेवेऽध्यवहारलब्धं ।

अन्यद्दि मेने न तथा यथावत् ॥ ३९ ॥

इष्टेषु सुहृत्सु अनिष्टेषु शत्रुषु च । उभयविधेषु कार्यवत्सु कार्याधिषु । रागो
प्रेममात्सर्यं ते एव दोषौ तदाध्ययतां न प्रपेदे । 'रागोऽनुरागे मात्सर्यं' इति कौशः ।
व्यवहारेण प्रजासु नीतिदर्शनेन लब्धं । तथा पूर्वोक्तवत् अन्यत् उक्ततिरिक्तं
इष्टेषु प्रेमयत्वादि यथावत् यथायोग्यं न मेने ॥ ३९ ॥

आशावतंश्चाभिगतस्य सद्यो । देयांशुभिस्तर्पमचेच्छिदिष्ट ॥

युद्धादते घृत्तपरश्वधेनोरिदर्पमुद्धृतमवेभिदिष्ट ॥ ४० ॥

आशावतः इच्छावतः अभिगतस्य प्राप्तस्य याचकस्येत्यर्थः । देयानि दानानि
ज्ञान्येयं अंबूनि तैः तर्पे इच्छां अचेच्छिदिष्ट छेदितवान् । छिद् धातोर्मंडताहुइ ।
युद्धादते युद्धं विना कृतं सदाचारः स एव परश्वधः कुठारः तेन उद्धृतं अरिदर्पं
शत्रुदर्पं अवेभिदिष्ट उग० उग० गिगतात् । 'अनृणे धर्मितो ब्रह्मिः स्वयमेवोपशा-
म्यति' इति न्यायेन एतस्य शांतस्वभावत्वे विरोधिद्वितीयाभावात् शत्रूणां
गैर्वः स्वयमेव शांतः अभूत् इत्यर्थः । हि दर्पमिति पाठे हि शब्दः पादपूर्णाप्यर्थः
हेत्वर्थो वा ॥ ४० ॥

एकं विनिन्ये स जुगोप सप्त । सप्तैव तत्प्राज्ञ ररक्ष पंच ॥

प्राप त्रिवर्गं युयुधे त्रिवर्गं । जज्ञे द्विवर्गं प्रजहौ द्विवर्गम् ॥ ४१ ॥

एकं मनः राज्यं वा विनिन्ये शिशितवान् । सप्त राज्याणाम्पि जुगोपं । सप्त
स्वगादिसप्तधातृन् तत्प्राज्ञ सप्त अनास्य आसीदित्यर्थः । पञ्च प्राणान् ररक्ष ।
त्रिवर्गं धर्माधिक्यान् प्राप । त्रिवर्गं मुदिस्थानक्षयान् युयुधे । द्विवर्गं विज-
ह्वयं जज्ञे ज्ञातवान् । द्विवर्गं मुसदुःखादिद्वन्द्वानि प्रजहौ तत्प्राज्ञ ॥ ४१ ॥

शृतागसोऽपि प्रतिर्षद्य धव्या-

प्राजंघनीश्यापि रुषा ददर्श ॥

ययन्ध सात्वेन च रज्जुभिस्तां-

स्त्यागोऽपि तेषां ह्यनपायदृष्टः ॥ ४२ ॥

शृतागः शृतापराधान् अतएव धव्यान् यथाहान् शृतादृष्टानपि नाजघनीत्-
न द्विगितवान् इत्यर्थः । केवलं न द्विगितवान् इति न किंतु रुषापि न ददर्श ।
तर्हि किं प्राप्तिर्धर्मं तस्याज मेत्याह—सात्वेन सात्त्विकरूपरज्जुभिः ययन्ध, संयो-
जितवान् । यदाकिन्त्यगप्रसंगेपि तेषां पूर्वापानां स्वागोपि अनपायाय ना-
शमायाय दृष्टः अनपायदृष्टः । यथा तेषां नाजो न भवेत् तथा तत्प्राज्ञेत्यर्थः ॥ ४२ ॥

१ C ६६ हि मेने. २ C ० बने धर्मियराव सद्यो. ३ C ० येन हि देवैर्नु. ४ A हि
मिन्नाय जुग. ५ A जज्ञे विज जज्ञे. ६ C द्विवर्ग ७ C ० सात्त्विकरज्जुभिः. ८ C A
येन येन. ९ A ययन्ध ययन्धः.

आर्पाण्यैर्चारीत्यरमवतानि । वैराण्यहासीच्चिरसंभृतानि ॥

यशांसि चापद्रुणगंधवंति । रजांस्येहासीन्मलिनीकराणि ॥ ४३ ॥

आर्पाणि ऋषिमन्वंधानि परमप्रतानि श्रेष्ठवतानि अचारीन् आचरितवान् । चिरसंभृतानि चिरकृतानि वैराणि द्वेषान् अहासीत् अत्याक्षान् । गुणानां गंधः संबंधः सः अस्ति येषां तानि । 'गंधोगंधक आमोदे लेभे संबंधगर्वयोः' इति विश्वः । सद्रुणमूलकानीत्यर्थः । यशांसि आपत् । मलिनीकराणि मालिन्योत्पादकानि रजांसि रजोगुणकार्याणि द्वेषादीनि अहासीत् ॥ ४३ ॥

न चाजिहीर्षाद्वलिमप्रवृत्तं । न चाचिकीर्षात्परवस्त्यमीच्छां ॥

न चाविचक्षीद्विषतामधर्मं । न चादिर्धाप्याधृदयेन मन्युम् ॥ ४४ ॥

प्रवृत्तः वर्तमानः तथा न भवतीति अप्रवृत्तः तं । प्रवृत्तादधिकं नवीनमिति यावत् । बलिं करं न चाजिहीर्षित् हरणेच्छां न कृतवान् । परवस्तुनः अमीच्छां काक्षां न चाचिकीर्षित् । द्विषतां शत्रूणां अधर्मं न चाविचक्षान् वक्तुं नैच्छत् । मन्युं कोपं हृदयेन नादिर्धाप्यान् धत्तुं नैच्छत् ॥ ४४ ॥

तस्मिस्तथा भूमिपतां प्रवृत्ते । भृत्याश्च पौराश्च तथैव चेरुः ॥

शमात्मके चेतासि सुप्रसन्ने । प्रयुक्तयोगस्य यथेन्द्रियाणि ॥ ४५ ॥

तस्मिन् भूमिपतां शुद्धोदने तथा पूर्वाक्तप्रकारेण प्रवृत्ते मति भृत्याः सेवकाः पौराः नागरिकाः तथैव राजवत् चेरुः । शमः शान्तिः आत्मा स्वभावो यस्य । 'आत्मा यत्नो धृतिर्बुद्धिः स्वभावः' इत्यमरः । दैयिकः कर्त् । तस्मिन् चेतासि इत्यर्थः । प्रयुक्तः आरब्धः योगः येन तस्य यथा इन्द्रियाणि मनोवच्छांतियुतानि भवन्ति तथा तस्य पौराः भृत्या इति पूर्वेणान्वयः । यद्यदाचरति श्रेष्ठ इति न्यायेन सर्वेषु शांतवृत्तयो बभूवुरित्यर्थः ॥ ४५ ॥

काले ततश्चारुपयोधरायां । यशोधरायां सुयशोधरायां ॥

शौद्धोदने राहुसंपत्नवक्रो । जने सुतो राहुल एम नाम्ना ॥ ४६ ॥

ततः चारुपयोधरायां सुस्तन्यां सुयशोधरायां उत्तनयशस्विन्यां यशोधरायां एतन्नाम्न्यां मर्वापसिद्धयन्त्यां । शौद्धोदनेः शुद्धोदनपुत्रात् सर्वार्थसिद्धात्सकाद्याद् राहोः सपत्नः चन्द्रः तद्वत् वक्रं मुखं यस्य नाम्ना राहुक एव सुतः जने ॥ ४६ ॥

अपेष्टपुत्रः परमप्रतीतः । कुलस्य वृद्धिं प्रति भूमिपालः ॥

यथैव पुत्रप्रसवे ननन्द । तथैव पौत्रप्रसवे ननन्द ॥ ४७ ॥

अथ पौत्रप्रसूयनंतरं कुलस्य वृद्धिं प्रति इष्टपुत्रः अभीष्टनयः परमप्रतीतः परमप्रसिद्धः । पुत्रप्रसवे पुत्रोत्पत्ता ॥ ४७ ॥

पुत्रस्य मे पौत्रगतो ममेव । स्नेहः कथं स्यादिति जातहर्षः ॥

काले स तं तं विधिमाललंबे । पुत्रप्रियः स्वर्गमिवावुरुक्षन् ॥ ४८ ॥

ममेव मे पुत्रस्य पौत्रगतः स्नेहः प्रेम कथं स्यात् । यथा मम पुत्रे लेह एवं मत्पुत्रस्य स्वेपुत्रे प्रेम कथं स्यात् इति जातहर्षः संजाताह्लादः काले योग्यकाले तं तं विधिं संस्कारं आललंबे । पुत्रेण जयति स्वर्गमित्यादिवचनेन स्वर्गमावुरुक्षन् तं तं विधिं आललंबे इति पूर्वोक्तान्वयः ॥ ४८ ॥

स्थित्वा पथि प्राथमकल्पिकानां । राजर्षभाणां यशसान्वितानाम् ॥

शुक्लान्यमुक्त्वापि तपांस्यतसः । यज्ञैश्च हिंसादिहैर्यष्ट ॥ ४९ ॥

प्राथमकल्पिकानां प्रथमकल्पः आचारंभः प्रयोजनं येषां ते प्राथमकल्पिकाः तेषां । प्रयोजनमिति ठक् । राजप्रेष्ठानां पथि स्थित्वा शुक्लानि रुपाणि तदुपलक्षितं राजप्राप्त्यर्थः अमुक्त्वापि अस्मत्त्वापि तपांसि कृच्छ्रवांश्चायणादीनि अतसः । हिंसादिहैः पिष्टपशुगार्थः यज्ञः अयष्ट । एतेन पिष्टपशुसाप्स्यज्ञा एव निष्कामानां धर्मा इत्युक्तं भवति ॥ ४९ ॥

अजाज्वलिष्टाय स पुण्यकर्मा । नृपधिया चैव तपधिया च ॥

कुलेन वृत्तेन धिया च दीप्तस्तेजः सहस्रांशुरिषोत्तिसन्धुः ॥ ५० ॥

अथ पुण्यकर्मा स नृपः नृपधिया राजलक्ष्म्या तपधिया तपोलक्ष्म्या कुलेन सत्त्वोक्तं वृत्तेन सदाचारेण धिया सद्बुद्ध्या दीप्तः सहस्रांशुरिव सूर्य इव तेजः उत्तिनन्धुः उत्तुष्टमिच्छुः सन् अजाज्वलिष्ट ॥ ५० ॥

स्वायंभुवं चार्चिकमर्चयित्वा ।

जजाप पुत्रस्थितये स्थिरधीः ॥

चकार कर्माणि च दुष्कराणि ।

प्रजाः सिन्धुः क इवादिकाले ॥ ५१ ॥

स्थिरधीः पुत्रस्थितये आर्चिकं अर्च्यं पूजार्हमित्यर्थः । एतादृशं स्वायंभुवं ब्रह्मणः पुत्रं मूलपुत्रं मनुमित्यर्थः । अर्चयित्वा जजाप अभ्यान् इति शेषः । आदिकाले प्रजाः सिन्धुः क इव प्रजा इव दुष्कराणि कर्तुमशक्यानि कर्माणि चकार ॥ ५१ ॥

तत्याज शस्त्रं विममर्षं शस्त्रं । शमं निषेधे नियमं विषेहे ॥

पदायिषं वंशिद्विषयं न भेजे । वितेषं सर्वान्विषयान् ददर्श ॥ ५२ ॥

विममर्षं विचारयामास । नियमं कृच्छ्रादि विषये सोढवान् । वशीव त्रितेक्षिय इव वंशिद्विषयं । विषयान् देशान् ददर्शं पालयामासेत्यर्थः ॥ ५२ ॥

अभार राज्यं न हि पुनर्देतोः ।

पुत्रं कुलार्थं यदासं कृते नु ॥

स्वर्गाय द्राघ्यं दिवमान्महेतोः ।

धर्मार्थमात्मस्थितिमाचकांक्ष ॥ ५३ ॥

स हि पुत्रहेतोः राज्यं वभार । कुलार्थं वंशवृद्धये पुत्रं वभार । यशसे कुलं ।
द्राघ्यं वेदगर्ह्यं तत्प्रोक्तकर्माणांति यावन् । दिवं स्वर्गं आत्महेतोः । आत्मस्थितिं
आत्ममतां धर्मार्थं आचकांक्ष इत्येष ॥ ५३ ॥

एवं स धर्मं विधिवं चकार । सद्भिर्निर्पाल्यं श्रुतितश्च सिद्धं ॥

दृष्ट्वा कथं पुत्रमुखं सुतो मे । धनं न यायादिति नायमानः ॥ ५४ ॥

विविधं अनेकविधं सद्भिर्निर्पाल्यं सद्भिर्वाचरितमित्यर्थः । न केवलं सद्भिर्वाच-
रितमेव किंतु धृतिनश्च मिदं वेदप्रतिपाद्यं एतादृशं धर्मं चकार । मे सुतः पु-
त्रमुखं दृष्ट्वा धनं कथं न यायात् इति नायमानः याचमानः धर्मं चकारेति पूर्व-
पान्वयः ॥ ५४ ॥

रिरक्षिपंतः ध्रियमात्मसंस्था । रक्षंति पुत्रान्मुचि भूमिपालाः ॥

पुत्रं नरेन्द्रः स तु धर्मकामो । ररक्ष धर्माद्विषयेष्वमुञ्चत् ॥ ५५ ॥

आत्मनि संस्था स्थितिर्येषां ते आत्मनिष्ठा इत्यर्थः । ध्रियं राज्यलक्ष्मीं रक्षि-
तुमिच्छन्तः । हेतुगर्मविशेषणमिदं । पुत्रान् रक्षंति । धीरक्षणार्थं पुत्रान् रक्षंतीत्यर्थः ।
स तु धर्मकामः नरेन्द्रः पुत्रं ररक्ष धर्माद्विषयेषु अमुञ्चत् । धर्माद्विषयेषु यत् अमुं-
चत् तेन कर्मणा पुत्रं ररक्षेत्यर्थः । धर्मे निमग्नो हि राज्यध्रियं कदाचिन् ज्ञात्वा
इति पुत्रं विषयेष्वेव अमुञ्चत् ॥ ५५ ॥

धनमनुपमसत्त्वा बोधिसत्त्वास्तु सर्वे ।

विषयमुखरसग्रा जग्मुर्गुणपुत्राः ॥

अत उपचित्रकर्मा रुढमूलेऽपि हेता ।

स रतिमृषसिषेवे बोधेमापन्न यावत् ॥ ५६ ॥

नास्ति उपमा यस्य ननु अनुपमं सर्वं अंतःकरणं येषां ते तथा बोधिसत्त्वाः
महाज्ञानिनः विषयमुखस्य रत्नं जानन्तीनि तथा उत्पन्नपुत्राः धनं जग्मुः । उच्य-
ते चित्तं वृद्धिगतं धर्मं यस्य सः । हेता वनगमनकारणे पुत्ररूपे रुढमूलेऽपि उत्पन्नेऽपि
इत्यर्थः । यावत् बोधं न आपन् तावत् रतिं उच्यते ॥ ५६ ॥

॥ इति श्रीबुद्धचरिते महाकाव्येऽन्तःपुरविहारो नाम

द्वितीयः सर्गः ॥

इति श्री ७३ पद्माव्ययप्रमाणपारावारीणनहानहोषाभ्यायधर्मगोपालाचार्येतिवा-
गिना निगुरङ्करोपनामकनारायण (दत्तात्रेय) धर्मणा विग्विनायां सन्वदापिका-
र्यायां बुद्धचरितमंशमध्याह्न्यायां द्वितीयः सर्गः ॥

तृतीयः सर्गः ।

ततः कदाचिन्मृदुशाद्वलानि । पुंस्कोकिलोच्चादितपादपानि ॥

शुश्राव पद्माकरमंडितानि । शीतेन वद्भानि स काननानि ॥ १ ॥

अथ शब्दोदने. वैराग्यप्रादुर्भावप्रदर्शनार्थं तत्कारणीभूतां उद्यानविहाराय उद्याने जगमिषां दर्शयति । तत इति । पुत्रोत्पत्त्यनंतरं प्रासादक्रीडोत्तरं वा । मृदूनि शाद्वलानि शादहरिताः प्रवेशा येषु । पुमांसश्च ते कोकिलाश्च पुंस्कोकिलाः तैः उन्नादिताः शब्दिताः पादपा वृक्षा येषु तानि । पद्माकराः पद्मलनयः तडागा इत्यर्थः तैः मंडितानि भूषितानि । शीतेन शैलेन । "श्रुतिं हिमशुणे ह्रीव" इति मेदिनी । वद्भानि युक्तानीत्यर्थः । एतादृशानि काननानि शुश्राव । अत्र काननानीत्यनेन काननानां गुणा उपलक्ष्यन्ते । काननानां प्रवणान्तर्हृत्वात् । मंघाः क्रोश-
तीतिवत् । एतेन काननानां मनोहारित्वं सूचितम् ॥ १ ॥

श्रुत्वा ततः स्त्रीजनचह्वभानां । मनोज्ञभावं पुरकाननानां ॥

बहिः प्रयाणाय चकारयुद्धिमंतर्गृहे नाग इषाघरुद्धः ॥ २ ॥

अंतर्गृहे गृहमध्ये अवष्टब्धः रोषं प्रापितः नाग इव हस्ती इव । अनेन तस्य अंतर्मदावस्था सूचिता । स्त्रीजनस्य बह्वभानां दयितानां । पुरकाननानां नगराद-
व्यानां । मनोज्ञानां मनोहाराणां भावः तं श्रुत्वा नदिः प्रयाणाय बहिर्गमनाय
युद्धि चकार ॥ २ ॥

ततो नृपस्तस्य निशम्य भावं ।

पुत्राभिधानस्य मनोरथस्य ॥

स्नेहस्य लक्ष्म्या धयस्तश्च योग्या-

माज्ञापयामास विहारयात्रां ॥ ३ ॥

ततः बहिःप्रयाणेच्छानंतरं नृपः शुद्धोदनः तस्य सवार्थसिद्धस्य भावं बहिर्जि-
गमिषारूपं पुत्र इति अभिधानं यस्य एतादृशो यो मनोरथः तस्य । स्नेहस्य
प्रेम्णः लक्ष्म्याः ऐश्वर्यस्य वयसः तारुण्यस्य योग्या अनुसूतां विहारस्य यात्रां
विहारोपयोगिनीं यात्रामित्यर्थः । आज्ञापयामासेत्यन्वयः ॥ ३ ॥

निवर्तयामास च राजमार्गे । संपातमार्तस्य पृथग्जनस्य ॥

माभूत्कुमारः सुकुमारचित्तः । संविग्नचेता इति मन्यमानः ॥ ४ ॥

सुकुमारचित्तः मृदुलचित्त-करणः । कुमारः संविग्नचेताः उद्दिष्टांत करणः माभूत्

इति मन्यमानः नृपः राजमार्गे आतंस्य पीडितस्य पृथग्जनस्य प्राकृतजनस्य
नीचजनस्येति यावन् । संपातं इतस्ततः संचारं निवर्तयामासेत्यन्वयः ॥ ४ ॥

प्रत्यंगहीनान्विकलैर्द्रियांश्च ।

जीर्णांतुरादीन्कृपणांश्च मिक्षून् ॥

ततः समुत्सार्य परेण साक्षा ।

शोभां परां राजपथस्य चक्रुः ॥ ५ ॥

राजमार्गे आतादिकानां संपातं निवर्तयामासेत्युक्तं तदेव द्रव्यति । प्रत्यंगेति ।
ततः राजमार्गान् प्रत्यंगहीनान् अवयवविकलान् । विकलैर्द्रियान् हीनैर्द्रियान् । जी-
र्णांतुरादीन् आदिना कुवेयनीचादीन् । कृपणान् कदर्यान् । मिक्षून् परिम्राजकान् ।
समुत्सार्य दूरीकृत्य । ननु दीनादीनां राजमार्गात् अपसारेण कठोरत्वं प्रसज्येत
अत आह । परेण साक्षेति । आर्जवेनैव इदमपसारणं न तु बलेनेत्यर्थः । परेण
चक्षुटेन साक्षा संन्वेन राजपथस्य राजमार्गस्य परां तोरणादिना उन्कृष्टां शोभां
चक्रुः ॥ ५ ॥

ततः कृते धीमति राजमार्गे । धीमान्विनीतानुचरः कुमारः ॥

प्रासादपृष्ठादयतीर्य काले । कृताभ्यनुज्ञो नृपमभ्यगच्छत् ॥ ६ ॥

ततः राजमार्गशोभाकरणानंतरं । धीमति शोभायुक्ते राजमार्गे कृते सति ।
धीमान् लक्ष्मीवान् । विनीतानुचरः शिथिलमूलः नम्रमेवको वा कुमारः प्रासाद-
पृष्ठान् राजगृहोर्ध्वभागस्वकीडास्थानान् अवतीर्य । काले समुद्भूतं इत्यर्थः । कृताभ्य-
नुज्ञः पितृगृहप्रवेगार्थं गृहीतपित्रनुज्ञः मन् नृपं शुद्धोदनं अभ्यगच्छत् ॥ ६ ॥

अथो नरैः सुतमागतायुः ।

शिरस्युपाग्राय चिरं निरीक्ष्य ॥

गच्छेति धाज्ञापयति स्म धावा ।

स्नेहाग्र चैनं मनसा मुमोच ॥ ७ ॥

अथो इति । अथो पुत्रगंभीरनानंतरं । नरैः शुद्धोदनः । आगतायुः प्राप्ता-
धुकलः सन् । पुत्रं शिरसि उपाग्राय चिरं निरीक्ष्य च गच्छेति धावा आज्ञापयति
स्म । एनं पुत्रं श्रेहान् हेतोः । मनसः अंतःकरणेन न मुमोच न त्यक्तवान् । केवलं
मात्रेण गच्छेद्युक्तं मनसु तत्र श्रेदेन गंक्षमासीदित्यर्थः ॥ ७ ॥

ततः स जावूनदमांडभृद्भिर्युक्तं चतुर्भिर्निभृतैस्तुरंगैः ॥

अह्नीयपिपुच्छुचिरदिमधारं । हिरण्मयं स्यंदनमादरोह ॥ ८ ॥

ततः विग्राहानंतरं । स कुमारः । जावूनदस्य सुवर्गस्य यानि मांडानि अश्वा-
भरणानि । 'स्वाद्वांश्मयाभरणे' इत्यमरः । तानि विभ्रद्भिः चतुर्भिः चतुर्गल्याकैः ।
निभृतैः विनीतैः । 'निनृपविनीतप्रथिना' गणाः' इत्यमरः । तुरंगैः अर्धैः युक्तं ।

अङ्गीवा महतीत्यर्थः । एतादृशी या विद्युत् चंचला तद्वत् शुचिः श्वेता वा रश्मि-
धारा किरणपंकियस्य एतादृशं हिरण्मयं सौवर्णं । 'दादिनायनेति निपातनात्साधुः ।
स्वन्दनं रयं आदरोह ॥ ८ ॥

ततः प्रकीर्णोज्ज्वलपुष्पजालं । विषक्तमाल्यं प्रचलत्पताकं ॥

मार्गं प्रपेदे सदृशानुयात्रश्चन्द्रः सनक्षत्र इवांतरिक्षं ॥ ९ ॥

तत इति । स्वन्दनारोहणानंतरं सनक्षत्रः नक्षत्रसहितः चन्द्रः अंतरिक्षमिव आ-
काशमिव प्रकीर्णानि इतस्ततः लंबितानि वज्ज्वलानि पुष्पजालानि पुष्पमालाः य-
स्मिन् । विषक्तानि संबद्धानि मालादीनि यस्मिन् । अथवा पुष्पजालपदेन पुष्पसमूहः
माल्यपदेन माला गृह्यते । प्रचलत्पताकं चंचलध्वजं एतादृशं मार्गं सदृशानुयात्रः
उचितानुगंतुकः कुमारः प्रपेदे ॥ ९ ॥

कौतुहलात्स्फीततरैश्च नेत्रैर्नीलोत्पलैः किं नु विकीर्यमाणः ॥

शनैः शनैः राजपथं जगादे । गौरैः समंतादभिवीक्ष्यमाणः ॥ १० ॥

कौतुहलादिति । कौतुहलात् कौतुकात् गौरैः नागरिकैः स्फीततरैः प्रफुल्लतरैः
नेत्रैः नीलोत्पलैः किं नु विकीर्यमाणः समंतात् अभिवीक्ष्यमाणः अवलोक्यमाणः
शनैः शनैः मंदं मंदं राजपथं जगादे ॥ १० ॥

तं तुष्टुवुः सौम्यगुणेन केचिद्वयंदिरे दीप्ततया तथान्ये ॥

सौमुख्यतस्तु श्रियमस्य केचिद्वैपुल्यमाशंसिपुरायुपश्च ॥ ११ ॥

केचित् सौम्यगुणेन हेतुना तं तुष्टुवुः । तथा अन्ये केचित् दीप्ततया भासना-
मत्वेन वयंदिरे नेमुः । केचित् अस्य श्रियं शोभा लक्ष्मीं वा सुमुखस्य भावः
सौमुख्यं तस्मात् आशंसिषुः इषुः । आयुपः च वैपुल्यं चिरंतनत्वं इत्यर्थः ।
आशंसिषुः ॥ ११ ॥

निस्त्य नार्यश्च महाकुलेभ्यो । ध्यूहाश्च कैरातकयामनानां ॥

कुम्भजाः कुरोभ्यश्च निवेशनेभ्यो । देवानुयायिष्वज्वत्प्रणेमुः ॥ १२ ॥

निस्त्येति । नार्यः महाकुलेभ्यः महावंशेभ्यः महागृहेभ्यो वा । अपादाने पंचमी ।
निस्त्य बहिरागत्य तथा कुम्भजा मंडलाः । कैराता एव कैराताः । प्रज्ञादेराकृतिगण-
स्त्वात्स्वार्पणं । कुम्भिताः कैराताः कैरातकाः कुस्तितकैराताः । वामनाः चहत्वाः ।
तेषां ध्यूहाः समूहाः कुरोभ्यः सूक्ष्मेभ्यः अन्येभ्य इत्यर्थः निवेशनेभ्यः गृहेभ्यः
निस्त्य देवानुयायी यो ध्वजः तद्वत् प्रणेमुः नमंति स्म । यथा देवानुयायिनः ध्वजाः
वायुना नमंति तद्वत् तं नमंति स्म ॥ १२ ॥

ततः कुमारः खलु गच्छतीति ।

श्रुत्वा स्त्रियः प्रप्यजनात्प्रवृत्तिं ॥

दिदक्षया हर्म्यतलानि जग्मु-

जनेन मान्येन कृताभ्यनुज्ञाः ॥ १३ ॥

तत इति । कुमारः गच्छति खलु इति प्रप्यजनान् सेवकजनान् प्रवृत्तिमा-
तां श्रुत्वा मान्येन जनेन भर्त्रादिना कृताभ्यनुज्ञाः कृताज्ञाः स्त्रियः दिदक्षया श्रु-
मिच्छया हर्म्यतलानि जग्मुः ॥ १३ ॥

ताः स्रस्ताकांचीगुणविप्रिताश्च । सुप्तप्रबुद्धाकुललोचनाश्च ॥

वृत्तांतविन्यस्तविभूषणाश्च । कौतूहलेनापि भृताः परेयुः ॥ १४ ॥

तासां संभ्रमं दर्शयति ता इति । स्रस्ताः प्वस्ताः ये कांचीगुणाः मेखलातं-
तयः तैः विप्रिताः कृतांतरायाः तथा सुप्तात् स्वापान् प्रबुद्धाः जागरिताः अतएव
आकुलानि लोचनानि यामां तथा । वृत्तांतेन कुमारो राजपथेन गच्छतीति वार्ताश्र-
यणेन विन्यस्तानि विरुद्धन्यस्तानि व्यत्यस्तानीत्यर्थः विभूषणानि याभिः अतएव
कौतूहलेनापि भृताः पूर्णाः परेयुः जग्मुरित्यर्थः ॥ १४ ॥

प्राप्तादसोपानतलप्रणादैः । कांचीरथैर्नूपुरनिस्सर्गैश्च ॥

विभ्रामयन्त्यो गृहपक्षिसंघानन्योन्यवेगाद्य समाक्षिपन्त्यः ॥ १५ ॥

प्राप्तादिति । प्राप्तादस्य यानि सोपानानि आरोहणानि तेषु ये तलप्रणादाः
पादतलस्यावनयोन्यभा भवनयः तैः कांचीरथैः मेगलाप्यनिभिः नूपुरनिस्सर्गैः अन्यो-
न्यवेगान् परस्परवेगान् ममाक्षिपन्त्यः परस्परं नाड्यंतलः गृहपक्षिगंधान् गृहसंबंधि-
पक्षिगंधान् विभ्रामयन्त्यः इनस्तनधातुर्गम्यः भवन्तीति शेषः । भूयणादिप्यनिभ्यः
जातो यो महान् प्यनिः तेन श्रीणां संभर्देन च क्रीडापक्षिणः भीत्या इतस्ततो
भ्रमन्तीत्यर्थः ॥ १५ ॥

कामांचिदामां नु धरांगनानां । जानत्स्वराणामपि चोन्मुखानां ॥

गार्ति मुख्याञ्जगृह्यिंदालाः । श्रोत्र्यस्तथापीनपयोधराश्च ॥ १६ ॥

कामांचिद् अमां उन्मुक्तानां उन्मृदितानां अतएव जानत्स्वराणां उद्यमस्वराणां
एतादृशीनां धरांगनानां विद्यालाः विस्तृताः धोम्यः धोम्युपलक्षितनितंबाः तथा
पनिस्त्रोषताः पुस्तनकाः गुह्यान् गतिं जगृहुः । अंतर्द्वयेन गतिविषये स्वर्गं
पुरस्त्रोषि निनंबानां स्तनानां च मारेण क्षटिति संतुं नाजगृहुन् इति तात्पर्यं
॥ १६ ॥

शीघ्रं समर्थोऽपि तु गंतुमन्या ।

गतिं निजप्राह ययौ न तूर्ण ॥

हिया प्रगल्भानि निगूहमाना ।

रहः प्रयुक्तानि विभूषणानि ॥ १७ ॥

अन्या काचन स्त्री शीघ्रं गंतुं समर्थोऽपि रहः प्रयुक्तानि एकाने धृतानि प्रगल्भा-
नि दीप्तिमन्ति महन्ति वा विभूषणानि हिया निगूहमाना संवृद्धाना सती गतिं नि-
जप्राह अवाहणत् । अतएव तूर्णं न ययौ । इयं एकांते रता इति लोकमांशायि अतः
इतकालधृतभूषणानां निगूहनार्थं उद्युक्ता अतः समर्थोऽपि शीघ्रं न गतेत्यर्थः ॥ १७ ॥

परस्परोत्पीडनपिंडितानां । संमर्दसंशोभितकुंडलानां ॥

तासां तदा सस्वनभूषणानां । चातायनेष्वप्रशमो यभूय ॥ १८ ॥

परस्परं अन्योन्यं यत् पीडनं ताडनं तेन पिंडितानां संघाभूतानां संमर्देन सं-
मर्पेण संशोभितानि कुंडलानि तासां सस्वनानि सशब्दानि भूषणानि यासां तासां
स्त्रीणां तदा कुमारोऽगमनकाले चातायनेषु गवाक्षेषु अप्रशमः अशांतिः यभूय ।
कुमारदिक्षया सर्वासां गवाक्षे मुखार्पणेन संमर्दजन्यः ऊष्मातिरेको यभूवेत्यर्थः ॥

चातायनेभ्यस्तु विनिःसृतानि ।

परस्परोपाश्रितकुंडलानि ॥

स्त्रीणां विरेजुर्मुखपंकजानि ।

सक्तानि हर्म्येष्वप्यपंकजानि ॥ १९ ॥

चातायनेति । परस्परं उपाश्रितानि संलग्नानि कुंडलानि कर्णभूषणानि येषां
तानि । चातायनेभ्यः गवाक्षेभ्यः विनिःसृतानि बहिर्घटानि स्त्रीणां मुखपंकजानि
मुखकमलानि हर्म्येषु अंशेषु सक्तानि संलग्नानि पंकजानि कमलानि इव विरेजुः
शुशुभिरे ॥ १९ ॥

ततो विमानैर्ययतीकलापैः । कौतूहलोद्घाटितघातयानैः ॥

श्रीमत्समंताभ्रगरं यभासे । वियद्विमानैरिष साप्सररोभिः ॥ २० ॥

ततः कौतूहलेन उद्घाटितानि वामयानानि गवाक्षा येषां युवतीकलापैः स्त्रीय-
मूहैः विमानैः सजगृहैः हेतुभिः श्रीमत् सभ्रगरं समंतात् साप्सररोभिः अपारः सद्दितैः
विमानैः वियत् इव यभासे । एतेन तत्रत्यगृहाणामत्युत्तमं धनितं ॥ २० ॥

चातायनानामविशालमाया-

दन्योन्यगोश्रितकुंडलानि ॥

मुखाणि रेजुः प्रमदोत्तमानां ।

बद्धाः कलाया इव पंकजानां ॥ २१ ॥

वातायनानां अविशालभावात् अविशालत्वात् स्वल्पावकाशत्वादिति यावत्
अन्योन्येषां गण्डेषु कपोलेषु अर्पितानि कुंडलानि येषां एतादृशानि प्रमदोत्तमनर्ग
चतुर्मात्राणां मुखानि पंकजानां बद्धाः कलापा इव समूहा इव रेजुः शुशुभिर॥२१॥

तस्मिन्कुमारं पथि वीक्षमाणाः । स्त्रियो वभुर्गामिव गन्तुकामाः॥
ऊर्ध्वान्मुखाश्चैनमुदीक्षमाणा नरा वभुर्गामिव गन्तुकामाः ॥२२॥

तस्मिन् पथि मार्गे कुमारं वीक्षमाणाः स्त्रियः गां पृथिवीं गन्तुकामा प्राप्नुकामा
इव वभुः । तथा ऊर्ध्वान्मुखा ऊर्ध्वं उद्गतं मुखं येषां ते उदीक्षमाणा विलोकयन्तो
नरा यो आकानं गन्तुकामा इव वभुः । एतेन स्त्रापुरुषाणां अवोभागे ऊर्ध्वभागे
च विलोके आन्मुख्यं दर्शितम् ॥ २२ ॥

दृष्ट्वा च तं राजसुतं स्त्रियस्ता
जागृन्त्यमानं वपुषा श्रिया च ॥

धन्यास्य भार्येति शनैरवोच-

शुशुभर्मनोभिः खलु नान्यमाद्यान् ॥ २३ ॥

ताः स्त्रियः वपुषा श्रिया च जागृन्त्यमानं तं राजसुतं दृष्ट्वा अस्य भार्या धन्या
इति शुभैः मनोभिः अवोचन् । अन्यमाद्यान् अन्याभिप्रायान् एतादृशः पत्युः अ-
स्माकं लाभं कथं भवेत् इत्याकारकात् न खलु नावोचन् खलु ॥ २३ ॥

अयं किल व्यायतपीनबाहू

रूपेण साक्षादिव पुष्पकेतुः ॥

त्यक्त्वा श्रियं धर्ममुपैष्यतीति ।

तस्मिन्स्त्रियो गौरवमेव चक्रुः ॥ २४ ॥

स्त्रांगामुक्तिराह अयमिति । व्यायती दीर्घा पीनी पुष्टा च बाहू भुजौ यस्य
एतादृशः रूपेण साक्षात् प्रत्यक्षं यथा स्यात्तथा पुष्पकेतुः मदन इव अयं
राजकुमारः श्रियं राजलक्ष्मीं त्यक्त्वा धर्मं वैराग्यरूपं उपैष्यतीति किल इति तस्मिन्
ताः स्त्रियः गौरवमेव आदरमेव चक्रुः ॥ २४ ॥

कीर्णं तथा राजपथं कुमारः । पौरैर्विनोतैः शुचिधोरवेदोः ॥

तत्पूर्वमालोभ्य जहर्ष किञ्चिन्मेने पुनर्मावमिवात्मनश्च ॥ २५ ॥

कीर्णमिति । कुमारः शुचिः पवित्रः धीरश्च वेशः वेयो येषां एतादृशैः विनीतैः
नम्रैः पौरैः कीर्णं व्याप्तं न एव पूर्वः नन्पूर्वः न । पूर्वकदापि अनवलोकितत्वात् इद-
मेव प्रथमदर्शनमित्यर्थः । एतादृशं राजपथं आलोक्य किञ्चिज्जहर्षं पुनः आत्मनः
स्वस्य भावमिव अन्नः करणमिव मेने । यथा स्वांनःकरणं अनेककल्पनाभिब्याप्तं
तद्वदेव अयं अनेकविचित्रवदार्थव्याप्त इति मेने ॥ २५ ॥

पुरं तु तत्स्वर्गमिव प्रहृष्टं । शुद्धाधिवासाः समवेक्ष्य देवाः ॥
जीर्णं नरं निर्ममिरे प्रयातुं । संचोदनार्थं क्षितिपात्मजस्य ॥ २६ ॥

शुद्धाधिवासाः शुद्धः पवित्रः अधि उपरि स्वर्गे वामो येषां एतादृशाः । जीर्णं
वृद्धं । संचोदनार्थं संसारनिवृत्तिरूपप्रेरणार्थम् ॥ २६ ॥

ततः कुमारो जरयाभिभूतं । दृष्ट्वा नरेभ्यः पृथगाकृतिं तम ॥
उवाच संग्राहकमागतास्थस्तत्रैव निष्कंपनिविष्टदृष्टिः ॥ २७ ॥

जरयाऽभिभूतं जराविशिष्टं । पृथगाकृतिं भिन्नाकारं । तदृणीभ्यः भिन्नः पृथा-
कारो भवतीति मुप्रासेद्धं । संग्राहकं रथरश्मिग्रहणकर्तारं सूतमित्यर्थः । आगतास्थः
तन्निहासाया उत्पन्नास्य इत्यर्थः । तत्रैव यत्र स वृद्ध आसीत् तत्रैवेत्यर्थः । निवि-
ष्टदृष्टिः निहितचक्षुः । अन्यरमुगमम् ॥ २७ ॥

क एष भोः सूत नरोऽभ्युपेतः । केशैः सितैर्यष्टिविपक्षहस्तः ॥
भ्रूसंघृताक्षः शिथिलानतांगः । किं विक्रियैषा प्रकृतिर्यदृच्छा ॥ २८ ॥

अभ्युपेतः प्राप्तः केशैः सितैः युक्त इत्यर्थः । यष्टिविपक्षहस्तः यष्टिस्थितहस्तः
भ्रूसंघृताक्षः अतिवार्धक्येन भ्रुकुट्याच्छादितनेत्रः शिथिलानताङ्गः शिथिलनम्रकायः ।
एषा किं विक्रिया उत प्रकृतिः अथवा यदृच्छा ॥ २८ ॥

इत्येवमुक्तः स रथप्रणेता । निवेद्यामास नृपात्मजाय ॥
संरक्ष्यमप्यर्थमदोषदर्शी । तैरेव देवैः कृतयुद्धिमोहः ॥ २९ ॥

संरक्ष्यमपि गोपनीयमपि असितर्षिप्रोक्तं एतस्य भाविनं अर्थ एतेन मा हायी-
ति गोपनीयमपीत्यर्थः । ननु एतादृशं अर्थं कथं प्रकटितवान् अत आह—अदो-
षदर्शीति दोषं मिथ्यात्वरूपं न दर्शयति न कथयति इति अदोषदर्शी । ननु 'ह्री-
षु नर्मविषादे च वृत्तार्थं प्राणसंकटे । इति न्यायेन महाहानिप्रसंगे मिथ्यापि वक्तुं
योग्यं अत आह—देवैः कृतयुद्धिमोह इति । देवकृतयुद्धिमोहादेव तेनोक्तं कैके-
यीवत् ॥ २९ ॥

रूपस्य हृर्ना व्यसनं चलस्य ।
शोकस्य योनिर्निधनं रतीनाम् ॥
नाशः स्मृतीनां रिपुरिन्द्रियाणा-
मेवा जरा नाम ययैव भग्नः ॥ ३० ॥

व्यसनं नाशकं योनिः कारणं । निधनं मरणं जरायां प्राप्तायां रतेरभावादित्य-
र्थः । यया एष भग्नः एषा जरा नाम ॥ ३० ॥

पीनं ह्यनेनापि नयः शिशुत्ये । कालेन भूयः परिमृष्टमुर्व्याम् ॥
क्रमेण भूया च युया यपुष्मान् । क्रमेण तेनैव जरामुपेतः ॥ ३१ ॥

अनेनापि पुरोवर्तिना पुरुषेणापि । अपिशब्दः सर्वक्रियाणां इतरैः सह साम्येपि
इत्यर्थबोधनार्थः । भूयः इत्यव्ययं । अथवा भूयः परिमृष्टमिलन्ययः । रिगणा-
दिना भूस्पर्शादिकृतमित्यर्थः । वपुष्मान् प्रशस्तदेहवान् । तेनैव क्रमेण शिशुत्वा-
नन्तरं रिगणकर्तृत्वं इत्यादिक्रमेणेत्यर्थः ॥ ३१ ॥

इत्येवमुक्ते चलितः स किञ्चि-

द्राजात्मजः सूतमिदं वभाषे ॥

किमेव दोषो भविता ममापी-

त्यस्मै ततः सारथिरभ्युवाच ॥ ३२ ॥

चलितः कंपितः । कंपनहेतुमाह एष दोषः जरारूपः ममापि भविता । सुग-
ममन्यत् ॥ ३२ ॥

आयुष्मतोऽप्येष धियोऽपकर्षो । निःसंशयं कालवशेन भाषी ॥

धयं जरां रूपविनाशयित्रीं । जानाति चैवेच्छति चैव लोकः ॥ ३३ ॥

आयुष्मतः भवतः । 'आयुष्मन् राधिनं सूतः' इति दर्पणे । वयमा हेतुना
अपकर्षः अपकृतत्वं । धयःप्रकर्ष इति पाठे वयमाधिक्यं वृद्धत्वमिति यावन् । का-
लवशेन कालार्थान्त्येन । इच्छति बहुकालजीवनेच्छया एव जरेच्छेतिभावः ।
बहुकालजीवनेन जराप्राप्तेः । स्फुटमन्यत् ॥ ३३ ॥

ततः स पूर्वाशयशुद्धबुद्धिर्विस्तीर्णकल्पावितपुण्यकर्मा ॥

भुत्वा जरामुद्विजिजे महात्मा । महाशनेर्धौपमिचांतिके गौः ॥ ३४ ॥

पूर्वाशयः पूर्वमंस्कारः । आशय शब्दस्य संस्कारवाचित्वं 'क्लेशकर्मविपाकाशयै-
रित्यादियोगसूत्रे स्पष्टम् । विस्तीर्णा विनाशये कल्याः तेषु आवितानि संवि-
तानि पुण्यकर्माणि येन । उद्विजिजे उद्विग्नोऽभूत् । संविजिजे इति पाठे स एवार्थः ।
अंतिके महाशनेर्धौपं भुत्वा गौरिवेत्यर्थः ॥ ३४ ॥

निःश्वस्य दीर्घं सशिरःप्रकर्षं । तस्मिंश्च जीर्णे चिनिवेश्य चभ्रुः ॥

तां चैव दृष्ट्वा जनतां सहर्षां । चाभ्यं स संविममिदं जगाद् ॥ ३५ ॥

जीर्णे वृद्धे । जनतां जनसमूहम् । सशिरःप्रकर्षं इति - निःश्वसनक्रियाविशेषणम् ।
सप्तम्यंतपाठे जीर्णे इत्यस्य विशेषणम् । संविमं उद्वेगनतहितम् ॥ ३५ ॥

धयं जरा हन्ति च निर्विशेषं । स्मृतिं च रूपं च पराक्रमं च ॥

न चैव चोद्वेगैर्मुपैति लोकः । प्रत्यक्षतोऽपीदृशमीक्षमाणः ॥ ३६ ॥

निर्विशेषं सर्वसाधारणमित्यर्थः । ईदृशं जराकर्तृकस्मृत्वादिनाशम् ॥ ३६ ॥

धयं गते सूत निवर्तयाश्वान् । शीघ्रं गृहाण्येव भवान्प्रयानु ॥

उद्यानभूमौ हि कुनो रतिर्मे । जरामये चेतसि चर्तमाने ॥ ३७ ॥

एवं गते एवं सति । सर्वानपि जरा अवश्यं पीडयति चेत् इत्यर्थः । रतिः प्रेम ।
चेतसि अंतःकरणे । जराभवे जरास्पर्शसंसारे वर्तमाने सर्वात्यर्थः ॥ ३७ ॥

अथास्य भर्तृमुतस्य तस्य । निवर्तयामास रथं निर्यता ॥

ततः कुमारो भवनं तदेव । चिंताचक्षः शून्यमिव प्रपेदे ॥ ३८ ॥

भर्तृमुतस्य शुद्धोदनपुत्रस्य । निर्यता सारथिः । तदेव यस्मिन् पूर्वं क्रीडति स्म
तदेव । शून्यमिवेति गृहस्य सकलास्त्रीःसंपन्नत्वेपि मनसः उद्विग्नत्वेन शून्य-
सदृशत्वम् ॥ ३८ ॥

यदा तु तथैव न शर्म लेभे । जरा अरेति प्रपरीक्षमाणः ॥

तदा नरेन्द्रानुमतः स भूयः । क्रमेण तेनैव यहिर्जंगाम ॥ ३९ ॥

तत्रैव पूर्वगृहे एव । शर्म सुखं सुखालम्ब्य हेतुमाह जराजरेत्यादि । प्रपरीक्ष-
माणः चिन्तयन्नित्यर्थः । नरेन्द्रानुमतः शुद्धोदनेनाज्ञप्तः । तेनैव क्रमेण पूर्वगमन-
क्रमेणेत्यर्थः ॥ ३९ ॥

अथापरं व्याधिपरीतदेहं । त एव देवाः सस्रजुर्मनुष्यम् ॥

दृष्ट्वा च तं सारथिमायभापे । शौद्धोदनिस्तद्वतदृष्टिरेव ॥ ४० ॥

व्याधिपरीतदेहं व्याधिव्याप्तदेहं । त एव यैः पूर्वं जीर्णमनुष्यः प्रेषितः त एवै-
त्यर्थः । शौद्धोदनिः सर्वाभिसिद्धः । तस्मिन् व्याधिग्रस्ते मनुष्ये गता दृष्टिः यस्त-
स्यः । सुगममन्यत् ॥ ४० ॥

स्थूलोदरः श्वासचलच्छरीरः । स्रतांसबाहुः कृशपाण्डुगात्रः ॥

अंबेति वाचं कदणं घृवाणः । परं समाश्लिष्य नरः क एषः ॥ ४१ ॥

किमायभापे तदाह—स्थूलोदरः बृहदुदरः । श्वासेन चलत् कंपितं शरीरं
यस्य । स्रतां अधोवर्ध्विनी अंशौ बाहु च यस्य । कृशं पांडु च पांडुरं गात्रं शरीरं
यस्य । अंब इत्यादिः लोकोक्तिरियम् ॥ ४१ ॥

ततोऽग्रयीन्सारथिरस्य सौम्य । धातुप्रकोपप्रभवः प्रवृद्धः ॥

रोगाभिधानः सुमहाननर्थः । शक्रोऽपि येनैव कृतोऽस्वतंत्रः ॥ ४२ ॥

धातूनां बानपिस्तकफाना यः प्रकोपः अव्यवस्थितत्वं तस्मात् प्रभवः उत्पत्तिः
यस्य । रोग इति अभिधानं नाम यस्य । येन रोगाऽभिधमहाऽनर्थेन । अस्य-
तंत्रः परतंत्र इत्यर्थः ॥ ४२ ॥

इत्यूचियान् राजसुतः स भूयस्तं सानुकंपं नरमीक्षमाणः ॥

अस्वपय जानः पृथगेय दोषः । सामान्यतो रोगभयं प्रजानाम् ॥ ४३ ॥

राजसुतः सः तं नरं सानुकंपं ईक्षमाणः सन् भूयः इति वक्ष्यमाणप्रकारेण

ऊचिष्यान् । किमूचिष्यान् तदाह—एष दोषः रोगरूपः अस्मिन् पृथक् जातः
किम् । अथवा प्रजानां सामान्यतः रोगभयम् ॥ ४३ ॥

ततो यमाये स रथप्रणेता । कुमार साधारण एष दोषः ॥

पचं हि रोगैः परिपीड्यमानो । रुजातुरो हर्ममुपैति लोकः ॥ ४४ ॥

रथप्रणेता साराधिः । कुमार एष दोषः साधारणः सर्वसामान्य इत्यर्थः । रु-
जया रोगेण आतुरः । रोगव्याप्तोऽपि हर्म आनन्दं प्राप्नोति न तु विरज्यते इति
सात्वत्यम् ॥ ४४ ॥

इति धृतार्थः स चिपण्णचेताः ।

प्राचपतांशूमिगतः शशीय ॥

इदं तु घास्यं करुणान्वितः सन् ।

प्रोवाच किञ्चिन्मृदुना स्वरेण ॥ ४५ ॥

धृतार्थः आकर्षितार्थः । विरग्वचेता उद्विग्नमनः । अम्बुर्नयः उदकस्रोतः
तान् गतः प्रतिविम्बित इत्यर्थः शशी इव प्राचपत प्राकपत । इदं नश्यमानवा-
स्यम् । किञ्चिन् मृदुना स्वरेण प्रोवाच ॥ ४५ ॥

इदं च रोगव्यसनं प्रजानां । पश्यंश्च विश्रंभमुपैति लोकः ॥

विस्तीर्णविज्ञानमहो नराणां । हसन्ति यैर्द्रोममयैरमुक्ताः ॥ ४६ ॥

रोगव्यसनं रोगजदुःखं । विश्रंभे विश्रामे । मुग्धा स्यां न कदाचिन् दुःखं प्रा-
प्नुयी इति विश्रामम् । यन् रोगमयः अमुक्ताः अविमुक्ताः सन्तः हसन्ति अतः
नराणां विस्तीर्णविज्ञानं मदत् ज्ञानं । अहो इति आश्चर्यं । उपहासपरनिर्दं भा-
षणम् ॥ ४६ ॥

निचल्यतां सूत यहिः प्रयाणाधरेन्द्रमद्यैव रथः प्रयातु ॥

धृत्या च मे रोगमयं रतिभ्यः । प्रत्याहर्तं संकुचतीव चेतः ॥ ४७ ॥

रतिभ्यः विषयमुन्नेत्यः प्रत्याहर्तं निवृत्तं संकुचतीव संकोचं प्राप्नोतीवे-
त्यर्थः ॥ ४७ ॥

ततो निवृत्तः स निवृत्तहर्षः । प्रध्यानयुक्तः प्रविवेश सद्य ॥

तं द्विस्तथा प्रेक्ष्य च संनिवृत्तं । पुयांगमं भूमिपनिश्चकार ॥ ४८ ॥

निवृत्तहर्षः निर्गताऽऽनन्दः प्रध्यानयुक्तः विचारप्रसन्नमना इत्यर्थः । द्विः द्विवारं ।
पुयी आगमं प्राप्ति । निवर्तनकारणं इदं पुरी आगम इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

धृत्या निमित्तं तु निवर्तनस्य । संत्यक्तमात्मानमनेन मेने ॥

मार्गस्य शीघ्राधिष्ठनाच्चैव । चुक्रोश रुष्टोऽपि च नोप्रदण्डः ॥ ४९ ॥

निवर्तनस्य निमित्तं श्रुत्वा लोकेभ्य इति शेषः । अनेन पुत्रेण आत्मानं संत्य-
क्तं उज्जितं मेने । असितमुनिचाक्यस्मरणेन अयं मत्पुत्रः विरागी सन् आत्मानं
त्यक्तवान् इति मेने इत्यर्थः । मार्गस्य अध्वनः । शौचाधिकृताय संकरनिरसन-
मार्जनादिना शुचित्वोत्पादने नियुक्ताय । लुकोश आक्रोशमेव कृतवान् । उग्रदण्डः
ह्रीदण्डः नो बभूवेत्यर्थः । ह्येपि वाचैव निर्भर्त्सितवान् न तूग्रदण्डं कृतवानि-
त्यर्थः । एतेन तस्य दयालुता व्यज्यते ॥ ४९ ॥

भूयश्च तस्मै विदधे सुताय ।

विशेषयुक्तं विषयप्रकारम् ॥

चलेन्द्रियत्वादपि भातिशक्तो ।

नास्मान्विजह्यादिति नाथमानः ॥ ५० ॥

तस्मै सुताय विशेषयुक्तं आधिक्ययुक्तं विषयप्रकारं विषयरचनां भूयः पुनः
विदधे । ननु विरक्तस्य पुत्रस्य भूयो विषयोपचारेण क वपयोग इत्यत आह—
चलेन्द्रियत्वात् इत्यादि । चलेन्द्रियत्वात् इन्द्रियचाचत्वात् । अपिः संभावनायाम् ।
इन्द्रियचाचत्वादेतोः विषयास्तस्मै न दतिशक्त्यात् अपि । अतः अस्मान् न
विजह्यात् न त्यजेत् इति नाथमानः आशंसमान इत्यर्थः । भूयः विषयप्रकारं विदधे
इति पूर्वेण अन्वयः ॥ ५० ॥

यदा च शब्दादिभिरिन्द्रियार्थरन्तःपुरे नैव सुतोऽस्य रेमे ॥

तदा वह्निर्व्यादिशति स्म यात्रां । रसांतरं स्यादिति मन्यमानः ॥ ५१ ॥

इन्द्रियार्थैः विषयैः । व्यादिशति स्म आश्रापितवान् । रसांतरं गृहकीडोपेक्षया
यहिः क्रीडारूपं रसांतरमित्यर्थः ॥ ५१ ॥

स्नेहाच्च भावं तनयस्य ध्रुवा ।

संवेगदोषानविचिन्त्य कांश्चित् ॥

योग्याः समाश्रापयति स्म तत्र ।

कलास्वमिश्रा इति धारमुल्याः ॥ ५२ ॥

तनयस्य भावं अभिप्रायं विरक्तिमित्यर्थः ध्रुवा हान्वा कांश्चित् संवेगदोषान्
उद्देगदोषान् उद्देगकारणीभूतहेतुमित्यर्थः । अविचिन्त्य अविगणय्य तिरस्कृत्येति
भावः । श्रेष्ठान् पुत्रप्रेमवशात् तत्र कलासु वशीकरणकलासु अभिज्ञाः इति हेतोः
योग्याः धारमुल्याः धारवेद्या इत्यर्थः समाश्रापयति स्म ॥ ५२ ॥

ततो विशेषेण नरेन्द्रमार्गं ।

स्थलं कृते धैव परीक्षितं च ॥

अत्यास्य मृतं च रथं च राजा ।

प्रस्थापयामास यहिः कुमारम् ॥ ५३ ॥

विशेषेण पूर्वापेक्षया आधिक्येन परीक्षिते कृतपरीक्षे । जीर्णरूपादिभिः वर्जिते
इत्यर्थः । स्वलंकृते ध्वजतोरणपुष्पमालाभिः स्वर्चिते नरेन्द्रमाने राजमाने राजा शु-
द्धोदनः सूर्तं रथं च बहिः अत्यास्य बहिरागम्येत्यर्थः कुमारं प्रस्थापयामास ॥ ५३ ॥

ततस्तथागच्छति राजपुत्रे ।

तैरेव देवैर्विहितो गतासुः ॥

तं श्वेच मार्गे मृतमुत्तमानम् ।

सूतः कुमारश्च ददर्श नान्यः ॥ ५४ ॥

तथा पुनरपि विशिष्टज्ञामर्मासाहित्येन । तैरेव देवैः ई- पूर्वै हृदरग्नी प्रे-
मिनी तैरेवेत्यर्थः । विहितः कृतः । गतासुः गतप्राणः । उत्तमानं नायमानम् ।
अन्यः सूतकुमारम् । इतरः ॥ ५४ ॥

अथाग्रवीद्राजसुतः स सूतम् । नरैश्चतुर्भिर्हियते क एषः ॥

दीर्नमनुष्यैरनुगम्यमानो । यो भूपितोऽवाप्त्यवरुध्यते च ॥ ५५ ॥

अथ स राजसुतः सूर्तं अग्रवीत् । तदेवाह—चतुर्भिर्नरैः हियते एषः । कः तं
वर्णयति दीर्नमित्यादिना । भूपितः अलंकृतः । अवाप्ती आसुरहितः । अवरुध्यते प्रे-
माने इति शेषः ॥ ५५ ॥

ततः स शुद्धात्मभिरेव देवैः । शुद्धाधियासंरमिमृतचेताः ॥

अवाच्यमव्यर्थमिमं नियन्ता । प्रत्याजहारार्थं दिदीश्वराय ॥ ५६ ॥

शुद्धात्मनिः शुद्धांतःकरणः शुद्धे पवित्रे स्वर्गे अधिवारो येषां । अभिमृतचेताः
पराभूतांतःकरणः निष्कामनिरिति अवाच्यमपि । अवाच्यत्वं वरायतोत्सादनेन रा-
ज्यभ्रंशकरत्वात् । इमं वक्ष्यमाणं अर्थं ईश्वराय दीदोदनये ॥ ५६ ॥

शुद्धीन्द्रियप्राणगुणैर्वियुक्तः ।

सुप्तो विसंशस्तृणकाष्ठभूतः ॥

संवध्य संरक्ष्य च यत्नवद्भिः ।

प्रियाप्रियंस्त्यज्यत एष कोऽपि ॥ ५७ ॥

शुद्धिः मानिः इन्द्रियाणि वधुरादीनि प्राणाः अन्तः प्राणाः वेदव्यादयः तैः वि-
युक्तः विरहितः अत एव तृणकाष्ठभूतः तृणकाष्ठान्यः सुप्तः दीर्घनिद्रां प्राप्त इत्य-
र्थः । अत एव विमर्शः संशयविरहितः एतादृशः एष कोपि मनुष्यः यत्नवद्भिः प्रयत्नवद्भिः
प्रियाऽप्रियैः दितादितैः संवध्य संरक्ष्य संरक्ष्य क्रव्यादेभ्यः रक्षणं कृत्वा त्यज्यते
मराने इति शेषः ॥ ५७ ॥

इति प्रणेतुः स निशम्य चाक्यम् । सं बुधुमे किंचिदुवाच चैनम् ॥

एकाकिनस्त्येव जनस्य नाशः । सर्वप्रजानामयमीदृशोऽन्तः ॥ ५८ ॥

प्रणेतुः सूतस्य । सः शौडोदनिः शुशुभे एनं सूतं किंचिदुवाच च । तदेवाह-
किमित्यादिना केवलस्य एकस्य अंतः नाशः ॥ ५८ ॥

ततः प्रणेतो धदति स्म तस्मै ।

सर्वप्रजानामयमन्तकर्ता ॥

हीनस्य मध्यस्य महात्मनो वा ।

सर्वस्य लोके नियतो विनाशः ॥ ५९ ॥

प्रणेतो सूतः । अयं बुद्धिस्थः मृत्युः इत्यर्थः । अंतकर्ता । अन्तर्कमेति पाठे
अंतः नाशकरणं कर्म क्रिया यस्य । तदेव द्रवयति । हीनस्येति हीनस्य निहृ-
ष्टस्य ॥ ५९ ॥

ततः स धीरोऽपि नरेन्द्रसूनुः । ध्रुत्वैव मृत्युं विपसाद सद्यः ॥

अंसेनसंक्रिप्य च कूषराग्रं । प्रोवाच निहादयता स्वरेण ॥ ६० ॥

धीरोऽपि गंभीरोऽपि विपसाद विपणोऽभूत् । संक्रिप्य अवष्टभ्य कूषराग्रं पुन-
राग्रं निहादयता गंभीर्यवता ॥ ६० ॥

इयं च निष्ठा नियतं प्रजानाम् ।

प्रमाद्यति त्यक्तभयश्च लोकाः ॥

मनांसि शंके कठिणानि नृणां ।

स्यस्थास्तथा ह्यध्वनि वर्तमानाः ॥ ६१ ॥

निष्ठा स्थितिः । त्यक्तभयः मरणसंयधिभीतिरहित इत्यर्थः । लोके नृणां मनांसि
कठिणानि कठोराणि । कुत इत्याकांशायामाह—तथाहि स्वस्या अध्वनि वर्तमानाः
भवन्तीति शेषः ॥ ६१ ॥

तस्माद्रथं सूत निवर्त्यतां नो । विहारयोग्यी न हि वैशकाली ॥

जानन्विनाशं कथमार्तिकाले । सचेतनस्याहिद हि प्रसक्तः ॥ ६२ ॥

देशकालो नहि अयं देशः कालश्च विहारयोग्यो नास्तीत्यर्थः । तदेव स्पष्टयति ।
जानन्निहि । आर्तिकाले दुःखकाले । सचेतनः शनो ॥ ६२ ॥

इति सुवाणेपि नराधिपात्मजे ।

निवर्तयामास स नैव तं रथम् ॥

विशेषयुक्तः ॥ नरेन्द्रशासना-

त्सपक्षखण्डं घनमेव निर्ययौ ॥ ६३ ॥

विशेषयुक्तं विशेषसौभाग्यमुक्तमित्यर्थः । सपक्षखण्डं पक्षखण्डेन कमलसमूहेन
धृतिम् ॥ ६३ ॥

ततः दिव्यं बुभुमितयालपादपं ।

परिभ्रमत्प्रमुदितमत्तफोविलम् ॥

निषानवत्सकमलचारुदीर्घिकं ।

ददर्श तद्वनमिव नन्दनं वनम् ॥ ६४ ॥

शिवं सुखकरम् । कुसुमितबालपादपं प्रफुल्लितस्वल्पवृक्षम् । परिभ्रमन्तः प्रमु-
दिताः आनन्दिताः भक्ताः उन्मत्ताः कोकिलाः पिका यस्मिन् । निषानवत् आह्लाव-
विशिष्टं । सकमलाः कमलसंहिताः । चार्व्यः मनोहराः दीर्घिकाः वाप्यः यस्मिन् ।
एतादृशं नन्दनं वनमिव तद्वनं ददर्श ॥ ६४ ॥

घरांगनागणकलिलं नृपात्मज-

स्ततो घलाद्वनमभिनीयते स्म तत् ॥

घराप्सरोऽन्वितमलकाधिपालयम् ।

नचमृतो मुनिरिव विप्रकातरः ॥ ६५ ॥

घरांगनागणः सुंदरस्त्रीसमूहः तेन कलिलं व्याप्तम् । अभिनीयते स्म प्रापितः ।
मलात् दृष्टात् । घराप्सरोऽन्वितं सुंदराप्सरोयुतं । अलकाऽधिपालयं कुबेरगृहं नव-
मतः नूतनमतधारी । विप्रकातरः विप्रव्रस्तः ॥ ६५ ॥

इति उद्वेगोत्पत्तिर्नाम तृतीयः सर्गः

इति श्री ५ पदवाक्यप्रमाणपारावारीणमहामहोपाध्यायश्रीगोपालचारीतिवा-
सिना निगुडकरोपनामकनारायण(दत्तात्रेय)धर्मणा विरचितायां तत्त्वदीपिका-
ख्यायां बुद्धचरितसंक्षिप्तव्याख्यायां तृतीयः सर्गः ॥

चतुर्थः सर्गः ।

ततस्तस्मात्पुरोद्यानात्कौतूहलचलेक्षणाः ।

प्रत्युज्जग्मुर्नृपसुतं प्राप्तं चरमिव स्त्रियः ॥ १ ॥

ततः शीघ्रोदनेः उद्यानप्राप्त्यनंतरं । कौतूहलेन चले चंचले ईक्षणे नेत्रे यासुः
ताः । करोहि प्रत्युद्गमनेन सत्कर्तव्यः इति शास्त्रम् ॥ १ ॥

अभिगम्य च तास्तस्मै । विस्मयोत्फुल्ललोचनाः ॥

चकिरे समुदाचारं पद्मकोशनिभैः करैः ॥ २ ॥

अभिगम्येति । विस्मयेन सौंदर्यादिदर्शनजन्याद्यर्थेण उत्फुल्लानि विकसितानि
लोचनानि नेत्राणि यासां ताः । 'प्रफुल्लोत्फुल्लमंफुल्ल' इत्यमरः । एतादृशः सत्यः

अभिगम्य अभिमुखं गत्वा तस्मै शौद्धोदनये पद्मकोशनिभः कमलकुङ्कुमपद्मीः
करैः समुदाचारं आशीर्वादलाजप्रसेपादिकुलपरंपराप्राप्तस्त्रीकर्तृकसदाचारं चाकरो
कृतवत्यः । तस्मै संप्रदाने चतुर्थी ॥ २ ॥

तस्थुश्च परिवार्यनं मन्मथाक्षितचेतसः ।

निश्चलैः प्रीतिविकचैः पिवन्त्य इव लोचनैः ॥ ३ ॥

तस्थुरिति । मन्मथेन मदनेन आक्षितं व्याप्तं इति यावत् चेतः यातां एता-
दृश्याः एनं परिवार्य परितः स्थित्वा ग्रीत्या प्रेम्णा विकचैः विकसितैः निश्चलैः लो-
चनैः पिवन्त्य इव तस्थुः । अनेन तस्य वीमनोद्धारित्वं द्योत्यते ॥ ३ ॥

तं हि ता मेनिरे नार्यः । कामो विप्रह्वानिति ॥

शोभितं लक्षणैर्दीप्तैः सहजैर्भूषणैरिव ॥ ४ ॥

तं परिवार्य उत्कण्ठयादलोकने बीजमाह—तमिति । हि यस्मात् ता नार्यः
स्त्रियः तं शौद्धोदनि विप्रह्वान् देहवान् काम इति मदन इति सहजैः स्वाभा-
विकैः दीप्तैः प्रकाशमानैः लक्षणैः भाग्यचिह्नैः भूषणैरिव अलंकारैरिव शोभितं
तं । विप्रह्वान् काम इति पूर्वेण अन्वयः । मेनिरे ॥ ४ ॥

सौम्यस्याश्चैव धैर्याश्च । काश्चिदेनं प्रजहिरे ॥

अवतीर्णो महीं साक्षात् । सुधांशुर्ध्वद्रमा इव ॥ ५ ॥

सौम्यावेति । काश्चित् स्त्रियः सौम्यत्वात् शातत्वात् धैर्यात् गंभीर्यात् च महीं
अवतीर्णः प्राप्तः साक्षात् प्रत्यक्षं सुधांशुं अमृतं अंशवः यस्य एतादृशः चन्द्रमा इव
विधुरिव एनं प्रजहिरे । अत्रालम्बेपदं चिन्त्यम् ॥ ५ ॥

तस्य ता घपुपाक्षिता । निप्रहीतुं जजृम्भिरे ॥

अन्योन्यं दृष्टिभिर्गत्वा । शनैश्च विनिशभ्यसुः ॥ ६ ॥

तस्येति । तस्य शौद्धोदनेः वपुषा शरीरेण आक्षिताः आकृष्टाः तद्वपुःसौंदर्य-
दर्शनेन तद्रतचित्ता इत्यर्थः । निप्रहीतुं निग्रहं कर्तुं जजृम्भिरे उत्कण्ठिताः अन्योन्यं
भरस्परं दृष्टिभिः गत्वा प्राप्य साक्षात् प्राप्तेरभावात् दृष्टिभिरेव अवलोकयेत्यर्थः । श-
नैः विनिशभ्यसुः निश्वासं त्यक्तवत्यः । साक्षात् तत्प्राप्तेरभावादिति भावः । भ्रष्ट
प्राप्ते लिट् ॥ ६ ॥

एवं ता दृष्टिमात्रेण । नार्यो दृष्टशुरेव तम् ॥

न व्याजहुर्न जहन्तुः प्रभावेणास्य यन्त्रिताः ॥ ७ ॥

विनिश्चायकारणं स्पष्टयति । एवमिति । ता नार्यः तं दृष्टिमात्रेण दृष्टशुरेव न तु
प्राप्तुरित्यर्थः । अस्य प्रभावेण यन्त्रिताः सन्त्यः न व्याजहुः न भापितवत्यः न जह-
न्तुः ॥ दृष्टिमात्रेण ॥ ७ ॥

तास्तथा तु निरारंभा दृष्ट्वा प्रणयविक्रवाः ॥

पुरोहितसुतो धीमानुदायी वाक्यमब्रवीत् ॥ ८ ॥

ता इति । ताः स्त्रियः तथा पूर्वोक्तप्रकारेण प्रणयेण प्रेम्णा विक्रवाः विह्वलाः एतादृशीरपि निर्गतः आरंभः तन्मनोहरणार्थं कटाक्षप्रेक्षणरूपः वाक्यः । दृष्ट्वा धीमान् । प्रसंगकुशल इति यावत् । उदायीनामकः पुरोहितसुतः वाक्यं वक्ष्यमाणलक्षणमब्रवीत् ॥ ८ ॥

सर्वाः सर्वकलाज्ञाः स्थ । भावग्रहणपण्डिताः ॥

रूपचातुर्यसंपन्नाः स्वगुणैर्मुत्प्यतां गताः ॥ ९ ॥

शोभयन्त्यो गुणैरेभिरोसन्तानुत्तरान्कुरुन् ।

कुचेरस्यापि चाक्रीडं किं पुनर्वसुधामिमाम् ॥ १० ॥

तदेवाह—सर्वा इति । सर्वाः यूयमित्यर्थः सर्वकला जानन्तीति तथा स्य भवय । इदं क्रियापदं प्रतिवाक्यमन्वेति । भावस्य अभिप्रायस्य ग्रहणं ज्ञानं ज्ञापनं वा तद्विषये पण्डिताः कुशला इति यावत् । रूपेण सौन्दर्येण चातुर्येण च संपन्ना दक्षाः स्वगुणैः पुरुषमनोहारिन्वादिभिः मुत्प्यतां प्रधानत्वं सर्वश्रीषु इत्यर्थः गताः प्राप्ताः ॥ ९ ॥ १० ॥

शक्ताश्चालयितुं यूयं । वीतरागानृपीनपि ॥

अप्सरोभिश्च कलितान् । ग्रहीतुं विबुधानपि ॥ ११ ॥

शक्ता इति । वीतरागान् गतविषयकप्रेम्णोऽपि । चालयितुं स्वशालान् भ्रंजयितुम् । अप्सरोभिः कलितान् युक्तान् विबुधानपि देवानपि ग्रहीतुं आक्रष्टुं शक्ताः । अनेन अप्सरोपेक्षयापि कौशलं दर्शितम् ॥ ११ ॥

भायमानेन हावेन । चातुर्याद्रूपसंपदा ॥

स्त्रीणामपि च शक्ताः स्थ । संरागे किं पुनर्नृणाम् ॥ १२ ॥

भावस्य मानसिकविकारस्य रत्यादेः शानेन हावेन रत्यादिभ्यः जाताः स्त्रीणां विलासादिका हावशब्दाच्याः । तेन । चातुर्यात् दक्षतया रूपसंपदा सौन्दर्यसंपत्त्या । स्त्रीणामपि संरागे प्रेम्णि मनोहरणे इत्यर्थः समर्थाः । नृणां पुरुषाणां किं पुनर्वस्तव्यम् ॥ १२ ॥

कुतस्त्येवंविधानां घो नियुक्तानां स्वगोचरे ॥

इयमेतादृशी चेष्टा न तुष्टोस्म्यार्जवेन च ॥ १३ ॥

कुत इति एवंविधानां । दुष्टमपि कर्तुं शक्तानामित्यर्थः । स्वगोचरे स्वविषये राजपुत्रमनोहरणे इत्यर्थः । नियुक्तानां नियन्त्रितानाम् । इयं एतादृशी पूर्वोक्तप्रकारा चेष्टा ध्यापारः तूष्णींभवनमित्यर्थः कुतः अस्तीति शेषः । वः युष्माकं आर्जवेन ऋगुम्यमानेन न तुष्टोऽस्मि न प्रीतोऽस्मीत्यर्थः । एतन्मनोहरणे यत्नश्चमिति तात्पर्यम् ॥ १३ ॥

इदं नवधधूनां घो । हीनिकुंचितचक्षुषाम् ॥

सदृशं चेष्टितं हि स्यादपि चा गोपयोपिताम् ॥ १४ ॥

ऋजुत्वमेवाह—इदमिति । नूतनस्त्रीणां अत एव हीनिकुंचितचक्षुषां लज्जया संकुचितनेत्राणां चः युष्मार्कं चेष्टितं आचरणं सदृशं हि गोपयोपिताम् । अपि वा गोपस्त्रीणामिवेत्यर्थः । गोपस्त्रीणां विलासाद्यज्ञानात् युष्मार्कं तु हानेऽपि लज्जाव-
शत्वात् समानमाचरितमित्यर्थः ॥ १४ ॥

यद्यपि स्यादयं धीरः । श्रीप्रभावान्महानिति ॥

स्त्रीणामपि महत्तेज इति कार्योऽत्र निश्चयः ॥ १५ ॥

ननु सत्यमेवं स्त्रीणां स्वभावः तथापि महावीरे अस्मिन् अस्मार्कं प्रयत्नो व्यर्थ एव भवेत् इत्याशङ्क्याह—यद्यपीति । यद्यपि अयं श्रीप्रभावात् महान् इति स्यात् तथापि स्त्रीणामपि तेजो महत् वर्तते इति निश्चयः कार्यः ॥ १५ ॥

पुरा हि काशिसुन्दर्या । वेशवध्या महानृपिः ॥

ताडितोऽभूत् पदन्यासाद्दुर्धर्या दैवतैरपि ॥ १६ ॥

तदेव दृष्टं स्पष्टयति । पुरेति । हि पुरा काशीराजस्य स्त्रिया वेशवध्या-
वेत्यस्या दैवतैरपि दुर्धर्याः पदन्यासान् ताडित अभूत् ॥ १६ ॥

*मंथालगौतमो भिक्षुर्जघया यालुमुख्यया ॥

पिप्रीषुश्च तदर्थार्थं । व्यसूत्रिरहरत् पुरा ॥ १७ ॥

गौतमं दीर्घतपसं । महर्षिं दीर्घजीवनम् ॥

योषित् संतोषयामास । घर्णस्थानाधरा सती ॥ १८ ॥

ऋष्यशृंगं मुनिसुतं । तथैव स्त्रीष्यपण्डितम् ॥

उपायैर्विविधैः शांता जग्राह च जहार च ॥ १९ ॥

ऋष्यशृङ्गमिति । तथैव पूर्वोक्तवदेव शांता एतन्नास्ती राजकन्या स्त्राषु अपण्डितं ।
शृङ्गाररत्नानामिदमित्यर्थः । मुनिसुतं विभाण्डकमुतं ऋष्यशृङ्गं विविधैः उपायैः
धारवेद्याप्रेषणानुपायैः जहार । तदाश्रमात् हरति स्म । जग्राह परिणिताय
॥ १९ ॥

विश्वामित्रो महर्षिश्च विगाढोऽपि महत्तपः ॥

दशवर्षाण्यरण्यस्थो घृताच्याप्सरसा हतः ॥ २० ॥

महत्तपः विगाढः प्रविष्टः सुवर्ण इत्यर्थः दशवर्षाणि इदं असंख्यवर्षाणामुप-
रदृष्टं अरण्यस्थः वनवासी । शनेन महागामर्ध्यमुक्तं । एतादृशः विश्वामित्रेनामकः
ऋषिरपि घृताच्या एतन्नामकाप्सरसा हतः स्वापीन कृत इत्यर्थः ॥ २० ॥

१ J पुरा काशिसुन्दर्या.

* Stanzas 17 and 18 have been taken from the Oxford edition.

अथ नारीजनवृतः कुमारो द्यचरद्वनम् ॥

वासितायूथसहितः करीव हिमवद्वनम् ॥ २७ ॥

अथेति । वासितायूथसहितः करिणीसमूहसहितः करी हिमवद्वनमिव स्त्रीसमूह-
वृतः कुमारः वनं व्यचरत् ॥ २७ ॥

स तस्मिन्कानने रम्ये जज्वाल स्त्रीपुरःसरः ॥

आर्काड इव बभ्राजे मरुत्वानप्सरोवृतः ॥ २८ ॥

स इति । स्त्रीपुरःसरः स्त्रीणामप्रेसरः । आर्काडे उद्याने अप्सरोवृतः मरुत्वा-
निव ईद इव बभ्राजे रराज ॥ २८ ॥

मदेनावर्जिता नाम तं काश्चित्तत्र योपितः ॥

कठिनैः पस्पृशुः पीनैः संघट्टैर्वल्गुभिः स्तनैः ॥ २९ ॥

मदेनेति । मदेन यौवनमवेण आवर्जिताः युक्ताः काश्चित् योपितः स्त्रियः तं
पीनैः पुष्टैः ॥ २९ ॥

सस्तांसकोमलालम्बमृदुयाहुलताबला ॥

अनुतं स्खलितं काचित्कृत्येन सस्वजे बलात् ॥ ३० ॥

सस्तांस इति । काचित् अबला सस्तां अंशौ यस्याः अत एव कोमलः आलम्बः
आश्रयो यस्याः एतादृशी मृद्री बाहुलता यस्याः एतादृशी सती अनुतं मिथ्या
स्खलितं कृत्वा एनं शौद्धोदनि बलात् सस्वजे आलिलिंग ॥ ३० ॥

काचित्ताम्राधरोष्ठेन मुखेनासवर्गंधिना ॥

विनिशब्दास कर्णेऽस्य रहस्यं श्रूयतामिति ॥ ३१ ॥

काचिदिति । ताम्रः अधरोष्ठ यस्य तेन । आम्रस्य मैरेयस्य गंधः लेशः यस्य
सत् आसवर्गंधि 'अल्पाख्यायां' इकारः समासांतः । तेन मुखेन रहसि एकांते
भवं रहस्यं गुप्तं भाषणं श्रूयतां आश्चर्यतां । शुभातोः कर्मणि लोट् । इति एवं प्र-
कारेण अस्य कर्णे विनिशब्दास श्रूयतामिति स्म ॥ ३१ ॥

काचिदाहापयंतीव प्रोधाचार्दानुलेपना ॥

इह भक्तिं कुटप्येति हस्तं संश्लिष्य लिप्सया ॥ ३२ ॥

मुहुर्मुहुर्मदप्याजघस्तनीभ्रांशुकापरा ॥

मालक्ष्यरसना रेजे स्फुरद्विद्युदिव क्षणा ॥ ३३ ॥

काचिदिति । आर्द्रं शार्द्रं अनुलेपं अंगरामो यस्याः एतादृशी काचित् आहा-
पयंतीव बांधयंतीव हस्तं संश्लिष्य संवप्य प्रोधाच ॥ ३२ ॥ ३२ ग.

काश्चित्कनककांचीभिर्मुखगभिरितस्ततः ॥

पद्ममुदर्शयत्योऽस्य धोण्यः सूक्ष्मांशुकावृताः ॥ ३४ ॥

काधिविदिति । अस्य नौदोदनेः तनुना अत्येन मृदुलेनेति यावत् अंशुकेन आवृताः वेष्टिताः श्रोणीः कटीः दर्शयन्त्यः काधिन् स्त्रियः इतस्ततो वभ्रमुः ॥३४॥

धूतशाखां कुसुमितां प्रगृह्णान्या ललम्बिरे ॥

सुवर्णकलशप्रस्थान् दर्शयन्त्यः पयोधरान् ॥ ३५ ॥

धूतशाखामिति । कुसुमानि पुष्पाणि संजातानि यस्यां सा । तारकादित्वादितच् । धूतशाखां आम्रशिकां प्रगृह्य सुवर्णकलशान् प्रचक्षते तिरस्कुर्येति इति तथा । धातुनामनेकार्धत्वात् अतोऽनुपसर्गे इति क प्रत्ययः । तान् पयोधरान् । गंगाधरादिवत् अच् प्रत्ययः । स्तनान् दर्शयन्त्यः अन्याः काधिन् ललम्बिरे आश्रितवत्यः ॥३५॥

काचित्पद्मवनादेत्य सपद्मा पद्मलोचना ॥

पद्मवक्त्रस्य पार्श्वेऽस्य पद्मश्रीरिव तस्युपा ॥ ३६ ॥

काचित् इति । पद्मवनात् पद्ममूहात् कमलाकरादिति यावत् सपद्मा पद्महस्तेति यावत् पद्मलोचना कमलनेत्रा काचिदेत्य पद्मवक्त्रस्य कमलमुखस्य अस्य शौचोदनेः पार्श्वभागे पद्मश्रीरिव कमलस्थलक्ष्मीरिवेत्यर्थः । तस्युपा स्थितवती ॥३६॥

मधुरं गीतमन्वर्थं काचित्सामिनयं जगौ ॥

तं स्वस्थं प्रेरयन्तीव वंचितोऽर्सात्यवेक्षितैः ॥ ३७ ॥

मधुरमिति । स्वस्थं शृङ्गाराऽप्रवृत्तं ते अवेक्षितैः अवलोकनैः वंचितोऽसि प्रसंभितोसि इति प्रेरयन्तीव चोदयन्तीव काचित् मधुरं अन्वर्थं अर्थानुगतं सामिनयं अभिनयसहितं गीतं जगौ ॥ ३७ ॥

मेफुल्लवदनेनान्या मृकामुंफविकर्पिणा ॥

प्रवृत्त्यानुचकारास्य चेष्टितं वीरलीलया ॥ ३८ ॥

शुभेनेति । अन्या आ शुभेन मुंदरेण भुवावेव कामुंके धनुषी ते विकर्पति तच्छीलं तेन वदनेन प्राट्य प्रवृत्तिं कृत्वा अस्य चेष्टितं वीरलीलया अनुवकार ॥ ३८ ॥

पीनवल्लुस्ननी काचिर्ह्रीलाचंचलकुंडला ॥

उच्चैर्यजहासैनं समाप्नोतु भवानिति ॥ ३९ ॥

पीनेति । पीनां पुष्टी वल्लु मुंदरी स्तनी यस्याः स्वांगचोपसर्जनादिति दीप् । वातेन आर्घुणिते भ्रमिने कुंडले कर्णमूषणे यस्याः एतादृशी काचिन् भवान् समाप्नोतु संप्राप्नोतु इति एनं उच्यते अवजहास ॥ ३९ ॥

अपयान्तं नर्धवान्या वबंधुर्मात्यदामभिः ॥

काचित्साक्षेपमधुरैर्जगृह्वचनान्कुशैः ॥ ४० ॥

अपेति । तथैव पूर्ववेदेव अपयांतं अपगच्छंतं अन्याः मान्यदामभिः एवंधुः ।
काक्षित् आक्षेपेण आश्रयविक्षेपेण मधुरैः साशयैरित्यर्थः वचनान्येव अंकुशाः
स्वयनः तैः जग्दुः । चाटु वास्यानि उच्चारयामासुरित्यर्थः ॥ ४० ॥

प्रतियोगार्थिनी काचिद्रहीत्वा चूतबल्लरीम् ॥

इदमखं तु कस्येति पप्रच्छ मदचिक्रवा ॥ ४२ ॥

प्रतियोगेति॥ प्रतियोगः संबन्धः स एवार्थो अस्याः तेन सह स्तुं इच्छन्तीत्यर्थः
अनेन विह्वला विह्वला काचित् श्रुतवल्लरी गृहीत्वा इदं पुष्पं तु कस्येति पप्रच्छ
॥ ४१ ॥

काचित्पुरुषवत्कृत्वा गर्तिं संस्थानमेव च ॥

उवाचैनं जितः स्त्रीभिर्जय भोः पृथिवीमिमाम् ॥४२॥

काचित् पुरयवत् गतिं गमनं संस्थानं संस्थितिं कृत्वा पुरयवत् गत्वा पुरयवत्
स्थित्वेत्यर्थः । भौः स्त्रीभिः जितः त्वं इमां पृथिवीं जय इति एनं उवाच ॥४२॥

अथ लोलैक्षणा काचिज्जिघ्रंती नीलमुत्पलम् ॥

किञ्चिन्मदकलैर्याक्यैर्नृपात्मजमभाषत ॥ ४३ ॥

अथेति । लोलेक्षणा चंचलनेत्रा नीलं उत्पलं कमलं जिघ्रन्ती काचित् मदकलः
चाक्यैः नृपात्मजं किञ्चित् अभाषत ॥ ४३ ॥

पश्य भर्तृञ्चितं चृतं कुसुमैर्मधुगन्धिभिः ॥

हेमपंजररुद्धो या कोकिलो यत्र कूजति ॥ ४४ ॥

अभायतेत्युक्तं सदाह-पश्येति । हे भर्तः मधुनः गंधो लेशो येषां तानि । स-
भासांत इकारः । तैः कुमुदैः पुष्पैः चितं व्याप्तं घृतं आर्घं पश्य । यत्र हेमपंज-
ररुद्ध इव कोविदः पिकः कूजति अभ्यक्षशब्दं करोति । “वास्याद्विकल्पोपमयो”
इति मेदिनी ॥ ४४ ॥

अशोकौ हृदयतामेव कामिशोकविचर्धनः ॥

रुच्यंति भ्रमरा यत्र दह्यमाना इयाम्निना ॥ ४२ ॥

अशोकेति । कामिनां कामुकानां शोकविवर्धनं । एषः पुरोवर्ती अशोकः वंजुलः
रक्षणी अवलोक्यता । यत्र अशोकं अमरा, गंगाः अग्निना दह्यमाना इव दधन्ति ।
अशोकपुष्पाणां ताम्रवर्णत्वान् अमितव्यक्तम् ॥ ४५ ॥

चूतयष्ट्या समानिष्ठो दृश्यतां तिलकद्रुमः ॥

शुक्लयासा इय नरः स्त्रिया पीतांगरागयो ॥ ४६ ॥

चूतेति । इन्द्रयागाः नरः पीताम्बरागया श्रिया इव चूतयष्टया धामयष्टया
 यमाश्रितः तिरुवन्नमः इत्येतान् ॥ ४६ ॥

कुलं कुरवकं पश्य निर्मुक्तालक्तकप्रभम् ॥

यो नखप्रभया खोणां निर्मलित इवानतः ॥ ४७ ॥

कुलमिति । यः खोणां नखप्रभया नखरक्षांस्वा निर्मलितः तिरस्कृतः अत एव ;
वानत इव नख इव अस्तीति शेषः एतादृशं निर्मुक्तकः बहिर्निर्मितः अलक्तक इव,
प्रभा यस्य तं कुलं कुरवकं पश्य ॥ ४७ ॥

बालाशोकश्च निचितो दृश्यतामेव पल्लवैः ॥

योऽस्माकं हस्तशोभाभिलक्ष्यमान इव स्थितः ॥ ४८ ॥

बालेनि । यः अस्माकं हस्तशोभाभिः लक्ष्यमान इव स्थितः हस्तानां आर-
क्षणादेवमुक्तिः । सः पल्लवैः निचितः व्याप्तः एव बालाशोकः दृश्यताम् ॥ ४८ ॥

दीर्घिकां प्रावृतां पश्य तीरजैः सिंदुवारकैः ॥

पांडुरांशुकसंयुतां शयानां प्रमदामिव ॥ ४९ ॥

दीर्घिकामिति । तीरजैः तीरस्थितैः सिंदुवारकैः निर्गुंडीरुक्षैः प्रावृतां वेष्टितां
दीर्घिकां वापी पांडुरांशुश्रेण श्रेण भंशुकेन वस्त्रेण संयुतां वेष्टितां शयानां प्रमदामि-
व क्षियामिव पश्य ॥ ४९ ॥

दृश्यतां स्त्रीषु माहात्म्यं चक्रवाको ह्यसौ जले ॥

पृष्ठतः प्रेक्ष्यवद्भार्यामनुवृत्त्यानुगच्छति ॥ ५० ॥

दृश्यतामिति । स्त्रीषु माहात्म्यं महत्त्वं दृश्यतां । द्वियतः अर्मा चक्रवाकः कोकः
जले उदके प्रेक्ष्यवद् भूलवद् भार्या श्रियं अनुवृत्त्या अनुवर्तनं कृत्वा पृष्ठतः अनु-
गच्छति पश्चाद्गच्छति । पुरया अपि एवं सेवते इदमेव स्त्रीषु माहात्म्य-
मित्यर्थः ॥ ५० ॥

मत्तस्य परपुष्टस्य दयतः धूयतां ध्वनिः ॥

अपरः कोकिलोऽनुत्कः प्रतिधृत्येव कूजति ॥ ५१ ॥

मत्तेति । परपुष्टस्य परवृत्तः स्वतः शब्दं कुवाणस्य ध्वनिः धूयतां अनुत्कः
अनुकण्ठितः अपरः अन्यः कोकिलः प्रतिधृत्येव प्रतिध्वनिनेव कूजति शब्दं
करोति ॥ ५१ ॥

अपिनाम विहंगानां वसंतनादिनो मदः ॥

न तु चित्तपताब्धौ जनस्य प्राप्नोतिमानिनः ॥ ५२ ॥

अर्पयति । विहंगानां पक्षिणां चित्तं वसंतं न मदः कश्चित् । अर्पयति अ-
र्पयति । प्राप्नोतिमानिनः आत्मानं प्राप्नोति मानिनः चित्तपताब्धौ प्रपद्यते मत्त-
स्य प्राप्नोति चित्तं अंतःकरणे न तु आर्पयति इति शब्दः ॥ ५२ ॥

इत्येवं ता युवतयो मन्मथोद्दामचेतसः ॥

कुमारं विविधैस्तैरुपचक्रमिरे नयैः ॥ ५३ ॥

स्त्रीणां भाषणमुपसंहरति—इत्येवमिति । इत्येवं पूर्वोक्तप्रकारेण मन्मथेन मदनेन उद्दामं उद्भव चेत्तः अंतःकरणं यासां ताः एतादृशः ताः युवतयः तैः तैः विविधैः नयैः कुमारं उपचक्रमिरे । अनुकूलयितुमिति शेषः ॥ ५३ ॥

एवमाक्षिप्यमाणोऽपि स तु धैर्यावृतेन्द्रियः ॥

मर्तव्यमिति सोद्वेगो न जहर्ष न सिम्पिये ॥ ५४ ॥

एवमिति । एवं आक्षिप्यमाणोऽपि तिरस्क्रियमाणोपीत्यर्थः । धैर्येण आरुतानि इन्द्रियाणि येन एतादृशः स तु मर्तव्य इति हेतोः सोद्वेगः न अहर्ष न मनंद । न सिम्पिये न हसितवान् ॥ ५४ ॥

तासां तत्त्वेऽनवस्थानं दृष्ट्वा स पुरुषोत्तमः ॥

ससंघिग्नेन धीरेण चिंतयामास चेतसा ॥ ५५ ॥

तासामिति । पुरुषोत्तमः पुरुषश्रेष्ठः सः श्रीकेश्वरनिः तासां तत्त्वे अनवस्थानं अनवस्थितिं दृष्ट्वा स संविग्नेन अपि धीरेण गर्भारेण चेतसा चिंतयामास ॥ ५५ ॥

किंचिन्मौ नावगच्छन्ति चपलं यौवनं स्त्रियः ॥

यतो रूपेण संपन्नं जरेयं नाशयिष्यति ॥ ५६ ॥

चिन्तामेवाह—किमिति । इमाः स्त्रियः यौवनं तारुण्यं चपलं अस्थिरं इति नावगच्छन्ति किं वा न जानन्ति किम् । कुतोऽयं तर्क इत्यत आह—यतः कारणात् रूपेण सौंदर्येण संपन्नं युक्तं अर्थाच्छरीरं इयं जरा नाशयिष्यति । अवश्यं भावित्वात् जरायां समिकृष्टत्वमारोप्य इयमिति निर्देशः ॥ ५६ ॥

नूनमेना न पश्यन्ति कस्यचिद्भोगसंश्रयम् ॥

तथा हृष्टा भयं त्यक्त्वा जगति व्याधिधर्मिणि ॥ ५७ ॥

नूनमिति । एताः कस्यचित् कस्यापीत्यर्थः । रोगेण श्वरादिना संश्रयः नाशः तं नूनं न पश्यन्ति । कुत इति चेत्तत्राह—नयेति व्याधिधर्मिणि व्याधयः धर्माः स्वभावा यस्य 'धर्मादनित्यं केवलान्' इति ममामांतोऽनित्यं ग्रन्थयः । एतादृशे जगति भयं व्याध्यादिभयं त्यक्त्वा हृष्टाः वर्तन्ते इति शेषः ॥ ५७ ॥

अनभिज्ञाश्च मुच्यन्तः मृत्योः सर्वापहारिणः ॥

तथा स्वस्था निरुद्वेगाः क्रीडन्ति च हसन्ति च ॥ ५८ ॥

अनभिज्ञा इति । सर्वापहारिणः सर्वापहरणशीलस्य मृत्योः अंतकस्य अनभिज्ञाः अज्ञाः इति मुच्यन्तः स्पष्टमेवेत्यर्थः । कुत इति चेत् तत्राह—तथा मृत्युज्ञान

रहितवत् स्वस्थाः मनसांचत्वरहिताः निस्त्रेगाः त्रेगरहिताः जीर्णं च हसन्ति
च । मृत्युज्ञाने इदमसंभवीति भावः ॥ ५८ ॥

जरां मृत्युं च रोगं च कोहि जानन् सचेतनः

स्वस्थस्तिष्ठन्निषोदेद्वा स्वप्याढा किं पुनर्हसेन् ॥ ५९ ॥

सर्वं विचार्य दृष्टमिति—जरातिथि । सचेतनः मद्भानः । स्वप्नमन्वन् ॥ ५९ ॥

यस्तु दृष्ट्वा परं जीर्णं व्याधितं मृतमेव च ॥

स्वस्थो भवति नेद्विज्ञो यथाऽचेतास्तथैव सः ॥ ६० ॥

यस्त्विति । जीर्णं वृद्धम् । अचेता अचेतनः ॥ ६० ॥

वियुज्यमानेऽपि तरौ पुष्पैरपि फलैरपि ॥

पतति छिद्यमाने वा तरुण्यो न शोचते ॥ ६१ ॥

वियुज्येति । पुष्पैः फलैरपि वियुज्यमानेऽपि तरौ वृक्षे पतितं विद्यमानं सति
भ्रम्यः तरुः न शोचते । तद्वन् देहात्मनो स्थितिरित्यर्थः ॥ ६१ ॥

इति ध्यानपरं दृष्ट्वा विषयेभ्यो गतस्पृहम् ॥

उदायी नीतिशास्त्रज्ञस्तमुधाच मुह्यतया ॥ ६२ ॥

उदायी पुराहितपुत्रः । मुह्यतया निव्रत्नेन ॥ ६२ ॥

अहं नृपतिना दत्तः सखा तुभ्यं क्षमः किल ॥

तस्मात्त्वयि विषक्षा मे तथा प्रणयवत्तया ॥ ६३ ॥

नृपतिना तुभ्यं अहं क्षमः हिनः सखा दनः तस्मान् त्वयि त्वद्विषये प्रणयव-
त्तया प्रेम्णा मे विषक्षा वचनुमिच्छा ॥ ६३ ॥

अहितात् प्रतिषेधश्च हिते चाप्यनुप्रवर्तनम् ॥

व्यसने चापरित्यागल्लिखिष्यं मित्रलक्षणम् ॥ ६४ ॥

क्षम शब्दस्य हितत्वं दत्तं तत्र हितं भेदमाह—अहितान् इति । अहितान् प्र-
तिषेधः हिते हिनाचरणे अनुप्रवर्तनं व्यसने दुःखे च परित्यागः एतत्तिस्रः विधा
प्रकारो यस्य मित्रेण एतन्क्रियाश्रयं विधेयमित्यर्थः ॥ ६४ ॥

सोऽहं मैत्रो प्रतिभाय पुरुषार्थात्पराङ्मुखम् ॥

यदि त्वां समुपेक्षेयं न भवेन्मित्रता मयि ॥ ६५ ॥

सोऽहमिति । सोऽहं मित्रभूतोऽहं मैत्रो मित्रतां प्रतिशाय करुण्येत्यर्थः पुरुषार्-
थान् कामरूपवृत्तान् पुरुषार्थान् पराङ्मुखं विसृज्य त्वां यदि मनुपेक्षेयं तर्हि मयि
मित्रता न भवेत् ॥ ६५ ॥

तद्भवामि मुह्यद्भूत्वा तरुणस्य घपुष्पतः ॥

इदं न प्रतिरूपन्ते खौप्यदाक्षिण्यमीदृशम् ॥ ६६ ॥

तदिति । तत् तस्मात् कारणात् सुहृद्भूत्वा मित्रीभूय वपुष्मतः उत्तमशरीरस्य
दृष्टणस्य ते तव अदाक्षिण्यं अनुकूलवर्तित्वाभावः स्त्रीषु प्रतिरूपं योग्यं न ॥ ६६ ॥

अनृतेनापि नारीणां युक्तं समनुवर्तनम् ॥

तद्ब्रीडापरिहारार्थमात्मरस्यर्थमेव च ॥ ६७ ॥

स्त्रीषु दाक्षिण्यं अननुरूपमित्युक्तमत आह—अनृतेनापीति । तासां प्रीति
कृत्वा तस्याः परिहारार्थं आत्मरस्यर्थं स्वरस्यर्थं च नारीणां अनृतेनापि समनुवर्तनं
सम्यगनुकूलनं युक्तं योग्यमित्यर्थः ॥ ६७ ॥

सप्रतिश्चानुवृत्तिश्च स्त्रीणां हृदययन्धनम् ॥

स्नेहस्य हि गुणा योनिर्मानकामाश्च योषितः ॥ ६८ ॥

सप्रतिरिति । सप्रतिः नम्रता अनुवृत्तिः अनुकूलता इत्येतद्वयं स्त्रीणां हृदय-
यन्धनं हृदयाकर्षकमित्यर्थः हि यस्मात् कारणात् गुणा, मानादयः स्नेहस्य प्रेम्णाः
योनिः कारणं योषितः स्त्रियः मानकामाः सत्कारकामुका, अतः स्त्रीणामनुकूलं
युक्तमित्यर्थः ॥ ६८ ॥

तदर्हसि विशालाक्ष हृदयेऽपि पराङ्मुखे ॥

रूपस्यास्यानुरूपेण दाक्षिण्येनानुवर्तितुम् ॥ ६९ ॥

उक्तं निगमयति तदिति । तत् स्त्रीणामनुवर्तनस्य युक्तत्वात् हृदये अंतःकरणे
पराङ्मुखेऽपि विमुखेऽपि अर्थात् स्त्रीणामित्यर्थः अस्य रूपस्य सौंदर्यस्य अनुकू-
लत्वे न स्यात्तु अर्हसि ॥ ६९ ॥

दाक्षिण्यमौपधं स्त्रीणां दाक्षिण्यं भूषणं परम् ॥

दाक्षिण्यरहितं रूपं निष्पुष्पमिव काननम् ॥ ७० ॥

दाक्षिण्यमिति । स्वार्थः ॥ ७० ॥

किंवा दाक्षिण्यमात्रेण भावेनास्तु परिग्रहः ॥

विषयान् दुर्लभाल्लब्ध्वा न ह्यवज्ञातुमर्हसि ॥ ७१ ॥

न केवलं दाक्षिण्यमेवोपयुक्तं किंतु अभिप्रायोप्युपयुज्यते इत्याह—किंवेति
दाक्षिण्यमात्रेण केवलदाक्षिण्येनेत्यर्थः किंवा को वा उपयोग इत्यर्थः भावेन अभि-
प्रायविशेषेण परिग्रहः स्वीकृतिः अर्थात् स्त्रीणां तदेवाह विषयानिति स्पष्टमेतत् ॥
७१ ॥

कामं परमिति ज्ञात्वा देवोऽपि हि पुरंदरः ॥

गातमस्य मुनेः पत्नीमहत्यां चक्रे पुरा ॥ ७२ ॥

काममिति । कामं मदनं परं श्रेष्ठं अन्यत् स्पष्टम् ॥ ७२ ॥

अगस्त्यः प्रार्थयामास सौमभार्या च रोहिणीम् ॥

तस्मात्तत्सदृशं लेभे लोपामुद्रामिति भुतिः ॥ ७३ ॥

अगस्त्य इति । तत्सदृशं रोहिणीसदृशीं खोपामुद्रां एतन्नामिकां क्षियम् । इयं कथा पुराणांतरे गवेपणीया ॥ ७३ ॥

उतथ्यस्य च भार्यायां ममतायां महातपाः ॥

माहृत्यां जनयामास भरद्वाजं बृहस्पतिः ॥ ७४ ॥

उतथ्यस्येति । माहृत्यां वायुपुत्र्यां ममतायां एतन्नामिकायां । अन्यत् स्पष्टम् । इयं कथा श्रीमद्भागवते नवमस्कंधे ॥ ७४ ॥

बृहस्पतेर्महिष्यां च तारायां कामुको वरः ॥

बुधं विबुधधर्माणं जनयामास चंद्रमाः ॥ ७५ ॥

बृहस्पतेरिति । वरः श्रेष्ठः कामुकः अभिलाषुकः चंद्रमाः विबुधानां पण्डितानां धर्माः यस्मिन् विद्वदधर्माणमित्यर्थः देवधर्माणामिति वा । इयमपि कथा नवमस्कंधे ॥ ७५ ॥

कालीं चैव पुरा कन्यां जलप्रभवसंभवाम् ॥

जगाम यमुनातीरे जातरागः पराशरः ॥ ७६ ॥

कालीमिति । पुरा पूर्वं जलप्रभवो मत्स्यः तस्मात् संभवो यस्याः सा काली कृष्णवर्णा अर्थात् सत्यवतीं यमुनातीरे कालिंदीतीरे जातरागः उत्पन्नानुरागः पराशरः ऋषिविशेषः जगाम संगतवान् इत्यर्थः । इयं कथा देवीभागवते भारतादौ च ॥ ७६ ॥

मातंग्यामक्षमालायां गर्हितायां रिरंसयाम् ॥

कर्पिजलादं तनयं वसिष्ठोऽजनयन्मुनिः ॥ ७७ ॥

मातंग्यामिति । मातंग्यां मातंगकन्यायां अक्षमालाजान्म्यां गर्हितायां निधाय रिरंसया रंतुं इच्छया कर्पिं जलादं एतन्नामानम् । इयं कथा पुराणांतरे द्रष्टव्या ॥ ७७ ॥

ययातिश्चैव राजर्षिर्वयस्यपि विनिर्गते ॥

विश्वामित्राच्याप्तरसा सार्धं रेमे चैत्ररथे घने ॥ ७८ ॥

ययातिरिति । ययातिः एतन्नामकः वयसि विनिर्गतेपि बृद्धत्वेपीत्यर्थः विश्वामित्रा एतन्नाम्या । चैत्ररथे एतन्नामके कुबेरोदाने ॥ ७८ ॥

स्त्रीसंसर्गं विनाशांतं पांडुर्मात्वापि कौरवः ॥

माद्रीरूपगुणाक्षितः सिपेवे कामजं सुखम् ॥ ७९ ॥

स्त्रीसंसेति । कौरवः कुडकुलतेयः पांडुः स्त्रीसंसर्गं स्त्रीसंबंधं विनाशः धत्ते अवसाने यस्य एतदर्थं ज्ञात्वापि मायाः रूपगुणैः आक्षितः सन् कामजं सुखं सिपेवे । इयं कथा भारते आदिपर्वणि द्रष्टव्या ॥ ७९ ॥

करालजनकश्चैव हृत्वा ब्राह्मणकन्यकाम् ॥

अद्यापि श्रंशमप्येव न तु तैत्याज मन्मथम् ॥ ८० ॥

करालेति । इयमपि कथा पुराणांतरे गवेषणीया ॥ ८० ॥

पयमाद्या महात्मानो विषयान् गार्हितानपि ॥

रतिहेतोर्वुभुजिरे प्रागेव गुणसंहितान् ॥ ८१ ॥

एवमिति । एवं आयाः सुख्याः येषां ते तथा रतिहेतोः स्वार्थं प्रागेव सेव-
नात्पूर्वमेव गुणसंहितान् गुणयुक्तान् अर्थात् परिणामदुष्टान् इत्यर्थः ॥ ८१ ॥

तं पुनर्न्यायतः प्राप्तान् चलवान् रूपवान् युवा ॥

विषयानवजानासि यत्र सक्तमिदं जगत् ॥ ८२ ॥

उक्तदृष्टांतैः त्वयि बलक्षयमित्याह—त्वमिति । न्यायतः नीत्या प्राप्तान्
आगतान् । अवजानासि तिरस्करोषि यत्र येषु विषयेषु इदं जगत् सक्तं तान्
न्यायतः इत्यादि संबंधः इदं विशेषयोक्तकेन पुनरित्यनेन सूच्यते ॥ ८२ ॥

इति श्रुत्या चचस्तस्य श्लक्ष्णमागमसंहितम् ॥

मेघस्तनितनिर्घोषः कुमारः प्रत्यमापत ॥ ८३ ॥

इतीति । श्लक्ष्णं मृदु आगमाः प्रमाणानि तैः संहितं युक्तं सप्रमाणमित्यर्थः
॥ ८३ ॥

उपपन्नमिदं धाक्यं सौहार्दव्यंजकं त्वयि ॥

अत्र च त्यानुनेष्यामि यत्र मा दुष्टु मन्थसे ॥ ८४ ॥

उपपन्नमिति । सुहृदो भावः सौहार्दं मैत्री तद्व्यंजकं सूचकं यत्र येषु विषयेषु
मा दुष्टु मन्थसे विषयरमणं समाचीनं मन्थसे इत्यर्थः मा दृष्ट्वा निवेधार्थः अत्र
एतद्विषये त्वां अनुनेष्यामि सौत्वयामि ॥ ८४ ॥

माधजानामि विषयान् जाने लोकं तदात्मकम् ॥

अनित्यं तु जगन्मत्या नात्र मे रमते मनः ॥ ८५ ॥

नेति । विषयान् नावजानामि न तिरस्करोमि लोकं तदात्मकं विषयाभिलाषु-
कमित्यर्थः किमर्थं तर्हि विषयास्तिरस्करोषि अत आह अनित्यमित्यादिना । ज-
गतः अनित्यत्वादेव न तत्र रतिः न त्वज्ञानादिति तात्पर्यम् ॥ ८५ ॥

सरा प्याधिष्ठ मृत्युश्च यदि न स्यादिदं त्रयम् ॥

ममापि हि मनोऽक्षेपु विषयेषु रतिर्भवेत् ॥ ८६ ॥

अरेति । गृह्यार्थः ॥ ८६ ॥

नित्यं यद्यपि हि स्त्रीणामेतदेव यपुर्भवेत् ॥

रागं धित्वाऽप्य कामेषु तथापि न रतिः इमा ॥ ८७ ॥

नित्यमिति । स्त्रीणां यद्यपि एतद्वपुः नित्यं भवेत् तथापि ससंवित्कस्य प्रेक्षा-
मतः पुरुषस्य । 'प्रेक्षोपलब्धिः स्त्री संविद्' इत्यमरः । कामेषु विषयेषु रतिः प्रेमा
क्षमा योग्या न भवेत् ॥ ८७ ॥

यदा तु जरया पीतं रूपमासां भविष्यति ॥

आत्मनोऽप्यनभिप्रेतं मोहात्तत्र रतिर्भवेत् ॥ ८८ ॥

न रतिः क्षमा इत्युक्तं तत्र हेतुमाह—यदेति । आसां रूपं जरया अपीतं यु-
क्तमित्यर्थः यदा भविष्यति । आत्मनः अपि स्वस्यापि अनभिप्रेतं अनिष्टं एवं सति
तत्र रतिः रमणं मोहान् भवेत् ॥ ८८ ॥

मृत्युव्याधिजराधर्मो मृत्युव्याधिजरात्मभिः ॥

रममाणोऽप्यसंविद्भिः समानो मृगपक्षिभिः ॥ ८९ ॥

मृत्व्याति । मृत्युः मरणं व्याधिः ज्वरादिः जरा च धर्मो यस्य । अत्र 'धर्मो-
दनिच् केवलात्' इत्यनिच् प्रत्ययो न केवलस्य पूर्वपदस्याभावात् । मृत्युव्याधि-
जरात्मभिः मृत्युव्याधिजरास्वभावानिः अर्थात् स्त्रीभिः रममाणः अपि असंविद्भिः
अनुद्विग्भिः पुरुषः मृगपक्षिभिः समानः पशुन्य इत्यर्थः ॥ ८९ ॥

यद्यप्यात्थ महात्मानस्तेऽपि कामात्मका इति ॥

संवेगोऽत्र न कर्तव्यो यतस्तेषामपि क्षयः ॥ ९० ॥

महात्मानां दृष्टांतीकरणमपि विफलमित्याह यादिति । ते महात्मानोऽपि कामात्म-
काः इति यद्यपि आत्थ अत्र एतद्विषये संवेगः त्वरा महात्मानोऽपि स्त्रीणां अनुकू-
ला आसन् इत्यविचाररूपत्वरेत्यर्थः न कर्तव्यः । कुत इत्यत आह—यत इति
यतः यस्मान् तेषामपि महात्मानामपि क्षयः नाशः अस्ति ॥ ९० ॥

माहात्म्यं न च तन्मध्ये यत्र सामान्यतः क्षयः ॥

विषयेषु प्रसक्तिर्वा युक्तिर्वा नात्मवित्तया ॥ ९१ ॥

माहात्म्यमिति । यत्र विषयेषु सामान्यतः मायारूपेण । सर्वसाधारणइत्यर्थः ।
क्षयः नाशः अस्ति तन्मध्ये विषयमध्ये माहात्म्यं धृष्टवं नास्ति एतादृशेषु वि-
षयेषु प्रसक्तिः आसक्तिः युक्तिः योगः संबंधः इत्युभयं नास्तीत्यर्थः । कुत इत्यपे-
क्षायामाह—आत्मवित्तयेति आत्मज्ञानवत्तया विषयवैमुह्यादिति भावः ॥ ९१ ॥

यद्यप्यात्थानृतेनापि स्त्रीजने वर्ततामिति ॥

अनृतं नावगच्छामि दाक्षिण्येनापि किञ्चन ॥ ९२ ॥

यद्यपीति । अनृतेनापि स्त्रीजने वर्ततामिति यद्यपि आत्थ तथापि दाक्षिण्ये-
नापि किञ्चन अनृतं नावगच्छामि न जानामि ॥ ९२ ॥

न चानुवर्तनं तन्मे रुचितं यत्र नार्जवम् ॥

सर्वभावेन संपर्को यदि नास्ति धिगस्तु तत् ॥ ९३ ॥

अनृते कथमपि न रोचते इत्याह—न चेति । यत्र आर्जवं ऋजुत्वं नास्ति एतादृशं अनुवर्तनं मे न रुचितं । तदेव द्रढयति । सर्वभावेन बाह्यांतरूपेण संपर्कः संबन्धः यदि नास्ति तर्हि तत् दाक्षिण्यं धिक् यदि प्रेमविकारिणितं तर्हि अंतःकरणपूर्वकमेव नोचेदर्थमिति तात्पर्यम् ॥ ९३ ॥

अनृते श्रद्धानस्य सकस्यादोषदर्शिनः ॥

किं हि वंचयितव्यं स्याज्जातरागस्य चेतसः ॥ ९४ ॥

अनृते श्रद्धानस्य विभक्तं कुर्वतः सकतस्य दोषान् न पश्यतः जातरागस्य उत्पन्नानुरागस्य चेतसः वंचयितव्यं प्रलब्धव्यं किं हि स्यात् यत्र प्रेम तत्र वंचनं अयुक्तमित्यर्थः । अतः अन्तःकरणपूर्वकमेव प्रेम कर्तव्यमिति तात्पर्यम् ॥ ९४ ॥

वंचयन्ति च यद्येवं जातरागाः परस्परम् ॥

ननु नैष क्षमं द्रष्टुं नराः स्त्रीणां नृणां स्त्रियः ॥ ९५ ॥

वंचयन्तीति । जातरागाः परस्परे यद्येवं वंचयन्ति तर्हि । ननु इति औमंत्र्ये । अहो इत्यर्थः । नराः स्त्रीणां च स्त्रियः नृणां द्रष्टुं नैव क्षमम् ॥ ९५ ॥

तदेवं सति दुःखार्तं जरामरणभोगिनेम् ॥

न मां कामेभ्यः अनायेषु प्रतारयितुमर्हसि ॥ ९६ ॥

एकं निगमयति—तदिति । तत् एवं गतिं दुःखेन आर्तं पीडितं जरामरिणे भुनक्ति तः जरामरणभोगी तं मा अनायेषु दुष्टेषु कामेषु प्रतारयितुं वंचयितुं न अर्हसि ॥ ९६ ॥

अहो सुधीरं यलयश्च ते मन-

थलेषु कामेषु च प्रतारदंतिनः ॥

मयेऽपि तीव्रे विषयेषु मज्जमे ।

निरीक्षमाणो मरणाध्वनि प्रज्ञाः ॥ ९७ ॥

एवं तदुत्पीरः गंरंभ्य सं निरुच्छरोति—अहो इति । चलेषु वंचनेषु कामेषु विषयेषु प्रतारदंतिनः प्रतारयितुं मज्जमानस्येत्यर्थः ते मनः बलवान् सुधीरः । अहो इत्यादि । मरणाध्वनि मरणाभये प्रज्ञाः लोकान् निरीक्षमाणोऽपि तान् मये मरण-भयेऽपि विषयेषु मज्जमे आमणो भवति । अतः ते मनः सुधीरं इत्यादि पूर्व-प्रात्ययः ॥ ९७ ॥

अहं पुनर्भीरुरतीव विकृवो

जराविपद्याधिभयं विंचितयन् ॥

लभे न शान्तिं न धृतिं कुतो रतिं

निशामयन् दीप्तमिवाग्निना जगत् ॥ ९८ ॥

स्वीयस्थितिं वर्णयति । पुनः ब्रह्मलक्षण्यद्योतकः । त्वदपेक्षया मदीयस्थितिः
विलक्षणा तदेवाह—अहमिति । जराविपद्याधिभयं विंचितयन् अतएव
अतीव विकृवः भीरुः अहं अग्निना दीप्तं इव जगत् निशामयन् पश्यन् सन् शान्तिं
न लभे धृतिं धैर्यं न लभे कुतः रतिम् ॥ ९८ ॥

असंशयं मृत्युरिति प्रजानतो

नरस्य रागो हृदि यस्य जायते ॥

अयोमयीं तस्य परैमि चेतनां

महाभये हृष्यति यो न रोदिति ॥ ९९ ॥

असंशयं निःसंशयं मृत्युः वर्तते इति प्रजानतः यस्य नरस्य हृदि अंतःकरणे
रागः प्रेमा जायते तस्य चेतनां अंतःकरणं अयोमयीं लोहमयीं इति परैमि
जानामि । हि महाभये यः हृष्यति न रोदिति ॥ ९९ ॥

अथो कुमारश्च विनिश्चयात्मिकां

चकार कामाश्रयघातिनीं कथां ॥

जनस्य चक्षुर्गमनीयमंडलो

महीधरं चास्तमियाय भास्करः ॥ १०० ॥

अथो इति । कुमारः शौद्धोदनिः विनिश्चयात्मिकां कामाश्रयघातिनीं कथां
चकार । जनस्य चक्षुषा गमनीयं प्रापणीयं दृश्यमिति यावत् एतादृशं मण्डलं यस्य
स भास्करः सूर्यः अस्तं महीधरं अस्ताचलं इयाय जगाम ॥ १०० ॥

ततो वृथाधारितभूषणज्ञः कलागुणैश्च प्रणयैश्च निष्कलैः ॥

स्व पय भावे विनिश्चय मन्मथं पुरं ययुर्मग्नमनोरथाः स्त्रियः ॥ १०१ ॥

तत इति । ततः सूर्यास्तानंतरं वृथा शौद्धोदनेवंशित्वाभावेन मुधा धारिताः
भूषणज्ञः याभिः अतएव भग्नमनोरथाः स्त्रियः निष्कलैः प्रणयैः च कलागुणैः
स्व भावे एव स्वात्मन्येवेत्यर्थः मन्मथं मदनं विनिश्चय प्रतिसंहत्येत्यर्थः । पुरं
ययुः ॥ १०१ ॥

ततः पुरोद्यानंगतां जनश्रियं

निरीक्ष्य सायं प्रतिसंहतां पुनः ॥

अनित्यतां सर्वगतं विचिंतयन्

विवेश धिष्ण्यं क्षितिपालकात्मजः ॥ १०२ ॥

ततः स्त्रीनगरप्राप्त्यनंतरं पुरोद्यानगतां नगराक्रीडस्थितामित्यर्थः । जनाश्रित्यं
लोकशोभां पुनः सायं प्रतिसंहतां नष्टामित्यर्थः । निरीक्ष्य अवलोक्य अतएव
सर्वगतां अनित्यतां विचिंतयन् क्षितिपालकात्मजः शौद्धोदनिः धिष्ण्यं स्मार्तं
गृहं वा विवेश ॥ १०२ ॥

ततः श्रुत्वा राजा विषयविमुखं तस्य तु मनो

न शिष्ये तद्ग्रात्रौ हृदयगतशल्यो गज इव ॥

अथ आतो मंत्रे बहुविधिमार्गः ससचिधो

न सोऽन्यत्कामेभ्यो नियमनमपश्यत्सुतमतेः ॥ १०३ ॥

तत इति । ततः कुमारस्य गृहप्राप्त्यनंतरं राजा शुद्धोदनः तस्य कुमारस्य
मनसु विषयविमुखं कामपराङ्मुखं श्रुत्वा हृदयगतशल्यः गज इव तद्ग्रात्रौ न
शिष्ये । अथ ससचिधः बहवः अनेके विविधाः अनेकपकाराः मार्गा अर्वातर-
भेदा यस्य एतावृक्षे मंत्रे आतः सन् सुतमतेः नियमनं कामेभ्यः अन्यत् का-
मान् विहाय अन्यत् इत्यर्थः । स्यन्लोपे पंचमी । न अपश्यत् न शतवान् । कामा
एव सुतमतेराकर्षका इति निश्चितवानित्यर्थः ॥ १०३ ॥

पञ्चमः सर्गः ।

स तथा विषयैर्विलोभ्यमानः

परमोहैरपि शाक्यराजसूनुः ॥

न जगाम रतिं न शर्म लेभे

हृदये सिंह इवास्ति दिग्धविद्मः ॥ १ ॥

पूर्वस्मिन् सर्गे कामविना सुतमातिनियमनं न शक्यमित्युक्तं तमेव राजप्रयत्नं
अपश्यन् शौद्धोदनेष्टमाह—सति । स शाक्यराजसूनुः शौद्धोदनिः परमोहैः परेषां
मोहजनकरैरपि विषयैः तथा पूर्वोक्तप्रकारेण विलोभ्यमानोपि रतिं रागं न जगाम
शर्मापि भुङ्गमपि न लेभे हृदये दिग्धेन विषाणवाणेन विद्धः सिंह इव रति-
मित्यादि पूर्वणान्वयः ॥ १ ॥

अथ मंत्रिसुतैः क्षमैः कदाचित्

सखिमिधियकथैः कृतानुयायः ॥

घनभूमिदिदक्षया शमेप्सु-

नरदेवानुमतो वहिः प्रतस्थे ॥ २ ॥

अथेति । अथ चित्तास्वास्थ्यानंतरं कदाचित् चित्राः मनोहराः कथा येषां तैः मनोहरभाषणशालिभिरित्यर्थः । क्षमैः हितैः । 'क्षमं शक्ते हिते त्रिषु' इत्यमरः । सखिभिः मित्रैः मंत्रिसुतैः प्रधानपुत्रैः कृतानुयात्रः कृतानुगमनः शमेप्सुः शान्त-
भिलाषुकः नरदेवेन पित्रा अनुमतः आज्ञप्तः घनभूमिदिदक्षया अरण्यभूमिदर्शने-
च्छया वहिः प्रतस्थे ॥ २ ॥

नवद्वक्त्रसखलीनर्किकिणीकं

प्रचलद्यामरचारुहेमभांडम् ॥

अभिरुहा स कंठकं सदश्वं

प्रययौ केतुमित्रं द्रुमाब्जकेतुः ॥ ३ ॥

नवेति । नवाः स्वमस्य सखीनर्किकिण्यो यस्य तं । प्रचलत् चंचलं यत् चामरं
तेन चारु सुंदरं हेमः सुवर्णस्य भांडं अश्वालंकारविशेषो यस्य । "स्याद्भांडमश्व-
भरणं" इत्यमरः । एतादृशं कंठकं एतन्नामानं सदश्वं सुंदराश्वं सः अभिरुहा प्रय-
यौ ॥ "केतुमित्रं द्रुमाब्जकेतुः" एतस्य अर्थो विचारणीयः ॥ ३ ॥

स निकृष्टतरां वनांतभूमिं

घनलोभाच्च ययौ महीगुणेच्छुः ॥

सलिलोर्मिविकारसीरमार्गां

वसुधां चैव ददर्श कृष्यमाणाम् ॥ ४ ॥

सैति । स घनलोभात् अरण्यदर्शनलोभात् निकृष्टतरां संनिकृष्टतरां वनांतभूमिं
ययौ च । महीगुणेच्छुः महीगुणाः सहनशीलतादयः । तान् इच्छुः अपवा मही-
गुणाः पृथ्वीस्थलोकानां गुणाः तान् इच्छुः । सलिलस्य उदकस्य ऊर्मयः कल्लोलाः
तासां विकारा येषु एतादृशाः सीरमार्गाः लांगलपद्धतयो यस्यां एतादृशां कृष्यमा-
णां वसुधां ददर्श ॥ ४ ॥

हलभिघ्नचिकीर्णशप्पदर्भां

हतसूक्ष्मक्रिमिकांडजंतुकीर्णाम् ॥

समवेक्ष्य रसां तथाविधां तां

स्वजनस्येव वधे भृशं शुशोच ॥ ५ ॥

हलेति । हलेन भिन्ना अतएव चिकीर्णाः शप्पाणि तृणानि दर्भाश्च यस्यां हता
ये सूक्ष्मक्रिमयः तेषां काडेन समूहेन जंतुमित्रं कीर्णा व्याप्तां तथाविधां तां रसां
भूमिं समवेक्ष्य स्वजनस्य वधे इव भृशं अत्यंतं शुशोच ॥ ५ ॥

कृपतः पुर्यांश्च वीक्षमाणः

पयनार्कानुरजोविभिन्नवर्णान् ॥

बहन्क्लमविकृचांश्च धुर्यान्

परमार्यः परमां कृपां चकार ॥ ६ ॥

कृपत इति । परमार्यः अत्यंतसज्जनः पवनः वायुः अर्कः सूर्यः रजः धुलिः एभिः विभिन्नः वर्णो येषां एतादृशः कृपतः पुर्यान् कर्षकान् तथैव बहन्क्लमेन बहन्-
श्रमेण विह्वलान् बिह्वलान् धुर्यान् वृषमान् वीक्षमाणः सन् परमां अतिशयितां
कृपां देयां चकार ॥ ६ ॥

अवतीर्य ततस्तुरंगपृष्ठाच्छनकैर्गां व्यचरच्छुचा परीतः ॥

अगतो जननव्ययौ विचिन्वन् कृपणं खल्विदमिदं शुचा चार्तः ॥७॥

अवतीर्येति । ततः तुरंगस्य अवस्थस्य पृष्ठात् अवतीर्य शनकैः गां भूमिं व्यच-
रत् । अगतः जननव्ययौ उत्पत्तिनाशौ विचिन्वन् विचारयन् शुचा शोकेन परीतः
स्त्रातः सन् अतएव आर्तः पीडितः इदं वक्ष्यमाणं कृपणं यथास्यात्तथा उवाच ॥७॥

मनसा च विविक्ततामभीप्सु

सुहृदस्ताननुयायिनो निवार्य ॥

अभितारलचारुपर्णवत्या

यिजने मूलमुपेयिवान् स जंघाः ॥ ८ ॥

मनसैति । च मनसा विविक्तां विजनेतां अभीप्सुः प्राप्तुमिच्छुः सुहृदः तान्
अनुयायिनः निवार्य नियिष्य तरलान्येव तारलानि अभितः तारलानि चंचलानि
चारुणि एतादृशानि पर्णानि यस्याः सा तस्याः जंघाः मूलं विजने उपेयिवान् ॥८॥

निपसाद् च पत्रसंघवत्यां

भूवि धैर्यनिकाशशाद्वलायाम् ॥

जगतः प्रभवव्ययौ विचिन्त्य

मनसश्च स्थितिमार्गमाललंबे ॥ ९ ॥

निपसादेति । पत्रसंघवत्यां धैर्येण निकाशः शाद्वलः क्षादहरितभागो यस्याः
तस्यां भुवि निपसाद् । जगतः प्रभवव्ययौ उत्पत्तिनाशौ विचिन्त्य मनसः स्थि-
तिमार्गं धैर्यमार्गं आललंबे ॥ ९ ॥

समवाप्तमनःस्थितिश्च सद्यो

विपर्येच्छादिभिराधिभिश्च मुक्तः ॥

सवितर्कविचारमाप शांतं

प्रथमं ध्यानमनाथव्यप्रकारम् ॥ १० ॥

समेति । सद्यः समवाप्तमनःस्थितिः प्राप्तमनःस्वैर्यः विषयेच्छादिभिः आ-
धिभिः मनोव्यथामिः मुक्तः आश्रयः परार्थानः तद्भिन्नः अनाश्रयः । स्वतंत्र इत्यर्थः
स प्रकारो यस्य । चित्कर्ताः विशेषतः कर्ताः विचारः विवेकः तैः साहितं शांतं ध्यानं
प्रथमं आप ॥ १० ॥

अधिगम्य ततो विवेकजं तु
परमप्रीतिमुखं तथा समाधिम् ॥
इममेव ततः परं प्रदध्यौ मनसा
लोकगतिं निशम्य सम्यक् ॥ ११ ॥

अधिगम्येति । ततः विवेकजं विवेकोत्पन्नं परमे प्रीतिमुखे प्रेममुखे यस्मिन् ।
तं समाधिं अधिगम्य प्राप्य मनसा लोकगतिं लोकस्थितिं सम्यक् निशम्य
विचार्य इमं एव परं श्रेष्ठं इति प्रदर्श्या ॥ ११ ॥

कृपणो यत यजनः स्वयं सैश्वरसो व्याधिजराविनाशधर्मः ॥
जरयादितमातुरं मृतं वा परमज्ञो विजुगुप्सते मदांधः ॥ १२ ॥
कृपण इति । स्वयं कृपणः कुलितः । ' कृपणो मंदकुलितयोस्त्रिषु ' इति
मेदिनी । अरसः अगुणः व्याधिजराविनाशधर्मः जनः जरया आर्जितं आतुरं
मृतं एतादृशं परं अन्यं विजुगुप्सते निन्दति इति यत् । यत आश्रयः । तद्
आश्रयमित्यर्थः तत्र हेतुः अज्ञः मदांधः ॥ १२ ॥

इह चेदहमीदृशः स्वयं सन्
विजुगुप्सेय परं तथास्वभावम् ॥
न भवेत्सदृशं हि तत्क्षमं वा
परमं धर्ममिमं विजानतो मे ॥ १३ ॥

जनस्य पूर्वोक्तिं अहमदांशत्वे प्रगटयति—इहेति । इह अहं ईदृशः व्याधि-
जरायुक्तः स्वयं सन् तथा स्वभावं व्याधिजरास्वभावं परं अन्यं विजुगुप्सेय चेद्
इमं परमं धर्मं विजानतः मे तत् परविजुगुप्सनं सदृशं योग्यं क्षमं हितं न
भवेद् ॥ १३ ॥

इति तस्य विषयतो यथावज्जगतो व्याधिजराविपत्तिदोषान् ॥
यलयौवनजीवितप्रवृत्तौ विजगामात्मगतो मदः क्षणेन ॥ १४ ॥
इतीति । इति यथावत् जगतः व्याधिजराविपत्तिदोषान् विरयतः तस्य
शौद्धोदनेः बलयौवनजीवितप्रवृत्तौ आत्मगतः मदः गर्वः क्षणेन क्षयमाप्रकालेन
विजगाम ॥ १४ ॥

{ J वे. १ C om: तथा. १ C कृपणं. २ H सन् । समेते. ५ H परमाश्रये च य-
स्येते न मदः.

न जहर्षं न चापि चानुतेपे विचिकित्सां न ययौ न तंद्रिनिद्रे ॥
न च कामगुणेषु संरंजे न च दिद्वेष परं न चावमेने ॥ १५ ॥

मदापगमफलानि दर्शयति—न चेत्यादिना । न जहर्षं न च अनुतेपे । विचिकित्सां न संशयं न ययौ तंद्रिनिद्रे न ययौ कामगुणेषु न संरंजे परं न दिद्वेष च परं न अवमेने ॥ १५ ॥

इति बुद्धिरियं च नीरजस्का ववृधे तस्य महात्मनो विशुद्धा ॥
पुरुषैरपरैरदृश्यमानः पुरुषश्चोपससर्पं मिथुवेशः ॥ १६ ॥

इतीति । इति तस्य महात्मनः शौद्धोदनेः इयं पूर्वोक्ता विगतं रजः रजो-
गुणो यस्याः सा नीरजस्का । इदमुपलक्षणं तमोगुणस्यापि । तेन केवलद्वारगुणा
इत्यर्थः । अतएव विशुद्धा बुद्धिः ववृधे । अपरैः अन्यैः पुरुषैः अदृश्यमानः पुरुषः
मिथुवेशः सन् उपससर्पं समीपमाजगामेत्यर्थः ॥ १६ ॥

नरदेवसुतस्तमभ्यपृच्छद्वद कोऽस्मीति शशंस सोऽथ तस्मै ॥
मृपुंगव जन्ममृत्युभीतः श्रमणः प्रव्रजितोऽस्मि मोक्षहेतोः ॥ १७ ॥

नरदेवेति । नरदेवसुत शौद्धोदनिः । किं कथयामास तदाह—हे मृपुंगव राज-
श्रेष्ठ जन्ममृत्युभीतः अहं मोक्षहेतोः श्रमणः मिथुकः प्रव्रजितः अस्मि ॥ १७ ॥

जगति क्षयधर्मके मुमुक्षुर्मृगयेऽहं शिष्यमक्षयं पदं तत् ॥

अजनोऽन्यजनैरनुत्पद्युद्धिर्यिपयेभ्यो विनिवृत्तरागदोषः ॥ १८ ॥

स्वस्थितिं दर्शयति—जगति इति । क्षयधर्मके जगति मुमुक्षुः अहं अक्षयं
शिवं कल्याणं तत् पदं मृगये । कथं भूतोऽहं अजनः अनुत्पत्तिः जनरहितो वा
अन्यजनैः अनुत्पद्युद्धिः विपयेभ्यः विनिवृत्तरागदोषः ॥ १८ ॥

नियसन् कचिदेव वृक्षमूले

विजने चायतने गिरौ वने वा ॥

विचराम्यपरिग्रहो निराशः

परमार्थाय यथोपपन्नमिथुः ॥ १९ ॥

निवर्तनिति । परमार्थाय मोक्षाय यथावत् प्राप्त इत्यर्थः । स चासी मिथुश्च ॥ १९ ॥

इति पश्यत पय राजसुनो-

रिदमुक्त्वा स नमः समुत्पपात ॥

स हि तद्वपुर्न्यबुद्धिदर्शी

स्मृतये तस्य समेयिधान् दिवौकाः ॥ २० ॥

इतीति । तद्वपुः यस्य न । अन्यबुद्धिदर्शी दिवौकाः एन् तस्य शौद्धोदनेः
स्मृतये समेयिधान् । अन्यत् पूर्वार्थे स्पष्टार्थम् ॥ २० ॥

१८ त व पु०.— १ ॥ वा मरने, १ ॥ क्षः

गगनं खगवद्रते च तस्मिन् नृवरः संजहृषे विसिम्भिये च ॥

उपलभ्य ततश्च धर्मसंज्ञामभिनिर्याणविधौ मतिं चकार ॥२१॥

गगनमिति । तस्मिन् खगवन् पक्षिवन् गगनं आकाशं गते सति नृवरः शौ-
द्धौदनिः संजहृषे विसिम्भिये च । ततः धर्मसंज्ञां उपलभ्य अभिनिर्याणविधौ मतिं
बुद्धिं चकार ॥ २१ ॥

तत इन्द्रसमो जितेंद्रियश्च प्रविविधुः पुरमश्वमादरोह ॥

परिवर्त्य जनं त्यक्त्वेषामागस्तत एवाभिमतं घनं न भेजे ॥ २२ ॥

तत इति । पुरं प्रविविधुः प्रवेशुमिच्छुः जनं परिवर्त्य निवर्त्य अन्यत्र
स्पर्धयाम् ॥ २२ ॥

स जरामरणक्षयं चिकीर्षुर्घनधासाय मतिं स्मृतौ निधाय ॥

प्रविवेश पुनः पुरं न कामाद्वनभूमेरिव मण्डलद्विपेद्रः ॥ २३ ॥

स इति । जरामरणक्षयं चिकीर्षुः वननाशाय स्मृतौ मतिं निधाय द्विपेद्रः वन-
भूमेः मण्डलं इव पुनः पुरं नगरं प्रविवेश न कामान् ॥ २३ ॥

सुखिता यत निर्वृता च सा स्त्री

पतिरीदृक्त्वमिवायताक्ष यस्याः ॥

इति तं समुदीक्ष्य राजकन्या

प्रविशतं पथि सांजलिर्जगाद् ॥ २४ ॥

सुखितेति । आयताक्ष विनालनेत्र यस्यास्त्वमीदृक् पतिः सा स्त्री सुखिता
सुखिनी निर्वृता परमानन्दवती च इति राजकन्या सांजलिः सती पथि प्रविशतं
तं समुदीक्ष्य जगाद् ॥ २४ ॥

अथ घोपमिमं महान्नघोषः परिशुश्राव शमं परं च लेभे ॥

श्रुतवांश्च हि निर्वृतेति शब्दं परिनिर्वाणविधौ मतिं चकार ॥२५॥

अथेति । महाश्रघोषः मेघगर्भीरवाक् द्रव्यः इमं घोषं परिशुश्राव परं घनं
शान्तिं लेभे च । द्रियतः निर्वृता इति शब्दं श्रुतवान् अतः निर्वाणविधौ मोक्ष-
विधौ मतिं चकार ॥ २५ ॥

अथ कांचनशैलशृंगवर्ष्मा गजमेघर्षमयाहुनिस्वनाक्षः ॥

क्षयमक्षय धर्मजातरागः शैलसिंहाननविक्रमः प्रपेदे ॥ २६ ॥

अथेति । कांचनशैलशृंगवर्ष्मा मेघशृंगतुल्यदेहः । गजः हम्पी मेघः अन्नं
क्षयः शून्यः तैः यथासंख्यं तुल्यः बाहुः निःस्वनः अक्षिणी यस्य सः गजतुल्यबाहुः ।

१ O तं for नं. २ C स्थि. ३ H चकार बुद्धिन्. ४ C परं. ५ H भूतविव.
६ H तोषः. ७ H बुद्धिं कष्टीरविक्रमः.

मेघतुल्यस्वनः दृपतुल्याक्षः इत्यर्थः । अक्षयधर्मं जातः रागः प्रेमा यस्य शशीव
चंद्रमा इव आननं यस्य सिंह इव विक्रमो यस्य सः । क्षयं गृहं प्रपेदे ॥ २६ ॥

मृगराजगतिस्ततोभ्यगच्छन्नृपतिं मंत्रिगणैरुपास्यमानम् ॥

समितौ मरुतामिव ज्वलंतं मघवन्तं त्रिदिवे सनत्कुमारः ॥ २७ ॥

मृगराजेति । त्रिदिवे मरुतां देवानां समितौ सभायां ज्वलंतं मघवंतं ईदं
सनत्कुमार इव मंत्रिगणैः उपास्यमानं नृपतिं मृगराजगतिः सिंहगतिः अभ्यग-
च्छत् ॥ २७ ॥

प्रणिपत्य च सांजलिर्यभाषे

दिश मह्यं नरदेव साध्यनुज्ञाम् ॥

परिविप्रजिपामि मोक्षहेतो-

नियतो ह्यस्य जनस्य विप्रयोगः ॥ २८ ॥

प्रणिपत्येति । हि यतः अस्य जनस्य विप्रयोगः वियोगः नियतः अतः मोक्ष-
हेतोः परिविप्रजिपामि ॥ २८ ॥

इति तस्य घञो निशम्य राजा

करिणेवाभिहतो द्रुमश्चाल ॥

कैमलप्रतिमाञ्जलिं गृहीत्वा

घचनं चेदमुयाच वाष्पकंठः ॥ २९ ॥

इतीति । तस्य तनयस्य इति पूर्वोक्तं घच. निशम्य राजा करिणा हस्तिना
अभिहतो द्रुम इव वृक्ष इव चचालेत्यादि अन्वयः स्पष्टः ॥ २९ ॥

प्रतिसंहर तात बुद्धिमेतां न हि कालस्तत्र धर्मसंधयस्य ॥

वयसि प्रथमे मती चलायां बहुदोषां हि घदन्ति धर्मचर्याम् ॥ ३० ॥

प्रतिसंहरेति । तात एतां बुद्धिं प्रतिसंहर हि यतः धर्मसंधयस्य तत्र अर्थ
कालः न हि । प्रथमे वयसि चलायां मती बहुदोषा धर्मचर्यां मोक्षमार्गसेवकमि-
त्यर्थः घदन्ति ॥ ३० ॥

विपयेषु कुतूहलेन्द्रियस्य

यत रोदेष्वसमर्थनिश्चयस्य ॥

तरुणस्य मनश्चलत्यरण्या-

दनमिश्रस्य विदोषतो विवेकम् ॥ ३१ ॥

विपयेष्विति । विपयेषु कुतूहलेन्द्रियस्य कौतुकवदिन्द्रियस्य । यत इति निधये ।
रोदेषु दुःखेषु अगमार्थनिधयस्य अहदनिधयस्येत्यर्थः । विवेकं अनभिज्ञस्य । तदर्ह-
मिति निर्देशात् कर्तृस्मरणोः कृतीनि पश्यन् अनित्यत्वात् कर्मणि पट्टी न भवति ।
एतादृशस्य तरुणस्य मनः अरण्यात् चलति ॥ ३१ ॥

मम तु प्रियधर्म धर्मकालस्त्वयि लक्ष्मीमवसृज्य लक्ष्यभूते ॥
स्थिरविक्रम विक्रमेण धर्मस्तव हित्वा तु गुरुं भवेदधर्मः ॥३२॥

ममोति । हे प्रियधर्म लक्ष्यभूते त्वयि लक्ष्मीं अवसृज्य उत्सृज्य मम धर्मकालः
अस्ति । हे स्थिरविक्रम स्थिरपराक्रम विक्रमेण विरुद्धक्रमेण व्युत्क्रमेणेत्यर्थः । गुरुं
हित्वा तव धर्मः अधर्मः भवेत् ॥ ३२ ॥

तदिमं व्यवसायमुत्सृज त्वं
भव तावन्निरतो गृहस्थधर्मे ॥
पुरुषस्य वयःसुखानि भुक्त्वा
रमणीयो हि तपोवनप्रवेशः ॥ ३३ ॥

तादिति । इयं व्यवसायं मोक्षमार्गोपायाधयणम् । अन्यत् सुगमम् ॥ ३३ ॥

इति वाक्यमिदं निशम्य राज्ञः
कलविकस्वर उत्तरं जगाद ॥
यदि मे प्रतिभूश्चतुर्षु राजन्
भवसि त्वं न तपोवनं श्रयिष्ये ॥ ३४ ॥

इतीति । कलविकस्वरः चटकस्वरः । मन्दस्वर इति यावत् । चतुर्षु वस्तुषु
प्रातिभू लमकः भवसि चेत् तर्हि तपोवनं न श्रयिष्ये इति अन्वयः ॥ ३४ ॥

न भवेन्मरणाय जीवितं मे
विरहेत्स्वास्थ्यमिदं च मे न रोगः
न च यौवनमाक्षिपेज्जरा मे
न च संपत्तिमपौहरेद्विपत्तिः ॥ ३५ ॥

चतुर्षु वस्तुषु इत्युक्तं तान्येव आह—मे जीवितं मरणाय न भवेत् । कदापि म-
रणं मा प्राप्नोत्वित्यर्थः । रोगः इदं संप्रति विद्यमानं स्वास्थ्यं न विरहेत् न जह्यात् ।
रोगोपि कदा मा भूदित्यर्थः । मे यौवनं जरा न च क्षिपेत् न पातयेदित्यर्थः । च
मम संपत्तिं विपत्तिः न अपाहरेत् ॥ ३५ ॥

इति दुर्लभमर्थमूचिवांसं
तनयं चाक्यमुवाच शाक्यराजः ॥
स्वज बुद्धिमिमामतिप्रवृत्ता-
मवहास्यर्च्च मनोरथक्रमोऽयं ॥ ३६ ॥

इतीति । इमां गतिप्रवृत्तां मोक्षमार्गप्रवृत्तां अथवा अतिप्रवृत्तां दुर्घटविषये-
च्छावतीं तदेवाह अयं मनोरथक्रमः अवहास्यः ॥ ३६ ॥

अथ मेरुगुरुगुरुं यमापे

यदि नास्ति क्रम एव नास्ति धार्यः ॥

शरणाज्ज्वलनेन दह्यमाना-

न हि निश्चिक्रमिषुं क्षमं ग्रेहीतुम् ॥ ३७ ॥

अथेति । अथ मेरुगुरुः मेरुवत् स्टावः गुरुं पितरं यमापे यदि मं एतद-
तर्हि उक्तक्रमः धार्यः धारयितुं शक्यो नास्ति । तर्हि ज्वलनेन दह्यमानात् शरणात्
गृह्यात् निश्चिक्रमिषुं निर्गतुमिच्छुं मामितिशेषः प्रहीतुं क्षमं नास्ति । अभितुल्यजरा-
मरणादिभ्यः भीतं मां को वा निवारयेदित्यर्थः ॥ ३७ ॥

जगतश्च यतो ध्रुवं वियोगो

न तु धर्माय वरं त्वयं वियोगः ॥

अथशं ननु विप्रयोजयेन्मा-

मरुतस्वार्थमनुत्तमेव मृत्युः ॥ ३८ ॥

जगत इति । जगतः यतः अवश्यं वियोगः परंतु धर्माय न । अयं तु वियोगः
धर्माय अतः वरं । ननु जगतः वियोगेऽपि तव वियोगो न स्यात् अत आह अवशं
मृत्युवर्धनमित्यर्थः । अमरुतस्वार्थं अतएव अनुत्तं मां मृत्युः विप्रयोजेत् ॥ ३८ ॥

इति भूमिपतिर्निशम्य तस्य

व्यवसायं तनयस्य निर्मुमुक्षोः ॥

अभिधाय न यास्यतीति भूयो

विदधे रक्षणमुत्तमांश्च कामान् ॥ ३९ ॥

इति पूर्वोक्तप्रकारेण भूमिपतिः शुद्धोदनः निर्मुमुक्षोः तस्य तनयस्य व्यव-
सायं उपोषं निशम्य भुक्त्वा भूयः न यास्यतीति अभिधाय उन्वा रक्षणं च
उत्तमान् कामान् च विदधे चकारेणान्वयः ॥ ३९ ॥

सचिचैस्तु निदर्शितो यथाय-

द्रष्टुमानात्प्रणयाश्च शास्त्रपूर्वम् ॥

गुरुणा च निवारितोऽधुपान्तः

प्रविशेशायसरथं ततः स शौचम् ॥ ४० ॥

सचिचैरिति । सचिचैः यथायत् द्रष्टुमानात् प्रणयाश्च शास्त्रपूर्वं निदर्शितः ज्ञा-
पितः गुरुणा च निवारितः अधुपान्तः सह शौचम् अवसथं प्रविशेश ॥ ४० ॥

१ ॥ भवेत् १ ० दत्ता. १ ० दः for द. ४ ॥ बरोदा. ५ ॥ याहि दात्. ५ ॥ मुत्तमे १५६. ५:

चलकुण्डलचुम्बिताननाभि-

र्धननिश्वासाविकम्पितस्तनीभिः ॥

वनिताभिरर्धोरलोचनाभि-

मृगशावामिरिवाभ्युदीक्ष्यमाणः ॥ ४१ ॥

स हि कांचनपर्वतावदातो हृदयोन्मादकरो वरांगनानाम् ॥

श्रवणांगविलोचनात्मभावान् वचनस्पर्शचपुर्गुणैर्जहार ॥ ४२ ॥

चलेति । चंचलकुण्डलयुक्तगङ्गाभिः धनः निविडः यो निश्वासः तेन कंपिताः स्तनाः यासां ताभिः । अर्धोरलोचनाभिः चंचलनेत्राभिः वनिताभिः क्रीडाभिः मृग-
शावामिरिव उदीक्ष्यमाणः स कांचनपर्वतावदातो मेघपर्वतवत् स्वच्छः वरांग-
नानां क्रीडाणां हृदयोन्मादकरः श्रवणं स्वविषयगोष्ठाश्रवणं अंगविलोचनं शरीर-
विलोचनं तद्रूपान् आत्मभावान् आत्मविषयकचेष्टाः वचनस्पर्शचपुर्गुणैः वचनं
आपणं स्पर्शश्च एतैस्तद्रूपैः चपुर्गुणैः जहार ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

विगते दिवसे ततो विमानं

धपुषा सूर्य इव प्रदीप्यमानः ॥

तिमिरं विजिघांसुरात्मभासा

रविरुद्यन्निव मेघमारोह ॥ ४३ ॥

विगते इति । आत्मभासा तिमिरं अंधकारं विजिघांसुः उद्यन् रविः मेघमिव
धपुषा सूर्य इव प्रदीप्यमानः स दिवसे विगते विमानं गृहविगते आरुह ॥ ४३ ॥

कनकोज्ज्वलदीप्तदीपवृक्षं

घरकालागरुधूपपूर्णगर्मम् ॥

अधिदह्य स यज्ञमक्तिचित्रं

प्रवरं काञ्चनमासनं सिपेवे ॥ ४४ ॥

कनकेति । स कनकेन उज्ज्वला दीप्तिर्येषां एतादृशाः दीपवृक्षा वृक्षाद्विदीपा
यस्मिन् । घरेण कालागरुधूपेन पूर्णः गर्भः यस्य । यज्ञमक्तयः ईरकभागाः देवैः
चित्राणि यस्मिन् । अथवा तैः चित्रं विचित्रं एतादृशं विमानमिन्द्रियैः आश्रितं प्रवर्त-
कांचनं सौवर्णमासनं सिपेवे ॥ ४४ ॥

तत उत्तममुत्तमाश्च नार्यो

निशि तूर्यरूपतस्थुरिन्द्रकल्पम् ॥

हिमवद्भिरिस्तीरिचन्द्रगौग

द्रविणैर्द्रात्मजमन्मगंगनीयाः ॥ ४५ ॥

ततः इति । ततः निशि तूर्यैः उत्तमं इन्द्रकल्पं तं उत्तमा नायैः उपतस्थुः । अत्र
दृष्टान्तः हिमवद्रिः हिमालयः सारिः बलरामः चन्द्रश्च एते इव गौराः गौरवर्णाः
अप्सरसां गणैषाः इविणेंद्रात्मजं कुबेरपुत्रं यथा ॥ ४५ ॥

परमैरपि दिव्यतूर्यकल्पैः

स तु तैर्नैव रतिं ययौ न हर्षम् ॥

परमार्थसुखाय तस्य साधो-

रभिनिश्चिन्मिषा यतो न रेमे ॥ ४६ ॥

परमैरिति । परमैरपि दिव्यतूर्यकल्पैः दिव्यवायुतुल्यैः तैः स तु रतिं नैव ययौ
हर्षं आनन्दं न ययौ यतः तस्य साधोः परमार्थमुत्पाद्य निश्चिन्मिषा निश्चयेन
शान्तिमिच्छा अतः न रेमे ॥ ४६ ॥

अथ तत्र सुरैस्तपोवरिष्ठैरकनिष्ठैर्व्यवसायमस्य बुध्या ॥

युगपत्प्रमदाजनस्य निद्रा विहितासीदकृताश्च गात्रचेष्टाः ॥ ४७ ॥

अथेति । अथ तपोवरिष्ठैः अकनिष्ठैः सुरैः अस्य व्यवसायं बुध्या युगपत्
क्षत्यादि स्पष्टान्वयः ॥ ४७ ॥

अभवच्छयिता हि तत्र काचि-

द्विनिवेद्य प्रयत्ने करे कपोलम् ॥

दयितामपि रुक्मपत्रचित्रां

कुपितेषांकगतां विहाय घृणाम् ॥ ४८ ॥

अभवदिति । काचिन् दयितामपि रुक्मपत्रचित्रां अंकगतां घृणाम् कुपिता
इव विहाय प्रयत्ने करे कपोलं द्विनिवेद्य दयिता अभवत् ॥ ४८ ॥

यियमौ करल्लग्नपेणुरन्या-

स्ननयिस्नस्तसितांशुका शयाना ॥

ऋतुपदपदपतिः शुष्यन्

फलपेनप्रहस्ततटा नदीय ॥ ४९ ॥

यियमौ इति । अन्या करल्लग्नपेणुः स्ननयिस्नस्तसितांशुका शयानां सती
ऋतुना पदपदानां पदभ्यां शुष्यानि मेकानानि पदानि कमलानि यस्यां साः जल-
धेनेन प्रहस्ततटं यस्यां एतादृशी नदीश्च विद्यमां ॥ ४९ ॥

मणपुष्करगर्भसोमताभ्यां

मपनीयोऽपलसंगतांगदाभ्याम् ॥

अपिनि स्म पुनःस्थितं भुजाभ्यां

परिरभ्य प्रियपद्मद्वन्द्वमेव ॥ ५० ॥

अथेति । म्णा काचिन् मणपुष्करगर्भसोमताभ्यां मृतनदमतमप्यहोम-

छान्यां तपनीयं भुवर्गं तद्वद् दृज्वले संगते संदग्ने च भंगदे बाहुभूयने मयोः
छान्यां मुञ्चाम्यां प्रियवत् मृद्वगमेव परिरम्य आदिम्य स्वपिति स्म ॥ ५० ॥

नवहाटकमूपणान्तयान्या वसनं पीतमनुत्तमं वसतानाः ॥
अवशा यत निद्रया निपेतुर्गजमग्ना इव कर्णिकारशाखाः ॥ ५१ ॥
नवेति । तथा नवहाटकमूपणाः नूतनमुवर्गाटकाराः अन्याः निद्रया निपेतु-
रित्याद्यन्वयः ॥ ५१ ॥

अवलम्ब्य गवाक्षपाश्वरमन्या शयिता चापविमुग्गगात्रयष्टिः ॥
विराज चिलम्बिचारुहारा रचिता तोरणशालमल्लिकेव ॥ ५२ ॥
अवलम्ब्येति । चापविमुग्गगात्रयष्टिः चाप इव धनुर्विव विमुग्गा गात्रयष्टिः द-
स्याः अन्यत् स्पष्टम् ॥ ५२ ॥

मणिकुण्डलद्वयपत्रलेखं मुखपद्मं धितं तथापरास्याः ॥
शतपत्रमिवार्यचक्रनालं स्थितकारण्डवयद्वितं चकाशे ॥ ५३ ॥
मणिकुण्डलेन । मणिकुण्डलेन द्वयः पत्रलेखाः यस्य एतादृशं मुखपद्मं । अन्यत्
स्पष्टार्थम् ॥ ५३ ॥

अपराः शयितायथोपविष्टाः स्तनमारैरद्यमन्यमानगात्राः ॥
उपगुह्य परस्परं विरेजुर्मुञ्जपाशैस्तपनीयपारिहार्यैः ॥ ५४ ॥
अपरा इति । तपनीयस्य पारिहार्याः कटकादयो येषु तैः मुञ्जपाशैः विरेजुः ।
अन्यत् स्पष्टम् ॥ ५४ ॥

महती परिव्रादिनी च काञ्चिद्वनितालिग्य सखीमिव प्रसुता ॥
विभुशूर्ण चलत्सुवर्णसूत्रां वदनेनाकुलकर्णिकोज्ज्वलेन ॥ ५५ ॥
महतीमिति । भाकुल्येन अर्निद्रया तालपत्रेण दृज्ज्वलेन वदनेन इत्यादि
स्पष्टार्थम् ॥ ५५ ॥

पणवं सुवर्तिर्मुजांसदेशा
द्वविर्लसितचारुपाशमन्या ॥
सविलासरतांततानमूर्वो-

र्विवरे कान्तमिवामिनीय शिदये ॥ ५६ ॥

पणवमिति । अन्या सुवर्तिः मुजांसदेशान् अर्बुविर्लसितचारुपाशं सविलासं
येत्तं तस्य अंतं तानं दीपं प्रचूडहस्तादमित्यर्थः । एतादृशं कान्तमिव ऊर्जोः
विवरे पणवं वायद्विरेण अभिनीय शिदये ॥ ५६ ॥

१ J द्रव्यः. २ C हे for के.

१ H महती परिव्रादिनी विपरीतं वनितालिग्य सखीमिव प्रसुता ॥
विभुशूर्णं चलत्सुवर्णसूत्रां वदनेनाकुलकर्णिकोज्ज्वलेन ॥

४ H नविलसत्सुवर्णपाशमन्या.

अपरा न वसुनिर्मोलितास्यो

विपुलास्योऽपि शुभमृषोऽपि सत्यः ॥

प्रतिसंकुचितोरविदकोशाः

रवितर्यस्तमिते यथा नलिन्यः ॥ ५७ ॥

अपरा इति । अपराः विपुलास्योऽपि शुभमृषोऽपि सत्यः निमिलितास्यो न वसुः । यथा रवितरि अस्त्वमिते सति नलिन्यः कमलिन्यः प्रतिसंकुचिताः अरविदकोशाः यासां ताः तथेत्यर्थः ॥ ५७ ॥

शिथिलाकुलमूर्धजा तथान्या जघनस्त्रस्तविभूषणांशुकांता ॥

अशायिष्ठ विकीर्णकण्डसूत्रा गजभग्ना भुवि पातितैव मोक्षा ॥ ५८ ॥

शिथिलं त । शिथिला, अतएव आकुलाः मूर्धजाः केशाः यस्याः सा जघनाभ्यां लुप्तानि विभूषणानि अंशुकान्तः बलात् न यस्याः सा गजभग्ना भुवि पतिता मोक्षा इव कदलीव अशयिष्ठेत्यर्थः ॥ ५८ ॥

अपरास्तघवशा हियावियुक्ता

धृतिमस्योऽपि वपुर्गुर्णरुपेताः ॥

विनिशब्धसुहृत्त्वणं शयाना

विकृताक्षितभुजा जजुंभिरे च ॥ ५९ ॥

अपरा इति । अपरास्तु अन्यास्तु हिया लभ्या वियुक्ता शयाना उत्त्वणं धोरं यथास्यास्तथा विनिशब्धमु । विकृताक्षितभुजा, जजुंभिरे ॥ ५९ ॥

व्यपविद्धविभूषणस्रजोऽन्या

विस्तृताग्रंथनचाससोविसंहरः ॥

अग्निमोलित शुक्लनिश्चलास्यो

न विरेजुः शायिता गता सुकल्पाः ॥ ६० ॥

व्यपविद्धेति । व्यपविद्धाः विभूषणस्रजः यासां एतादृशः अन्या, विसृतं आभ्रं वनं येषां एतादृशानि चासासि वस्त्राणि यासां । गतासुकल्पाः सत्य, न विरेजुः अन्यत् शुभम् ॥ ६० ॥

विष्टुतारपुटा विष्टुदगाथा प्रपतद्वपत्रजला प्रकाशगुह्या ॥

अपरा मदधूर्णितैव शिश्ये न यभाषे विकृतं वपुः पुषोप ॥ ६१ ॥

विष्टुतेति । अपरा विष्टुतं आस्पुष्टं यस्याः । प्रपतद् वपत्रजलं यस्याः । मदेन धूर्णितैव ॥ ६१ ॥

इति सत्यकुलानुरूपरूपं विविधं स प्रमदाजनः शयानः ॥

सरसः सट्ठं यमर रूपं पवनायर्जितरुग्णपुष्करस्य ॥ ६२ ॥

इतीति । इति पूर्वोक्तप्रकारेण सत्त्वं धैर्यं कुलं वंशः तयोः अनुह्यं रूपं यस्य एतादृशं विविधं यथास्यात्तथा शयानः स प्रमदाजनः स्त्रीजनः पवनेन वायुना आवर्जितानि अतएव रुग्णानि पुष्कराणि कमलानि यस्मिन् एतादृशस्य सरसः सरोवरस्य सदृशं रूपं वभार ॥ ६२ ॥

समवेक्ष्य ततश्च ताः शयाना विकृतास्ता युवतीरधीरचेष्टाः ॥
गुणवद्वपुषोऽपि चलगुभासो नृपसूनुः स जिगर्हयांवभूव ॥ ६३ ॥

समवेक्ष्येति । अधीरचेष्टा यासां गुणवद्वपुषः सर्वगुणतंपन्नरीरा इत्यर्थः । व-
गुभासः सुंदरतेजस्काः अन्यत् स्पष्टम् ॥ ६३ ॥

अशुचिर्विकृतश्च जीवलोके घनितानामयमीदृशः स्वभावः ॥
घसनाभरणैस्तु वंच्यमानः पुरुषः स्त्रीविषयेषु रागमेति ॥ ६४ ॥

ताः इति गर्हयां बभूवेत्युक्तं तदेव विशदयति अशुचिरित्यादिना । स्वभावः
आत्मा । रागं प्रेमाणं । सुगममन्यत् ॥ ६४ ॥

विमृशेद्यदि योषितां मनुष्यः प्रकृतिं स्वप्रविकारमीदृशं च ॥
ध्रुवमत्र न वर्धयेत्प्रमादं गुणसंकल्पहतस्तु रागमेति ॥ ६५ ॥

विमृषेदिति । मनुष्यः योषितो प्रकृतिं यदि विमृषेत् ईदृशं स्वप्रतुल्यविकारे
च यदि विमृषेत् सहेतुं तर्हि अत्र आसु योषितु प्रमादं तदधीनत्वरूपं ध्रुवं न
वर्धयेत् । आसु गुणेषु यः संकल्पः प्राप्तीच्छादिकल्पना तेन हतस्तु ताडितस्तु
रागं एति ॥ ६५ ॥

इति तस्य तदंतरं विदित्वा निशि निश्चिकमिषा समुद्रभूव ॥
अयगम्य मनस्ततोऽस्य देवैर्भवनद्वारमपावृतं च चक्रे ॥ ६६ ॥

इतीति । इति पूर्वोक्तप्रकारेण तत् अंतरं तदवकाशं इत्यर्थः । विदित्वा तस्य
निश्चिकमिषा निर्गमनेच्छा निशि बभूव । ततः अस्य मनः देवैः अयगम्य ज्ञात्वा
भवनद्वारं अपावृतं चक्रे ॥ ६६ ॥

अथ सौऽवततार हर्म्यपृष्ठाद्युवतीस्ताः शयिता विगर्हमाणः ॥
अचतीर्य ततश्च निर्विशङ्को गृहकक्ष्यां प्रथमं विनिर्जगाम ॥ ६७ ॥

अथेति । स शयिताः ताः युवताः विगर्हमाणः सन् निर्विशङ्कः गृहकक्ष्यां
प्रथमं विनिर्जगाम ॥ ६७ ॥

तुरगाजुचरं स बोधयित्वा

जविनं छंदकमित्थमित्युवाच ॥

हयमानय कंठकं त्वरावा-

नमृतं प्राप्नुमितोऽद्य मे यियासा ॥ ६८ ॥

तुरगेति । तुरगानुचरं अश्वसेवकं जविनं धेनिनं छंदकं एतन्नामानं तुरगानुचरमित्यर्थः । किमुवाचेत्यपेक्षायामाह कंठकं एतन्नामानं इयं स्वरावान् त्वमित्यर्थः । आनय । अमृतं मोक्षं प्राप्तुं इतः अयं मे वियासा यातुमिच्छा वर्तते इति शेषः ॥ ६८ ॥

इदि या मम तुष्टिरद्य जाता
व्यवस यश्च तया धृती निविष्टः ॥

विजनेऽपि च नाथवानिवास्मि

ध्रुवमर्थोऽभिमुखः स मे य इष्टः ॥ ६९ ॥

इदीति । अयं मम इदि या तुष्टिर्जाता तया धृती धैर्ये मति व्यवसायः निश्चयः निविष्टः उत्पन्नः । विजनेपि नाथवान् इव अस्मि । मे यः इष्टः अर्थः सः ध्रुवः निश्चयेन अभिमुखो वर्तते ॥ ६९ ॥

हियमेव च सन्नतिं च हित्वा शयिता मत्प्रमुखं यथा युवत्यः ॥

विवृते च यथा स्वयं कपाटे नियतं यातुमसौ ममाद्य कालः ॥ ७० ॥

हियमिति । हियं लज्जा संनतिं च हित्वा युवत्यः मत्प्रमुखं यथा शयिताः तथा स्वयं कपाटे विवृते च । अतः मम अद्य नियतं यातुं गंतुं असी कालः अस्ति ॥ ७० ॥

प्रतिगृह्य ततः स भर्तुराज्ञां

विदितार्थोऽपि नरेन्द्रशासनस्य ॥

मनसीय परेण चोद्यमान-

स्तरगस्यानयने मतिं चकार ॥ ७१ ॥

प्रतिगृह्येति । नरेन्द्रशासनस्य विदितार्थोऽपि स भर्तुः आज्ञां प्रतिगृह्य मनसि परेण चोद्यमान इव स्तरगस्य आनयने मतिं चकार ॥ ७१ ॥

अथ हेमखलीनपूर्णवक्त्रं लघुशय्यास्तरणोपगूढपृष्ठम् ॥

चलसत्त्वजवत्परोपपद्मं स धरार्थं तमुपानियाय भर्तुः ॥ ७२ ॥

अथेति । अथ हेमः सुवर्णस्य खलीनेन (लज्जाम इति भाषायां) पूर्णं वक्त्रं मुखं यस्य लघुशय्यास्तरणोपगूढपृष्ठं मृदुशयनास्तरणयुक्तपृष्ठं चलसत्त्वजवत्परोपपद्मं धरार्थं भर्तुः उपानिनाय ॥ ७२ ॥

अततात्रिकपुच्छमूलपार्श्वे निभृतं चक्षुस्तनूजपृष्ठकर्णम् ॥

विनतोऽततपृष्ठकुक्षिपार्श्वे विपुलप्रोथललाटकटधुरस्कम् ॥ ७३ ॥

अततेति । अततानि त्रिकादिकानि यस्येति बहुव्रीहिः त्रिकं पृष्ठवंशाधरः (माकडहाड) । हस्ताः तनूजादयो यस्य । तनूजाः केसाः । विनतोऽततं नमोच्चं पृ-

प्रकुटिमार्षं यस्य । विपुलानि विशालानि प्रोथः अश्वघोणा लघटं कटिः सरथ
एतानि यस्य ॥ पूर्वोक्तमथमित्यर्थः ॥ ७३ ॥

उपगुह्य स तं विशालवक्षाः कमलामेन च सांत्वयन्करेण ॥

मधुराक्षरया गिरा शशास घ्राजिनीमध्यमिव प्रवेष्टुकामः ॥ ७४ ॥

उपगुह्येति । विशालवक्षाः सः शौद्धोदनिः कमलामेन पद्मकांतिना करेण ह-
स्तेन तं अश्वं सांत्वयन् सन् घ्राजिनीमध्यं सेनामध्यं प्रवेष्टुकाम इव मधुराणि अ-
क्षराणि यस्यां तया गिरा भाषणेन शशास ॥ ७४ ॥

बहुशः कलिशत्रयो निरस्ताः समरे त्वामधिरुह्य पार्थिवेन ॥

अहमप्यमृतं परं यथावत्तुरगश्रेष्ठ लभेय तत्कुरुष्व ॥ ७५ ॥

किं शशास तदाह-बहुश इति । पार्थिवेन त्वां अधिरुह्य समरे युद्धे बहुशः क-
लिशत्रयः निरस्ताः नाशिताः । हे तुरगश्रेष्ठ अहमपि परं अमृतं यथावत् लभेय
तत्कुरुष्व ॥ ७५ ॥

मुलभाः खलु संयुगे सहाया विपयावाप्तिमुखे धनार्जने वा ॥

पुरुषस्य तु दुर्लभाः सहायाः पतितस्यापदि धर्मसंश्रये वा ॥ ७६ ॥

मुलभा इति । संयुगे सहाया मुलभाः खलु तथा विपयावाप्तिमुखे धनार्जने वा
सहायाः मुलभाः । धर्मसंश्रये आपदि पतितस्य पुरुषस्य तु सहायाः दुर्लभाः
सन्ति ॥ ७६ ॥

इह धैव भवन्ति ये सहायाः कल्पेऽधर्माणि धर्मसंश्रये वा ॥

अवगच्छति मे यथान्तरात्मा नियतं तेऽपि जनास्तदंशभाजः ॥ ७७ ॥

इहेति । नास्ति धर्मो यस्मिन् एतादृशे कल्पे इह विषयरूपमार्गे धर्मस्य सं-
श्रयो यस्मिन् मार्गे वा ये सहाया भवन्ति तेऽपि जनास्तदंशभाजः अधर्मांशभाजः
धर्मांशभाजश्च इति मे अन्तरात्मा अंतःकरणं नियतं अवगच्छति ॥ ७७ ॥

तदिदं परिगम्य धर्मयुक्तं मम निर्याणमतो जगद्धिताय ॥

तुरगोत्तम वेगविक्रमाभ्यां प्रयतस्त्वात्माहेते जगद्धिते च ॥ ७८ ॥

तदिति । तत् तस्मान् कारणात् मोक्षमार्गे गमनं सर्वहितवहमित्यस्मान्
कारणात् धर्मयुक्तं ममनिर्याणं जगद्धिताय परिगम्य ह्यात्मा हे तुरगोत्तम वेगः
जवः विक्रमः पराक्रमः ताभ्यां हेतुभ्यां स्वात्महिते जगद्धिते च प्रयतस्व प्रयत्नं
कुरु । स्वपरो भयहितप्रवृत्तस्य मम अनुकूल्याचरणे स्वपरो भयसाहाय्यं भवि-
ष्यतीत्यर्थः ॥ ७८ ॥

इति सुहृदमिवानुशिष्यं कृत्ये तुरंगवरं नृवरो वनं यियासुः ॥

सितमसितगतिद्युतिर्वपुःशान् रविरिव शारदमम्रमादरोह ॥ ७९ ॥

इतीति । इति पूर्वोक्तप्रकारेण वनं यियासुः संतुमिच्छुः नृवरः सुहृदमिव ह-
ले सिते शुभ्रं तुल्यवरं अनुशिष्य असिता असमा गतिद्युतिः गमनोत्साहो यस्य
एतादृशः सन् अर्थं आहरोह । अत्र दृष्टान्तः रविः क्षारदमभ्रमिव ॥ ७९ ॥

अथ स परिहरन्निशीथचण्डं

परिजनबोधकरं ध्वनिं सदश्वः ॥

विगतहनुरवः प्रशांतहेष-

अकितयिमुक्तपदक्रमं जगाम ॥ ८० ॥

अथेति । अथ आरोहणानंतरं सदश्वः स निशीथे चण्डं भयंकरं परिजनबोध-
करं ध्वनिं । पादानामितिशेषः । परिहरन् अकुर्वन् इत्यर्थः । विगतहनुरवः प्रशांत-
हेषः शांतस्वजातीयशब्दः सन् चाकित यथातथा विमुक्तः पदक्रमो यस्मिन् ता-
वयातथा जगाम ॥ ८० ॥

कनकवलयभूपितप्रकोष्ठैः

कमलनिभैः कमलानि च प्रविश्य ॥

अवनततनवस्ततोऽस्य

यक्षाश्चकितगतेर्दधिरे क्षुरान् करामैः ॥ ८१ ॥

कनकेति । कनकवलयभूपितप्रकोष्ठैः कमलनिभैः करामैः अवनततनवः नम-
देहाः यक्षाः चकितगतेः अस्य अभ्यस्य क्षुरान् दधिरे इत्याद्यन्वयः ॥ ८१ ॥

शुरुपरिघकपाटसंबृता या

सुध्वमपि द्विरदैरपांध्रियन्ते ॥

प्रजति नृपसुते गतस्वनास्ताः

स्वयमभयन् विवृताः प्रतोल्यः ॥ ८२ ॥

गृहरिति । शुरुः परिघः प्रतिबंधकाष्टविशेषो येषां एतादृशानि यानि कपा-
टानि तैः संबृताः आच्छन्नाः द्विरदैरपि हस्तिभिरपि सुखं न अपाध्रियन्ते न उ-
द्धाव्यन्ते एतादृशः याः पुरः नगरस्य प्रतोल्यः अभ्यन्तरमार्गाः ताः नृपसुते प्रज-
ति गच्छति सति गतस्वना नि शब्दाः सत्य स्वयमेव विवृताः अभवन् ॥ ८२ ॥

पितरमभिमुखं सुतं च बालं

जनमनुरक्तमनुत्तमां च लक्ष्मीम् ॥

हृतमतिरपहाय निर्व्यपेक्षः

पितृनगपात् स सतो विनिर्जगाम ॥ ८३ ॥

पितरमिति । अभिमुखं पितरं सुतं बालं शिशुं जन् अनुरक्तं प्रेमयुक्तमित्यर्थः ।
पाम्नि उत्तमा यस्याः सा अनुत्तमा तां सर्वोत्तमामित्यर्थः । एतादृशीं लक्ष्मीं अप-

हाय त्यक्त्वा कृतमतिः पूर्णबुद्धिः अतएव निर्व्यपेक्षः निरिच्छः स ततः पितृ-
नगरात् विनिर्जंगान् ॥ ८३ ॥

अथ स विकचपङ्कजायताक्षः

पुरमवलोक्य ननाद सिंहनादम् ॥

जननमरणयोरदृष्टपारो ।

न पुनरहं कपिलाह्वयं प्रवेष्टा ॥ ८४ ॥

अथेति । अथ पुरनिर्गमनानन्तरं विकचपङ्कजायताक्षः प्रकुलकमलदीपनेत्रः सः
पुरमवलोक्य सिंहनादं ननाद । किं ननाद तत्राह—जननमरणयोः अदृष्टपारः
अनवलोकितान्तः कपिलाह्वयं एतन्नगरं पुनः अहं न प्रवेष्टा ॥ ८४ ॥

इति यच्चनमिदं निशम्य तस्य

द्रविणपतेः परिपद्मणा ननन्दुः ॥

प्रमुदितमनसश्च देवसंघा

व्यवसितपारणमार्शंसिरेऽस्मि ॥ ८५ ॥

इतीति । द्रविणपतेः कुबेरस्य परिपद्मणाः किन्नराः । व्यवसितस्य निश्चितस्य
राज्यं हिन्वा शब्दोदनेः बहिर्निर्गमनरूपस्वाभिप्रायस्य पारणं समामि । स्पष्टम-
न्यन् ॥ ८५ ॥

हुतवहवपुषो दिवौकसोऽन्ये

व्यवसितमस्य च दुष्करं विदित्वा ॥

अकृपत तुहिने पथि प्रकाशं

घनचिचरप्रसूता इव दुपादाः ॥ ८६ ॥

हुतेति । हुतवहवपुष इति शब्दोदनेः देवानां वा विशेषणं हेतुं । तुहिने पथि
शीतयुक्तमार्गे । हिमालये अतिशतं अघाप्यनुभूयते । घनस्य मेघस्य विवरात्
अंतरालभागान् प्रवृत्ताः दुपादा इव चंद्रकिरणा इव प्रकाशं अकृपत अकृ-
पते ॥ ८६ ॥

हरितुरगतुरंगानुरंगः

स तु पित्रग्नं मनसीव चोद्यमानः ॥

अरुणपरुषमावमंतरिक्षं

पचन इवैव जगाम योजनानि ॥ ८७ ॥

इतीति । हरितुरगस्य सूर्यस्य दस्तुरगः लघुः तद्वत् सः तुरंगः मनसि चोद्यमान
इति । यथा अस्मिन् मनसि अभिप्रेतं तथा प्रेर्यमाण इवैवैवैः । विचारान् संचारान् सन्

अरुणवत् पश्यभावः कादिन्यं यस्मिन् एतादृशं अंतरिक्षं आकाशं पवन इव दधु-
ग्विव योजनानि जगाम ॥ ७७ ॥

इति श्री७पदवाक्यप्रमाणपारावारीणमहामहोपाध्यायश्रीगोपाटचार्यान्ते बा-
मिना निगुडकृतोपनामकनारायण (दत्तात्रेय) धर्मणा विरचितायां तत्त्वदीशि-
वाख्यायां बुद्धचरितसंक्षिप्तव्याख्यायां पञ्चमः सर्गः समाप्तः ॥ ॥ ॥

Buddhacharita, Canto

Notes and Translation.

बुद्धचरितम्—बुद्धस्य चरितं इत्येते रीतिम् टी. ६. बुद्धचरितप्रविष्टस्य इदं कव्यम् according to कविह्वय इति ध्ये *Pāṇi* IV. iii. 87. For particulars about बुद्ध see Introduction. महाकाव्यं=महा कव्यं च टी. कव्यं च महाकाव्यम्. A Kāvya is defined variously but the most comprehensive definition is “रमणं कवेरिति तस्यः शब्दः कव्यम्” *Ras; G.* The Buddhacharita can come in the class of Mahākāvya as it contains the requisite characteristics of that class of compositions. As defined by the Kāvya-darśha they are:—

“सर्ववशो महाकाव्यमुच्यते तस्य सप्तगन् ॥ आशीर्तमस्त्रिधावस्तुनिर्देशो-
वापि नन्तुम् ॥ १४ ॥ इतिहासकथोक्तानि नरत्ना मदाश्रयं ॥ चतुर्वर्गलङ्कारैर्तं
चतुर्गोदानतायकं ॥ १५ ॥ नगरानेवर्गलङ्कारैर्द्वयवर्गनैः ॥ उद्यानमलित-
काङ्क्षानुमानरमोत्सवैः ॥ १६ ॥ विप्रत्येनैर्विचरिष्य कुमारोद्भववर्गनैः । मन्थरतप्र-
यागाजिनायकाभ्युदयरवि ॥ १७ ॥ अलङ्कृतनमस्त्रिंशं रमनावतिरेनम् ॥ स-
र्गैरनविन्नागैः श्रेयस्वर्गैः सुमंथिनिः ॥ १८ ॥ सर्वप्रभिरवृत्तान्तेष्टैर्तं लङ्कारैकं ॥
कार्यं कदाचित्कस्यापि जायते सदलङ्कृति ॥ १९ ॥

The *Sahitya Darpsna* is even more precise in the enumeration of the requisites of a Mahākāvya. It says—

एकहृत्तनयः पर्यावसानेऽन्वयवर्कः । नातिस्वच्छा नातिदीर्घाः सर्गा ज्ञेया-
धिका इह । सर्ववशो महाकाव्यं तत्रैकोनयकः सुरः । मद्दंष्ट्रः सत्रियो वापि
धीरोदानगुणान्वितः । शृंगारस्वर्गान्तालान्तेकोऽपि रस इष्यते । अंगानि सर्वेऽपि
रमाः सर्वे जायकसंख्यः । कचिन्निन्दा महादीर्घा मत्रा च सुयकोर्तनैः । नालान्त-
मयः वापि सर्गः कश्चन द्यते । सर्गानि मादिकस्य कथायाः नूतनं भवेत् ।
संन्यास्यैन्दुरजनीप्रदोदयान्तवापराः । प्रतनैश्चादभूयसां लङ्कारैर्वनयागराः । स-
मंगविप्रत्येनैश्च सुनिस्त्रगं गुणवगः । रणप्रयागेत्तरचनमन्त्रपुरोदयादयः । वर्ण-
नाया दपायां सर्वगंशं अनी इह ।

The Buddhacharita is a narration of the deeds of a hero who is सूर्यः and कोणलङ्कारवित्. The main *Rasa* running through the poem is रोजस. The poem is नन्वहृत्तनय. It is made up of सर्गा which are neither too long nor too short. It is made agreeable by सर्ववशोऽपि it has इतिहासिकवर्णन as well as नगरवर्णन. As to

would take the word in this sense instead of 'happiness' as has been done by Prof. Cowell, since the poet is describing the wealthy condition of the city. Moreover, I find no authority for 'happiness' as the meaning of the word. विद्यावृत्तिर्—विद्यावृत्तिः नयति सः one who surpasses *Vidhātā*—the creator. तमोनिरस्त्य—तमः निरस्त्ये सः one who dispels darkness. The word तमः n. signifies 'darkness' as opposed to light; Cf. *Meg.* L. 37. It is also used to signify 'ignorance or mental illusion'. "अवगमयानिनाय मे हो मनुमन्-मनुमन्। नमोऽथैव मेतु तमस इति नयति" || Cf. मन च बुद्धिर्द्वे तनया मनः *Sha.* VI. 7. तमे स्वर्गनाथेन तुल्यं सुखमनुनुदे। नमः *Jānakī* II. 16. अभि-भूतमानुष्य—अभूत् (विनाय) विमर्ति सः मानुष्य one possessing rays (अनु-रतिनादराङ्ग) *Amar.* Cf. सुहृद्वानुः, अभिभूतः पगविभूतः मानुष्य देन सः प्रभूति—भूत one who has thrown the sun in the shade i. e. excelled the sun. भूत is used at the end of a word in the sense of 'possessing,' 'having' Cf. *Kir.* II. 44. निराय—heat, fig. worldly anxieties. भु-हन् *pre. part.* of भुद् *Ubh.* 1st Conj. to dispel, to drive away. Cf. अदस्वदनुक्रमनुरत्नं तमः *Mā.* I. 27; *Rig* VI. 69. निरायकरोऽनुनामः दिवे *Ritu* L. जितवाद्यवन्तमाः—जितः चाद्यवन्तः येन सः जितः—वन्तः one who has excelled the pretty moon. अर्हन्—a perfected saint, a Buddha; one belonging to the highest rank in the Buddhistic hierarchy; see *Sarvādhāraṇa Saṅgraha* p. 33.

The metre of the stanza is वृत्त्य.

Translation.—Here is saluted that Arhat who has no equal, who, in consequence of conferring abundance of wealth, surpasses the Creator—Brahmā—who, as dispeller of darkness has excelled the sun; and who has put into insignificance the pretty moon by destroying all heat.

2. Prose Con.—महर्षेः कपिलस्य वास्तु पयोद्वयद्वया विगात्रेऽननमा-मुलद्वया इव परीतपार्श्वं गगने अदगात्रं उदयप्रक्षिप्यं दुग्धं आर्जयन् ।

Notes.—महर्षेः=महाशक्तौ ऋषिष्य, एवं The Rishis are classified as Rājarehi, Rishi, Maharehi and Bramharehi. A Rājarehi is a King or one belonging to the Military class who rises gradually step by step by continuous practice of religious austerities. For a more detailed information see *Pratyakṣa* I. 57 to 65. कपिलस्य—Kapila was a great sage said to have been the founder of the *Sāṅkhya* philosophy. वास्तु—Dwelling-place, residence. *Paśa* is primarily the plinth on which a house is erected. *Amar-*śāstra gives this word to signify 'the site on which a house is erected' 'वेदनद्वयद्वयद्वय' In the *Manu-smṛiti* III. 17, it is used in

Translation—That city, possessing in every house a brightness (cast) by the jewels (studded) in the ear of the lion on every gate-arch and on the raised seat in the court-yard, not finding an equal in the world, its emulation found scope in its own houses for outdoing each other.

6. Prose con.—अभिमानि शिशिरांशुः परिभूतपद्मान् रामासुखेन्दुन् दृष्ट्वा एव सन्तापयोगात् चारि वेहुं पद्मान् समुद्राभिमुखं प्रतस्थे ।

Notes.—शिशिरांशुः = The moon, whose rays are specially described by Indian poets as being remarkably cool. Vide *Sha.* III. St. 2. *Janaki* III. 68. परिभूतपद्मान् = परिभूतानि पद्मानि वैभूतान्. It has been usual to compare the face of a pretty woman with a lotus-flower the latter being taken as an ideal standard of beauty. Here, however, the poet wishes to convey the idea that the faces of the women in the city were so beautiful and charming that they surpassed even the standard of comparison, viz. the moon. रामासुखेन्दुन् = रामाणां सुखानि; तानि पव इन्दवः; तान्. रामा = a beautiful woman. 'सुन्दरी रमणी राम' *Amara*. सन्तापयोगात् = in consequence of vexation. पद्मात्समुद्र is the western sea, viz. the 'Arabian sea called अपरास्तसागर in *Ja'naki*, III. 64. " निधाय तारं तपनः पद्मपत्नी । विलोढाचारपरान्तसागरे " II.

The metre of the stanza is इन्द्रज.

Translation—The proud moon beheld the moon-faces of the beauties (of this city) which had shamed the lotuses in consequence of the vexation (at finding itself thus rivalled) he started towards the western ocean to drown (himself) in its waters.

7. Prose con—जनेन शाक्याजिताना यशसां दृष्टान्तभावं गमिताः अयं दन्दुः इति (तत्) पुं नारुचक्ष्यतार्कः ध्वजः अस्य अहं मातु उदयच्छत् ।

Notes.—जनेन by the people generally, the world. Cf. सतीमदि सतिपुत्रैकवैश्या जनेऽयथा बर्तमानं विदुः *Sha.* V. 17. शाक्याजितानां—शाक्यैः अभितानि नेता शाक्य the name of the family of Buddha. सतिन obtained, acquired; from मर्तु 10th *Conj. Paras.* to acquire, gain. यशसां *Gen. plu* of यशस् n. same. दृष्टान्तभावं—दृष्टान्त is used here in the sense of 'example,' 'illustration'; the rhetorical sense may also do Cf. पूर्वैकदेशदशवर्षी दृष्टान्तोऽयं महर्षिः *Mo.* II. 31. दृष्टान्तो नैव दृष्टान्तभूतः उच्यते सृष्टौर्होमिदानीं *Shatas'loki* I चारु-पताके. चरन्त्यश्च ताः पता-
कयश्च चारु-पताकः; चारुः च-पताकः येषां ते having pretty fluttering
plata. चरमे—चर may be taken to be the whole flag consist-

ing of the pole and the banner-cloth while पनास may be taken to signify the latter. अस्य i. e. of the moon. अंक the black spot on the disc of the moon which has been so largely made the subject of description by Sanskrit poets. See *inter alia* Nai. I. 6 and 8. मादु—*inf.* of मृत् 1st. Conj. Paras. to wash, to wipe off. उद्य-
च्छन्—Strove, endeavoured.

The metre is उपजाति in which the first, second, and fourth quarters are इन्द्रज and the third is उषेन्द्रज.

Translation.—The moon was put by the people into the position of an object of comparison for the glories gained by *Shākya*: the city, therefore, strove to wipe off the dark spot (on the disc) of the moon by means of its flags having beautiful waving banners.

8. Prose con.—यत् रात्रौ रजताल्यस्थः इन्दोः करैः कुमुदप्रहासं भूत्वा अपि दिवा नीवर्णहर्म्यांगतपादैः सरोजयुति आललम्बे ।

Notes.—रजताल्यस्थः—रजस्य (रज n. silver) आलयाणि (आलय house) तेषु तिष्ठन्ति ते सैः इन्दोः करैः—by means of the rays of the moon (कर m. a ray, अश्विनानां कः कः *Amara*.) कुमुदप्रहासं=कुमुदानी (कुमुद is a variety of the lotus which is said to open under the influence of the rays of the moon. cf. कुमुदयन्त्रे शशकः सति च बोधयति पञ्चजान्येव *Sha.* V. 28. also *Vilva*. III, 16. प्रहासं.—(For the use of हन् in the sense of blooming or opening as also for the popular notion of some lotuses opening under solar rays cf. भातवानुदेत्यति होषत्यति पञ्चनशः as also हस्तभूजोर-प्रमूढैः). दिवा—*inflect.* during day-time; in the day. नीवर्णहर्म्यांगत-पादैः—नीवर्णहर्म्येषु (हर्म्य n. a mansion.) हर्म्यारि भनिनां वामः *Amra*. cf. वाहो-चानरिष्वहपीसारध्विक्वापौतहर्म्या *Me.*) आगताः पादाः (पाद m. a ray पादा रम्यादित-सुर्वाशाः *Amara* cf. भूमेऽगमविश्वहर्म्य *Ma.* IV. 34. पादनिन्दोरह्मनिशिरा *Me.*) सैः. सरोजयुतिम्—सरोजस्य (सरोज n. सरोजि जानन् सरोजम् a day-lotus) युतिः (युति f. beauty cf. सरोजयुतिद्वयः *Ratna'* I. 30). आललम्बे=*perf.* 3rd *per. sing.* of लम्ब् with आ.

The metre is उपजाति in which the first, second, and third quarters are इन्द्रज and the fourth quarter is उषेन्द्रज.

Translation.—During night the city had the blooming of night lotuses by the rays of the moon striking on the silvery (white) mansions while during day-time it gained the beauty of the opened day-lotuses by the rays of the sun falling on its golden palaces.

9. Prose con.—महीभृतां मूर्ध्नि कृतान्तिकः यः अर्कवन्धुः शुद्धोदनः
नाम नृपः (सः) स्फुटपुण्डरीकः शुद्धाशयः दयाद्रिचेता. तत् (पुर) अलङ्कार ।

Notes.—महीभृतां = *Gen. plu.* of महीभृत् = (मही विमर्ति इति the supporter of the world, (1) a king; (2) a mountain. Hindu mythology says that the earth is supported by mountains. मूर्ध्नि = (*Loc. sing.*) of मूर्ध् 1. the head; 2. the top, summit). कृतान्तिकः—कृत. अभिवेकः यस्य सः 1. one who has been anointed according to certain rites and installed as a king. In this sense the Locative of the 'post of authority' is used. cf. सोऽनन्तरान्तेऽभिवेकः *Hito*, II; also *Vikra*: V, 23. This accounts for the Locative of मूर्ध्नि, which is 'the post of authority' here. 2. कृतः अभिवेकः येन सः one who has showered water. cf. अथ अपराभिवेक्तुं लक्ष्मणोभिरीषु. *Māg.* VII. 75. शुद्धोदन—father of Buddha. अर्कवन्धुः—1. Name of Śākya Muni as being born in the solar race. 2. अर्कः (the sun) बन्धुः (kins-man) यस्य सः he whose friend is the sun viz. the cloud. The interdependence between solar rays and the clouds seems to have been well known to the ancients. Cf. the *Śhruti* 'आदित्याज्जायते वृष्टिः शुद्धाशयः—शुद्धः आशयः यस्य सः one having a pure heart, mind. For the use of आशय in this sense, cf. अहमहमा गुणोक्तं सर्वभूतज्ञवस्तिनः *Bh. gita* X. 20, आशयस्य सहर्षी समुद्रहन् *M. Pura.* II. 37. शुद्धाशयो आशयश्च a clean reservoir. Cf. निष्करोऽपि निगाद्यते नय कृततीर्थः पयसाभिवाशयः *Ku* I, 3, where Mall. explains आशय by हृद. स्फुट० रीकः = (1) स्फुटं (full-blown, expanded, opened. Cf. स्फुटवर्णपरागतपद्मम् *Mā.* VI, 2. स्फुटसरोजवना जवना नदीः *Kir.* V, 7.) पुण्डरीकं (white umbrella as the insignia of royalty) यस्य सः (2) स्फुटानि पुण्डरीकानि यस्मिन् स. that which contains full-blown lotuses. स्फुट may also be taken to signify 'distinctly visible, prominent' as in स्फुटय-द्रुतारका विमारी *Kum.* V, 44, and वनसः स्फुटतारव रात्रेऽपि विपर्ययः *Mā'* XI, 44. - स्फुट means also 'white' "स्फुटो व्यक्तप्रसुदोः स्ति स्यामे" *Harina*, as in मुन्यकले वा स्फुटविह्वलस्थे *Kum* I. 44; but this sense seems hardly needed since पुण्डरीक by itself signifies a white lotus as well as a white umbrella; पुण्डरीकः मिताम्भोजे सिद्धये च भेजे *Melani*. The reading वा would make a better sense than य by taking वा in the sense of वा उपमाय. Prof. Cowell takes स्फुटपुण्डरीक to agree with पुराणिगज which is his reading. If the reading स्फुटपुण्डरीकं पुराणिगजं be adopted स्फुटपुण्डरीकं will not go with शुद्धाशय. and does not make a very happy sense, since lotuses are found in lakes and reservoirs. दयाद्रिचेताः—दयया आर्द्रि चेनः यस्य सः whose heart is moved by compassion. This applies both to the

than an even number (a pair) of eyes; though gentle by nature yet he had excessive heat.

11. Prose con.—यस्य भुजेन गमराज्ञेषु अभिहताः (अन एव) पतन्तः द्विपदिपेन्द्राः उद्दान्तमुक्ताप्रकरैः क्षितेभिः भक्त्या एव पुष्पाञ्जलिभिः प्रणेमुः ।

Notes.—द्विपदिपेन्द्राः—द्विपदि विभि स द्विपः; द्विपानां इन्द्राः द्विपेन्द्राः; द्विपदिपेन्द्राः. इन्द्र is used as the last member of a compound to indicate the best of a class. उद्दान्तमुक्ताप्रकरैः मुक्तानां प्रकरः (heaps, collocations Cf. मुक्ताफलप्रकराणि गुहागृहाणि *Ma. V. 12*; and *Ku. V. 68.*) उद्दान्ताः (thrown out) मुक्ताप्रकराः वैः क्षानिः सैः. The heads of elephants are said to contain pearls; *vide. Kam. I, 8, and Mallinatha* thereon. पुष्पाञ्जलि—पुष्पाणां अञ्जलिः क्षानिः *vide Ratna. I, 10.*

The metre is उपजाति in which the first and second quarters are उपेन्द्रव्य and the third and fourth quarters are इन्द्रव्य.

Translation.—The great elephants of the enemy, falling down in consequence of being struck by his hand in the arena of battle, bowed down, as it were, in homage with their heads pouring forth quantities of pearls as if they were offerings of hand-fuls of flowers.

12. Prose con.—उग्रप्रतापात् महान्वकारान् इव शत्रून् अवधूय (वसी) तिग्मरश्मिः समन्तात् जगन् आश्रयणीयमार्गं प्रदर्शयन् उद्योतयामास ।

Notes.—उग्रप्रतापात्—उग्र fierce, intense; for प्रताप see St. 10. अवधूय removing, getting the better of. Cf. व्रजति शत्रून् अवधूय निररुहः *Kir. I, 42.* तिग्मरश्मिः—रश्मिः (powerful) रश्मिं रश्मिं रश्मिः *Amara. 1.* रश्मिः (rays) यस्य सः. The reading तिग्मशानुः would be preferable since it means the sun as well as a powerful king. In the latter sense it may be dissolved as तिग्मशानुः अनुश्व. समन्तात्—and,—on all sides, round about. आश्रयणीय *Pot. parti.* to be practised, followed. उद्योतयामास—Shone.

The metre is उपजाति and same as in stanza 7.

Translation.—Having dispersed his enemies by his pre-eminent prowess just like thick darkness this glorious sun shone in all directions to point out to his subjects the path which was worth being followed.

13. Prose con.—अस्य नीत्या धर्मार्थकामाः विततं अन्यं देशं न आचक्रमुः; (किन्तु) तूर्णसिद्धौ मिथः विसर्गमानाः इव स्वयोचरे दीक्षिताः बभूवुः ।

Notes.—नीत्या—नीति management, guidance. धर्मार्थकामाः—धर्म, virtue, righteousness; अर्थ wealth, worldly prosperity; काम de-

aire of sensual enjoyments considered as one of the ends of life. The four ends of human existence are धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष of which the first three form the well-known triad sought after, more or less, by every human-being. Cf. *Kum.* V. 38; *Ra.* I. 25.
विततं—Stretched extended. **तूर्णसिद्धौ**—for the purpose of quick-attainment. तूर्ण सिद्धिः तस्यां. निधः *vide stanza 5 supra.* स्वगोचरे within their own scope; गोचरः=गत्रः (इन्द्रियाणि) चरन्ति यस्मिन्. दीप्ततराः more resplendent. The Taddhita affix त्र as also तम् is added to substantives as well as to verbs and indeclinables to show comparison. In the last two cases the affixes become तान् and ताम्.

The metre is उपजाति same as in stanza 3.

Translation.—In consequence of his management, virtue, worldly prosperity and, pleasure did not go to other outstretching territories; but for their own ends they shone all the brighter emulating with each other within their own sphere.

For similarity of phrases compare. *Raghu* XVII. 57.

14. Prose con.—असंख्यैः उदारसंख्यैः सखिवैः कृताप्रभावः सः उदय-भावः शाक्येन्द्रराजः यथा शर्मा भैः अकृतान्यथामः (तथा) मुतरां रराज.

Notes.—उदारसंख्यैः—उदारं (high, noble) संख्यं (thought, sentiment; संख्यैः इति विचारे च *Haima*) येषां ते; तैः कृताप्रभावः—one having the position of a leader. उदयभावः—उदयः prominent, exalted. Cf. *Reg.* X III, 50. The use of उदय here is slightly different from that in Stanza 1. भावः condition, state) यस्य सः. शाक्येन्द्रराजः—शाक्यानां इन्द्राः तेषां राजा शाक्येन्द्रराजः. The words राजन्, अहन् and सखि become राज, अह and सख्य at the end of a compound by the sutra “राजाह सखी-भ्यश्च”. भैः *instru. plu.* of भै a star ‘नक्षत्रपृष्ठे भै तारा तारकाप्युडु वास्त्रियान् *Amara*, अकृतान्यथामः—अकृता अन्यथा आमा यस्य सः. मुतरां *vide note on दीप्ततरा stanza 13 supra.*

The metre is उपजाति and the stanza resembles the 7th as regards its quarters.

Translation.—He—endowed with pre-eminence—the best monarch among the *Shakyas*, being placed as the foremost one by his innumerable councillors imbued with noble sentiments, shone, all the more, like the moon whose brilliance was in no way altered by the stars.

15. Prose con.—तस्य अतिशोभाविस्तृतातिशोभा रविप्रभा इव अस्ततमप्रभावा माया समप्रदेवीनिवहाप्रदेवी या मा अपमता [सा] इव चभूव.

Notes.—तस्य refers to शुद्धोदन. अति०—शोभा—अतिशोभया विस्तृता अति०

—विदुस्ता, अनि०—विदुस्ता अनिशोभा यस्याः सा agrees with मायाः अस्तु०—प्र-
भावा=तमसः प्रभावः तमप्रभावः; अस्तुः तमप्रभावः यथा सा अ०—प्रभावा. माया
Name of the queen of Shuddhodana and mother of Buddha.
सम०—देवी=देवीनां निवहः (समूहनिवहस्य *Amāra*) दे०—भरः;
समग्रधासो देवानिवहश्च सम०—वहः (अग्रा foremost *ride stanza 14.*)
चासौ देवी च अग्रदेवी; सम०—निवहस्य अग्रदेवी=सम०—देवी. माया/पगता—माया
(delusion, ignorance) अग्रगता यस्याः सा or मा the wife of Vishnu
इतिरा लोकमाना मा स्मिरेस्तनया *Amara*.

The metre is रुपेद्रचना

Translation.—His was Māyā the first queen, in the assem-
blage of all his queens, from whom all influence of ignorance had
been driven away. (or) who looked like the goddess Indira come
away [from her proper place]; this queen whose extraordinary
brilliance was heightened by his effulgence (shone) like the
radiance of the sun which destroys the influence of darkness.

16. Prose con.—प्रमासु हितप्रवृत्ता माता इव, गुरौ जने अनुवृत्ता
भक्तिः इव, अधीशकुले कृताभा लक्ष्मीः इव, सा जगति उत्तमदेवता अभूत्.

Notes.—हितप्रवृत्ता=हित friendliness, welfare (generally with
the Locative of the object, here of friendliness.) प्रवृत्ता inclined;
given up to. गुरौ जने—elders, venerable persons. अनुवृत्ता—Obe-
dient, conforming to. Cf. अनुचितमेव दिव्यो अनुवर्त्तते *Ma XV, 41.*
अधीशकुले—अधीशस्य (शुद्धोदनस्य) कुलम् (family) तस्मिन्. कृताभा—इत्य
आभा (light, splendour.)

The metre of the stanza and its quarters are similar to
stanza 7th.

Translation.—She was like a mother to her subjects
intent on their welfare; with regard to elders she was constantly
attending devotion itself; in the case of her lord's family she
was the very goddess of prosperity spreading her influence—
thus was she the best goddess in the world.

17. Prose con.—कामं श्रीचरितं तमिस्रं खलु, आस्ताम्; (किन्तु तन्)
तां (माया देवी) प्राप्य तया न बभामे, न कं शुभां चन्द्रलेखां न उपलभ्य सदा
दृष्टारब्धं हि दृश्यते.

Notes.—कामं=and, granted, admitted. Cf. कामं न निदिति मदान-
सुग्री ला *Sha. I. 31.* श्रीचरितम्=Behaviour, conduct of women
hence, their general course of life तमिस्रम्=adj. dark, low, full
of ignorance, mental darkness—as one of the three constituents

reading is perhaps preferable and is more in keeping with what is told in stanzas 90, 91, 92 *infra*. The reading of J. for the second half of the stanza makes a much better sense generally सम्भू—दोहदा—उत्तमाश्च ते दोहदाश्च (दोहदा a woman's longing or craving for certain substances during pregnancy. cf. प्रजावती दोहदाग्निनी *Ra.* XLV, 45. 'दोहदा गर्भलक्षणे अभिलाषे तथा गर्भे.' *Maṇima*) उ०—दोहदा; सम्भूताः उ०—दोहदाः यस्याः सा सम्भू—दोहदा. अनुमता—permitted, consented to, cf. अनुमतगमना शुकुन्तला *Shā.* देवी *vide* stanza 15 *supra*. The metre of this and the next stanza is अनुष्टुप् for which see Appendix.

Translation.—Then, once upon a time the queen wearing the lambaka ornament and excited with excellent cravings went (out) with the permission of the king, accompanied by the inmates of the harem.

24. **Prose Con.**—पुष्पभारावलम्बिनी शाखां आलम्बमानायाः देव्याः कुक्षिं विनिर्भिच बोधिसत्वः विनिर्यया ।

Notes.—पुष्प नीम्—पुष्पाणां भारः (weight), तेन अवलम्बिनी hanging down. तान्. आलम्बमानायाः holding, supporting, agrees with देव्याः. This is perhaps in reference to the support generally resorted to by a woman at the time of delivery कुक्षिं विनिर्भिच—The birth of Gautama is extraordinary. He comes forth in the world from the womb not by the usual course but by the bursting of the side of his mother. This is perhaps to glorify him. बोधिसत्वः—"a saintly doctor of the law" This appellation is perhaps suited to the advanced position of Gautama Buddha.

Translation.—The *Bodhisattva* issued forth opening the womb of the queen who had supported herself by a bough (of a tree) bent under the weight of flowers.

25. **Prose Con.**—अथ पुष्यः प्रमत्तः बभूव च मतदिव्यकान्त्याः तस्याः देव्याः पार्श्वोत् लोकहिताय मुनः निर्वेदनं च निरामयं च एव जज्ञे ।

संस्कृताया=जनेः (by means of vows and religious observances).
संस्कृता purified, made holy. The metre is दृग्वर्णि and the stanza
resembles the 2nd as regards its quarters.

Translation.—The constellation *Pushya* was auspicious;
when from the side of the queen, who shone under the per-
formance of vows, issued a son for the welfare of the world,
without causing her any trouble or illness.

26. Prose Con.—प्रातः पयोदान् निम्नमानुः इव सः अपि मासृकुलैः
ममुद्रवत् । विहृतान्धकारैः सुखन्मयैः लोकं कनकावदानं चकार ।

Notes.—प्रातः ind. at day-break; early in the morning. वि-
हृतः=विहृत (destroyed, removed) अन्धकारः यैः तैः तैः सुख-
न्मयैः (flashing, glittering; cf. सुखलमानन्दलया चक्रामे *Kir. I, 24*) ते
ममृगाश्च सुख-ममृगाः, तैः कनकावदानम्=कनक इव अवदानम् (bright,
beautiful cf. बहिष्कलावदाना दीप्तिः *Kir. III, 25* दिना यशोभिः सरदमनु-
जैश्चकार राजा रजनावदनाः *Jd. I, 13*. The metre is same as in St. 25.

Translation.—He issued forth from the womb of the
mother like the sun bursting forth from (behind) a cloud on a
morning. He made the world bright like gold by means of the
dazzling radiance of his lustre which destroyed all darkness.

27. Prose Con.—अथ ज्ञानमात्रं कांचनयूपगौरं तत्सदृशमयनः प्रोत्था स्व-
कैरः अष्टदानुः नम्य मूर्ध्नि स्नान् निर्मले अम्बुधारे मन्दारपुष्पनिकरैः सह विनिषेतुः ।

Notes.—ज्ञानमात्रं=ज्ञान एव ज्ञानमात्रः (just born) तन्. कांच-
नयूपगौरः (a sacrificial post) कांच-यूपगौरम् (dazzling, radi-
ant, cf. गौरादि गर्व न कदापि कुप्याः *Rasa. G.*). सहस्रमयनः=सहस्रानि
नयनानि दम्प मः Indra. Indra's adultery with Ahalyā, the wife of
sage Gautama resulted in a curse from the sage by which his body
was covered with a thousand marks resembling the female
organ which gained him the epithet सहस्रयोनिः. These marks were
subsequently changed into a thousand eyes which have given him,
among others, the name सहस्राक्ष, सहस्रजयन etc. तस्य refers to the
new-born babe. स्नान् from the sky. 'नमोऽन्तरिक्षं गगनमनन्तं सुखं न गन्'
Amr. cf. मेरिचिल्ले नयननुमग मे भवन्तं वन्दताः Me. 9. मन्दार-
पुष्पनिकरैः=मन्दार-पुष्पाणि, तेषां निकराः (heaps. 'मोमोपनिकरादिवार्षपादमृगवदा'
Amr.) तैः The Mandāra is a favourite tree of Indra. It is one
of the five ever-blooming trees of Swarga or Indra's heaven.
The metre is वसन्तिवृत्तः; see St. 20.

Translation.—No sooner was he born than the thousand-
eyed one took him up with fondness with his own hands, as if he

was a sacrificial pillar of gold. On his head fell from Heaven two streams of pure water with masses of *Mandāra* flowers.

28. Prose Con.—सुरप्रधानैः परिधायमाणः सः देहांशुजालैः तान् [सुर-प्रधानान्] अनुरजयन् लक्ष्म्या सन्ध्याभ्रजालोपरितन्निविष्टं नवोदराजं विजिगाय ।

Notes.—सुरप्रधानैः—This is an anomalous compound. It ought to have been प्रधानसुरैः as in the words प्रधानमात्र, प्रधानपुरष etc. but, as it is, प्रधान must be taken a noun to signify 'the most prominent' सुरेषु प्रधानाः, नैः देहांशुजालैः देहस्य अश्वः (rays, lustre,) तेषां जालानि (collections) नैः. संध्याभ्र—विष्टम्—संध्यायाः अभ्रानि तेषां जाल तस्य उपरि सन्निविष्टम् *lit.* entered, hence, covered by. उदुराजम्—उदुरा उदु *f.* & *n.* a star 'तारकाप्युदु वासियाम्' *Ama.* जिनमुदुपतिना *Ratna.* I. राजा उदुराजः (the moon) तम्. The moon is called the 'lord of the stars'. विजिगाय—per. of जि to conquer, to excel with वि. Generally जि is *Atma*, when preceded by वि and परा prominent. The metre is उपजाति with quarters 1 & 4 उपेद्वज्रा, 2 & 3 इद्वज्रा.

Translation.—He delighted those deities by whom he was carried about in their arms; he surpassed in splendour the new moon resting on a mass of clouds of an evening.

29. Prose Con.—यथा और्वस्य करोः पृथोः हस्तान् इन्द्रप्रतिमस्य मान्धातुः मूर्ध्ने च कक्षीवतः भुजांसदेशात् तथाविधं एव तस्य जन्म बभूव ।

Notes.—और्व—A sage, the grandson of Bhrigu. The sons of Kārtavīrya persecuted and slew the children of Bhrigu and they destroyed even those that were in the womb. One of the women of the race of Bhrigu in order to save her embryo secreted it in her thigh whence the child at its birth was named Aurva. पृथु—The son of Vena. The *Vishnu Purāṇa* relates that Vena, who was wicked by nature, prohibited worship and sacrifice, hence he was beaten to death by the pious sages, and when, consequently, robbery and anarchy prevailed in the absence of a king the Munis rubbed the right arm of the dead king and produced a son who glowed like Agni. Being considered the first King he was named Prithu vide *Bhṛḡya* IV. मान्धातुः = मान्धातु A king of the solar race, son of Yavanaś'wa being according to the *Mahā Bhārata* born from her own belly but *Vishnu Purāṇa* IV. 2. gives an account consonant with that in the text. कक्षीवत्—a sage and a Rishi to whom Raja Syawana, on the banks of the Indus, gave his ten daughters in marriage भुजांसदेशात्—as Prof. Cowell conjectures perhaps भुजांसदेशात् would be preferable as signifying 'a part of the arm'.

Translation.—As was *Aurva's* birth from the thigh, that of *Prithu* from the hand, that of *Māndhātṛi*, who resembled Indra from the head, and that of *Kakshirat* from the shoulder-extremity of the arm; similar (supernatural) was the birth of this one.

30. Prose Con.—क्रमेण गर्भात् अभिनिर्गतः योन्यजातः स्यात् च्युतः इव बभौ; सः नमूढः संप्रजानन् अनेकेषु कल्पेषु अपि भावितात्मा सुपुत्रे ।

Notes.—क्रमेण in course of time; when the full period was over. योन्यजातः (not born, come out through the mouth of the uterus. न जातः अजातः; योनेः अजातः योन्यजातः). स्यात् see St. 27 *supra*. च्युतः—past par. of च्यु 1st conj. *Atm.* to drop down. बभौ shone *cf.* बभौ च सा तेन सतां मतेन *Ra.* II. नमूढः—न मूढः नमूढः (a *sup-sup* compound) = not a dullard, hence, an intelligent one. संप्रजानन् Knowing everything, hence, being wise. कल्पेषु (1) in ages, *cf.* कल्पेभ्यः तनुमृतां तनुभिमनः *fr.* *Bhar.* The idea of a *Kalpa* is almost a boundless period of time. It is one day of Brahma, or 1,000 yugas, being a period of 432 million years of mortals. *Malli* explains (under *Ra.* I. 94) कल्पविद् as “वनप्रयोगाभिज्ञः” and the *Medi.* has कल्पः शास्त्रे विधौ न्याये; hence, कल्पेषु might be taken to convey the sense वनप्रयोगेषु. भावितात्मा—भाविनः आत्मा येन सः one whose soul passed through numbers of Kalpas (2) one whose soul was purified by the performance of various rites connected with religious vows.

Translation.—Come out of the womb, in due course, still not through the usual outlet, he shone like one descended straight from heaven; though wise and omniscient he came into existence with his soul purified by the performance of various rites.

31. Prose Con.—बालः रविः भूमिं अवतार्षः इव [सः] दीप्त्या धैर्येण प्रिया च रराज । तथा अतिदीप्तः अपि निरीक्ष्यमाणः (मनः) चक्षुषि जहार यथा शशाङ्कः ।

Notes.—बालः *lit.* young, fresh; hence, newly risen. In classic literature this word is applied in various places to the sun, *cf.* “शान्तरूपनिनाः इव” *Ra.* XII, 100; as well as to the moon, *cf.* बालेन्द्रशब्दनिहारमन्त्रात्” *Ku.* also *Ku.* III, 29. धैर्येण—with constancy, steadiness. प्रिया—by [his] splendour. This word has appeared in so many places that it now hardly deserves any special notice. जहार—Perf. of ह् to captivate; to attract, *cf.* “ते प्रजानां प्रजानाथान् देवमा प्रधेने च । मनो जहन्निशान्ते इयमात्मा दिवमा इव” The prosodial lengthening of the letter ज in धेने by its being followed by the comp. consonant श् is not to be viewed as a defect. The Sara-

was a sacrificial pillar of gold. On his head fell from Heaven two streams of pure water with masses of *Mandāra* flowers.

28. Prose Con.—सुरप्रधानैः परिधायमाणः सः देहांशुजालैः तान् [गुर- प्रधानान्] अनुरञ्जयन् लक्ष्म्या सन्ध्याभ्रजालोपरिसंनिविष्टं नवोदुराजं विजिगाय ।

Notes.—सुरप्रधानैः—This is an anomalous compound. It ought to have been प्रधानसुरैः as in the words प्रधानामाल, प्रधानपुरा etc. but, as it is, प्रधान must be taken a noun to signify 'the most prominent' सुरेषु प्रधानाः, सैः देहांशुजालैः देहस्य अंशवः (rays, lustre,) तेषां जालानि (collections) तैः संध्याभ्र—विष्टम्=संध्यायाः अभ्राणि तेषां जालस्य उपरि सन्निविष्टम् *lit.* entered, hence, covered by. उदुराजम्=उदुरा उडु *f.* & *n.* a star 'तारकाप्लुडु वाक्त्रियाम्' *Atma* जितमुडुपत्नेना *Ratna* I. राजा उदुराजः (the moon) तम्. The moon is called the 'lord of the stars'. विजिगाय—*per.* of वि to conquer, to excel with वि. Generally जि is *Atma*. when preceded by दि and पत्ता prominent. The metre is उपजाति with quarters 1 & 4 उपेद्वज्रा, 2 & 3 ईद्वज्रा.

Translation.—He delighted those deities by whom he was carried about in their arms; he surpassed in splendour the new moon resting on a mass of clouds of an evening.

29. Prose Con.—यथा और्वस्य ऊरोः पृथोः हस्तात् इन्द्रप्रतिमस्य मान्धातुः मूर्ध्नः च कक्षीवतः भुजांसदेशात् तथाविधं एव तस्य जन्म बभूव ।

Notes.—और्व—A sage, the grandson of Bhrigu. The sons of Kārtavīrya persecuted and slew the children of Bhrigu and they destroyed even those that were in the womb. One of the women of the race of Bhrigu in order to save her embryo secreted it in her thigh whence the child at its birth was named Aurva. पृथु—The son of Vena. The *Vishnu Purāṇa* relates that Vena, who was wicked by nature, prohibited worship and sacrifice, hence he was beaten to death by the pious sages, and when, consequently, robbery and anarchy prevailed in the absence of a king the Munis rubbed the right arm of the dead king and produced a son who glowed like Agni. Being considered the first King he was named Pritha *vide Bhāṭya*. IV मान्धातुः=मान्धातु A king of the solar race, son of Yavanas'wa being according to the *Mahā Bhārata* born from her own belly but *Vishnu Purāṇa* IV. 2. gives an account consonant with that in the text. कक्षीवत्—a sage and a Rishi to whom Raja Syawana, on the banks of the Indus, gave his ten daughters in marriage. भुजांसदेशात्—as Prof. Cowell conjectures perhaps भुजांसदेशात् would be preferable as signifying 'a part of the arm'.

Translation—As was *Aurta's* birth from the thigh, that of *Prithu* from the hand, that of *Mandhatri*, who resembled *Indra* from the head, and that of *Kakshirat* from the shoulder-extremity of the arm; similar (supernatural) was the birth of this one.

30. Prose Con.—क्रमेण गर्भात् अभिनिर्गतः योन्यजातः सान् च्युतः द्व वमौ; मः नमूढः संप्रज्ञानन् अनेकेषु कल्पेषु अपि भावितात्मा सुपुत्रे ।

Notes.—क्रमेण in course of time; when the full period was over. योन्यजातः (not born, come out through the mouth of the uterus. न जातः अजातः; योनेः अजातः योन्यजातः). स्वात् see St. 27 *supra*. च्युतः—past par. of च्यु 1st conj. *Atm.* to drop down. वमौ shone *cf.* वमौ च मा तेन मतां मनेन *Ra.* II. नमूढः—न मूढः नमूढः (a *sup-sup* compound) = not a dullard, hence, an intelligent one. संप्रज्ञानन् Knowing everything, hence, being wise. कल्पेषु (1) in ages, *cf.* कल्प स्थितं तनुवृत्तां तनुनिम्बितः हि *Bhar.* The idea of a *Kalpa* is almost a boundless period of time. It is one day of *Brahma*, or 1,000 *yugas*, being a period of 432 million years of mortals. *Mallī* explains (under *Ra.* I. 94) कल्पविद् as “अनप्रयोगाभिषुः” and the *Mēdi*. has कल्पः क्षाल्ये रिषौ न्याये; hence, कल्पेषु might be taken to convey the sense अनप्रयोगेषु. भावितात्मा—भाविनः आत्मा येन मः one whose soul passed through numbers of *Kalpas* (2) one whose soul was purified by the performance of various rites connected with religious vows.

Translation.—Come out of the womb, in due course, still not through the usual outlet, he shone like one descended straight from heaven; though wise and omniscient he came into existence with his soul purified by the performance of various rites.

31. Prose Con.—वालः रविः भूमि अवतीर्णः द्व [सः] दीप्त्या धैर्येण धिया च रराज । तथा अतिदीप्तः अपि निरीक्ष्यमाणः (गन्) चक्षूंषि जहार यथा शशाङ्कः ।

Notes.—वाल *lit.* young, fresh; hence, newly risen. In classic literature this word is applied in various places to the sun, *cf.* “सालंजदग्निनाः रव” *Ra.* XII, 100; as well as to the moon, *cf.* बालेन्दुवराह्यनिरागमावात्” *Kura.* also *Ku.* III, 29. धैर्येण—with constancy, steadiness. धिया—by [his] splendour. This word has appeared in so many places that it now hardly deserves any special notice. जहार—Perf. of ह to captivate; to attract, *cf.* “ते प्रजानां प्रजानाया-मंत्रमा प्रमदेन च । मनो अदुर्निदाधान्ते इवामात्रा दिवमा रव” The prosodial lengthening of the letter च in धैर्येण by its being followed by the comp. consonant श्च is not to be viewed as a defect. The *Sara-*

33. Prose Con.—सप्तर्षिसंघसदृशः [सः] अनाकुलानि अञ्जसमुद्र-
नानि निष्पेपवन्ति आयतविक्रमानि तथैव धीरानि सप्त पदानि जगाम ।

Notes.—The reading of text सप्तर्षिसंघसदृश creates a fault in the metre though it imparts a better sense. I would with the Comm. propose सप्तर्षिसंघोऽदृशः=सप्तर्षिसंघस्य इव उज्ज्वला या यस्य सः or Prof. Cowell's reading may be adopted. The seven Rishis according to *Shata. Bra.* are Gautama, Bhîradvāja, Vishvāmitra, Jama dagni, Varishṭha, Kāshyapa, and Atri; and accord: to the *Mahā Bhā.* they are Mārīch, Atri, Angirasa, Pulaha, Kratu, Pulastya and Varishṭha. It is a mythological belief that these Rishis have become the seven stars of the *Ursa Major* the most prominent constellation in the northern part of the heavens. The philological resemblance in the words. Rishis, Raksa, and Ursa is curiously interesting suggesting an intercommunication of thought between the East and the West. संघ=Collection, group. If तारा 'a fixed star' be adopted in place of संघ the compound may be dissolved in the following manner: सप्त च ते रूपदक्ष सप्तर्षयः, ते एव ताराः, तासां सदृशं (resemblance) यस्य सः. अनाकुलानि—न आकुलानि not troubled, agitated; hence, firm, confident; cf. अनुशासदमित्यनाकुलं मयवर्त्ताकुलं ज्ञानायत्रम् ॥ Ki. II, 54. The negative particle न is changed to अ before a consonant and to अन् before a vowel generally. अञ्जसमुद्रनानि—अञ्जवत् समुद्रनानि stamped, imprinted in the form of a lotus. निष्पेपवन्ति possessing a clanging sound. cf. *Ma.* VIII, 9 and *Ma. rira.* I, 39. निष्पेप or निष्पेपन is the sound resulting from striking. आयतविक्रमानि=आयतानि (long) निक्रानि strides cf. गतेमुन्नीलाचित्रदिक्रमेण Ku. I, 34 and बलिप्रदापाह-निक्रमेण Jā. I, 18. येषां तानि आ०—विक्रमाणि. धीरानि firm. पदानि steps. This word is to be taken to signify 'putting forward of steps or walking' by लक्षणा i. e. an indirect application of a word or its secondary sense. The use of the accusative is to be explained by the Sutra "काटाब्जनोरत्नन्तसंयोगे द्वितीया".

Translation.—He, who resembled the constellation of the group of seven Rishis, put forth seven steps, which being un-agitated imprinted lotus-marks, sent forth heavy sounds, were far-striding, and were, moreover, firm.

34. Prose Con.—धरिष्यां मम उत्पत्तिः अन्त्या; जगद्वितार्थं बोधान् जातः अग्नि [इति] मिहगतिः [सः] चतुर्दिनं विदोष्य भव्यार्थवरीं वाणि उवाच ।

Notes.—अन्त्या last, final; because Buddha intends to announce

to the world that this is to be his last appearance as a teacher in this world. जगन्...सैम् जगतः हितम् (welfare); ज० हिताय जगद्वितार्थः. The word अर्थे is used as the last member of a compound either as अर्थम्, अर्थे or अर्थाय with an adverbial force in the sense of 'for the sake of, for the purpose of' according to the Vārtika अर्थेन तु नित्यसमासो विशेष्यनिष्पत्ता च. बोधाय for the purpose of imparting knowledge. सिंहगतिः—सिंहस्य इव गतिः यस्य सः चतुर्दिशं—चतसृणां दिशां समाहारः चतुर्दिशं. भव्यार्थकरी भव्यः (good, favourable, happy ' भावुकं मयिकं भव्यं कुशल क्षेममाखियाम् ' *Amara*.) च असौ अर्थश्च भव्यार्थः तं कुरुते इति भव्यार्थकरी, तां.

Translation.—This is my last birth in this world. I am born for the welfare of the world to impart knowledge—thus did he of the lion-gait gazing at the four quarters utter a speech full of benignant meaning.

35. Prose Cons.—यान् प्रपुते चन्द्रमरीचिशुभ्रे शिशिरोष्णवीर्यं द्वे वारिभारे अनूपमस्य तस्य दिव्ये मूर्धनि शरीरसौख्याय निपेततुः ।

Notes.—यान् see stanza 27 *supra*. चन्द्र० ..शुभ्रे—चन्द्रस्य मरीचयः, ते इव शुभ्राः, ते; agreeing with वारिभारे. शिशि०—वीर्यं=शिशिर (cool) च उष्णं च शि०—ष्णं; शि०—ष्णं वीर्यं (वीर्यं = power, potency, efficacy वीर्यं बले प्रभावे च *Amra* cf. अतिवीर्यवतीव भेषजे *As. II 4*) अनूपमस्य = नास्ति उपमा यस्य तस्य. The reading अनुत्तरस्य has the same meaning as that of the one in the text नास्ति उत्तरः (superior ' उत्तर प्रतिवाचये रसादूर्ध्वोदीर्घ्यासमेष्ट्यवर ' *Fishra*) यस्मान् तस्य. दिव्ये=divine, celestial. मूर्धनि *loc. sing.* of मूर्धन्. This word has two forms for the *loc. sing.* मूर्ध्नि or मूर्धनि.

Translation.—Two streams of water white like moon-beams flowing from heaven and possessing the power of heat and cold fell on the glorious head of the match-less one to refresh his body.

36. Prose Cons.—अथ श्रीमद्विमाने कनकोद्भवस्तोत्रे वैदूर्यपादं शयने शयानं बुद्धं विपश्यन् पद्महस्तः यशोधरः गंमुदितः सः तस्यै ।

प०...मृः पयं हस्ते यस्य सः पद्महस्तः यमेश्वरः = यक्षानां ईश्वरः the lord of the *yakshas*. The Yakshas are a class of demi-gods who are described as attendants of *Kubera* the god of wealth. Kalidas has immortalised the Yaksha in his charming poem the *Meghaduta*. मंमुदितः highly delighted.

Trans.—Kubera stood gazing with delight at Buddha lying on a bed-stead having a splendid canopy, bright golden parts, and feet inlaid with *lapis lazuli* stones.

37. Prose Cons.—मायातनूजस्य यस्य प्रभावात् प्रपन्नः शिरोभिः दिवी-
कसः खे पाण्डुरं आतपत्रं धारयन् बुद्धाय परमाश्रितः जेषुः ।

Notes.—दिवौकसः—दिवं लोकः देवां ते the dwellers of Heaven i. e. Gods. खे—in the sky 'नमोऽन्तरिक्षं गगनमनन्तं सुरवरंते' *Āma*. पाण्डुरं white tinged with yellow हरितः पाण्डुरः पाण्डु *Āma*. आतपत्रं = आतपात् प्रायते इति that which protects from heat i. e. an umbrella.—बुद्धाय The dative is used according to राष्ट्रमुद्बुद्धायार्पाणीत्यमान *Pāṇi*. I. VI. 34 whereby the dative case is used of the person to whom *praise* etc. is to be conveyed.

Translation.—The gods, with their heads bowed down through the majestic lustre of the son of Māyā, supported a white umbrella in the sky and muttered the highest blessings on Buddha.

38. Prose Cons.—अतीतेषु बुद्धेषु कृताधिकाराः भक्तिविशिष्टचित्ताः महो-
रगाः धर्मविशेषतर्पणं यं व्याजयन् च मन्दारपुष्पैः समवाहिरन् ।

Notes.—धर्मं—तर्पणं—धर्मस्य (for Dharma see vol. X Sa.'Bks. of the East) विशेषः (special portion) तस्य तर्पणं (तर्पे ardent desire from मृ 4th Conj. Parat. to wish ardently 'कामोऽभिप्रायस्तर्पणं' *Āma*.) अतीतेषु—(अतीत dead, deceased). कृताधिकाराः—कृतः अधिकारः (watching over) देवां ते. म०—चित्ताः भक्त्या विशिष्टे (characterised endowed with) भक्तिविशिष्टे; यः विशिष्टे चित्तं वेत्ता ते. महोरगाः—दरगा गच्छन्ति इति दरगः the म is dropped according to the *Vārtika* on *Pāṇi* III, ii, 48. a Nāga or a semi-divine serpent महान्मय ने उरगाश्च महोरगाः व्याजयन् = fanned. मन्दारपुष्पैः—Mandāra is one of the five trees of Heaven supposed to be always in blossom. The other four are Hari-Chandana, Pārijata, Kalpadruma, and Santāna. समवाहिरन् Strewed, showered cf. अवाहिरन् वाहयताः प्रवृत्तः *Paṇ*. II.

Trans.—The great serpents who had the privilege of waiting on the past Buddhas and whose hearts were filled with extreme devotion out of an ardent longing for Dharma—the special Law—fanned him and showered Mandāra flowers on him.

39. Prose Cons.—तथागतोत्पत्तिगुणेन गुप्ताः विबुधसत्त्वाः च शुद्धाधि-
वासः देवाः रागे विगते अपि दुःखे ममस्य जगतः हितार्थं ननन्दुः ।

Notes.—तथा—गुणेन—तथा (true) गतं (knowledge) तस्य उत्पत्तिः तस्या-
गुणेन; or taking तथागत as one word to signify Buddha or accord-
ing to Hopkins 'one who has come like' i. e. come to perfection
like the preceding Buddhas ('सर्वयः सुगतो बुद्धो धर्मराजस्तथागत.' *Arta*)
तथागतस्य उत्पत्तिः birth of Buddha तस्याः गुणेन. विबुधसत्त्वाः—विशेषेण शुद्ध
highly purified विबुध; विबुधं मत्त्व (disposition, frame of mind) सन्
'द्रव्ये गुणे चित्ते व्यवसायसम्भावयो' *Medi.* येषां ते. शुद्धाधिवासः शुद्धः
अधिवासः (abode, habitation from अधिवृत् to dwell, to reside, cf.
लक्ष्मीभूतभोषितदाधिवासान् *Ma. III*, 71 also *Mal. Ma. V*. 8) येषां ते.
रागे (राग feeling, emotion, interest) हितार्थं see St. 34 *supra*.

Translation.—Delighted by the fact of the birth of Tathā-
gata (Buddha) the gods who had pure minds and who resided
in a pure place, though they had no mundane interest, were
pleased at it for the sake of the welfare of this world drowned
in misery.

40. Prose Cons.—यस्मिन् प्रसूते सति गिरिराजकीला (अपि) भूः वाता-
हता नौः द्रव चचाल । अनघ्रान् गगनात् सचन्दना उत्पलपद्मगर्भा च वृष्टिः पपात ।

Notes.—गिरिराजकीला—गिरीणां राजा पि०—राजः म. कीलः (support,
pillar, कीलोऽश्रितेजसि कपोनिलम्भवोः शकौ *Haima*) यस्याः सा one who had
the monarch of the mountains for her support. The mytholo-
gical account that the world is held in position by the mountains
is well-known. see stanza 10. वाताहता—वायेन आहता tossed by
the wind. भौ *fem* a ship. अनघ्रात्—नासि अघ्राणि यस्मिन् सद्यः तस्मात्.
उत्पलपद्मगर्भा—उत्पलानि (blue-lotuses water-lilies) च पद्मानि च (the
day-lotuses) उ०—पद्मानि तानि गर्भे यस्याः सा उ०—गर्भा.

Translation.—When he was born the earth though held
fast by the monarch of mountains shook like a vessel tossed by
the wind; from a cloudless sky there fell a shower perfumed
with sandal and full of water-lilies and lotuses.

41. Prose Con.—दिव्यानि सूत्रानि अवपातयन्तः स्पर्शमुखाः मनोहा-
रानाः वयुः स एव सूर्यः अन्धधिरं चकारो; अनीरितः सौम्यान्विः अग्निः
जज्वाल ।

Notes.—दिव्यानि *I*de. I. 25. सूत्रानि—flowers 'वनं प्रसवपुष्पयोः'
Medi. अवपातयन्तः causing to fall, see Stan. 38. स्पर्शमुखाः is a
compound which can be reconciled by the rule आदिताभ्यादित्वात्
—स निपातः as in राजान् where the posteriority of the two members

of the compound is irregular. ववुः *per. 3rd plu. of वा 2nd Par.* to blow *cf.* दिशः प्रसेदुर्मरतो ववुः सुखाः *Ra. III, 14.* स एव सूर्यः the sun though the same. अनीरितन्न इरितः (*p. p* of ईर् 1st *Par.* to set in motion, to agitate). सौम्याधिः सौम्या (pleasant, agreeable) अधिः (flame) यस्य सः.

Translation.—Breezes, which showered celestial flowers, which were agreeable to the touch, and refreshing to the body, blew on the sun, though the same, shone with greater brilliance, and the fire, though unstirred, gleamed with a gentle flame.

42. Prose Con.—प्रागुत्तरे आवसथप्रदेशे तिताम्बुः कूपः स्वयं प्रादुरभूत् यस्मिन् आगतविस्मयानि अन्तःपुराणि तीर्थे इव क्रियाः प्रचक्रुः ।

Notes.—आवसथप्रदेशे=आवसथम् (आवसथ residence; dwelling-place; *cf.* निवसन्नावसथे पुराद्विः *Ra. VIII, 14*) प्रदेशः (locality) तस्मिन्. प्रागुत्तरे the north-eastern. तिताम्बुः सिन् अम्बु यस्य सः having crystal-like water. स्वयं of itself, without any agency. प्रादुरभूत्—*Dori. 3rd per. Sing. of भू with प्रादुः 'to become manifest'.* आगत... यानि=विगतः स्मयः यस्मिन् कर्मणि विस्मयः (the condition in which there is no smile. This shows the condition of a man when he is struck with astonishment and his face is almost devoid of the expression of delight or satisfaction.) आगत विस्मय येषां तानि who have been overcome with wonder. अन्तःपुराणि—The word means *lit.* 'the harem or gynæceum' by लक्षणा it is used here to indicate 'the inmates of the harem'. तीर्थे—(तीर्थ a holy place; a landing of a holy tank or a river-bed or a well. तीर्थयोर्ना जलावतारेण *Visheśa. cf. कृततीर्थः यस्यसामिवाग्रयः Ki II, 3.*) क्रिया an expiatory or purificatory rite

Translation.—In the north-eastern part of the locality of the house there arose, of itself, a well having crystal-white water; in which the wonder-struck inmates of the gynæceum performed their purificatory rites as in a holy watering-place.

43. Prose Con.—च धर्माधिभिः दिव्यैः भूतगणैः (सह) तद्दर्शनार्थं मृशं पूरः आप कौतूहलेन एव च पादपानं सगन्धपुष्पैः (तं) प्रपूजयामास ।

Notes.—धर्माधिभिः धर्म एव अर्थः येषां ते धर्माधिभिः, तैः दिव्यैः *vide stanza I. 25.* भूतगणैः भूतानां (भूत a sentient creature *cf.* हरः सर्वाणि भूतानि कृत्योऽक्षर उच्यते) गणाः hosts, crowds. *cf.* मुष्णिगगणनारम्भे *Hito.*), तैः The *instru.* is here in the sense of 'accompaniment'. तद्दर्शनार्थम्—तस्य दर्शनं तद्दर्शनं; तद्दर्शनाय इति तद्दर्शनार्थं. मृशम् *ind.* Excessive. पूरः the mass of water. आप=from आप *Par. 5th Conj.*

to obtain, to get. कौतूहलेन—with ardour, eagerness. मगन्धपुष्पैः गन्धेन सहितानि सगंधानि; सगंधानि पुष्पाणि येषां ते, तैः.

Translation.—The flow of water (in the well) acquired an excess to be able to behold him (Buddha) along the crowds of celestial beings who were seekers of the law of righteousness: that water, as it were, ardently worshipped him by means of the fragrant flowers of (the) trees.

44. **Prose Con.**—पुष्पद्रुमाः स्वं समीरणोज्झामितदिक्मुखं कुसुमं पुपुलुः भुजंगवृन्देन च पीतवातं सुमंभ्रमद्भ्रमवधूगीतं [आसीत्] ।

Notes.—पुष्पद्रुमाः—पुष्पाणां द्रुमाः. Flowering trees. स्वं themselves, of their own accord. समी०—“गंधं—समीरणेन (by the wind, cf. दूरी-सुरोत्थेन समीरणेन *Ku.* I, 8) उद्भ्रामितः (wafted, carried about) न०—उद्भ्रामितः, सुपु गंधः सुगंधः; दिक्षु सुगंधः दिक्सुगंधः; स०—उद्भ्रामितः दिक्सुगंधः; यत्नं तद्वत्. कुसुमं—The word कुसुम ‘a flower’ is used in the singular to denote the class, and may be looked upon as a noun of multitude on the analogy of “ जात्यारोप्यायामेकस्मिन्वद्वचनमन्यतरस्यान् ” *Pāṇi* I, ii, 58. भुजंगवृन्देन—भुजंगानां (भुजंग=भुजेन कौटिल्येन गच्छति अमी भुजंगः. The nasal after ज comes in by the *Vārtika* मृच्छदिद्वा वाच्य on *Viṅi* III, ii, 38.) वृत्तः (a crowd, multitude, cf. यो वृद्धानि स्वरयति पथि आभ्यन्तरोपितानां *Me.* II, 36), तेन. पीतवातं—पीत वातः. यथा स्यात्तथा पी०—वातः. The popular notion is that serpents subvert by inhaling the air and there seems to be such a strong belief in it that it has become the theme of a popular anthology ‘मर्षां पिबन्ति पवनं न च दुर्बलास्ते. सुमं० ‘पगीतं=सुमंभ्रमन्त्य (wandering, whirling about) भ्रमणा वाच्यः तामा उपगीतं (humming) वग्निन् यमणि लक्षणा.

Translation.—The flowering trees burst, of themselves, into blossom whose fragrance was wafted in all directions by the wind, while the air which was accompanied by the humming of wandering bees was being inhaled by multitudes of serpents.

45. **Prose Con.**—इविक्कणत्तूर्यमृदंगगीतः च वाणासुरजिह्वाभिः च पल्लवमृदंगगीतानिः स्त्रीभिः उभयपार्श्वः विराजितं तत् (मृत्तिकाष्टं) [आसीत्] ।

तू गीतानि च वृ०—गीतानि, तैः वीणा०—दिमि=वीणाः (lutes; these are stringed instruments used to regulate the pitch of the voice in singing. cf. उन्मगे वा मन्त्रिवसने मौम्य निक्षिप्य वीणान् । मद्रोत्राकं विरचितपदं गेयमुद्रातुस्मान् Mc. II, 23) च मुकुन्दाः (a kind of drum) च मुरजाः (a kind of drum, cf. मंगीताय प्रहृतमुरजाः Mc. II, 2) च=वीणा०—मुरजाः; ते आदयः येषां ते, तै=वीणा० दिमिः चल०—भूषिताभि=चलन्ति च तानि कुण्डलानि च (कुण्डल is either a bracelet or an ear-ornament. It is more the latter; ear-ornaments are commonly worn by women and are suspended in such a manner that they move by the slightest motion of the face) चल०—कुण्डलानि, तै=भूषिताः; नाभिः चन्द्रकु०—भूषिताभिः (कुण्डल कर्णभूषया पाशेऽपि बलेऽपि च).

Translation.—There was the lying-in chamber which had, on both its sides, numbers of women adorned with moving ear-ornaments singing at times mingled with the sound of the Tūrya and Mridanga; and had the Veepa, Mukunda, MuraJa, and other musical instruments.

46. **Frose Con.**—वंशकरां तां ऋषीं भृगुः अंगिराः वा यज्ञज्ञासां न चरतुः तद् कालेन तयोः तां मुनीं शुक्रः च बृहस्पतिः च विचरतुः ।

Notes.—भृगु=one of the ten patriarchs and ancestors of the family of Bhṛigu said to have been produced along with flames 'सह ज्वालिमिवत्तां भृगुमग्नात् भृगुः गृह्ण' He is said to have been the teacher of the science of war. अंगिराः (अंगिरम=अंगारेषु यो बभूव मोक्षिरा Airu.) a celebrated Rishi and the author of many Vedic hymns. He, too, is one of the ten Prajāpatis or progenitors of mankind. राजज्ञासां Science of politics. शुक्र=The priest and preceptor of the Daityās. He is said to be the son of Bhṛigu. बृहस्पतिः The priest and preceptor of the Devatās and son of Angiras. He is said to have been the propounder of the science of government.

This and the next six stanzas are intended to convince the father that there was nothing to make him uneasy at the extraordinary incidents connected with the birth of Buddha. By the incidents narrated in these stanzas Shuddhodana is being convinced that a son's superiority is to be viewed with satisfaction.

Translation.—That Science of politics which the two sages, the founders of families,—viz. Bhṛigu and Angiras—did not make, was in course of time, made by their sons Shukra and Bṛhaspati respectively.

47. *Prose Con.*—यं नष्टं वेदं पूर्वं न ददयुः तं सारस्वतः पुनः च अपि जगाद तथा यं न वसिष्ठः न शक्तिः कृतवान् एनं व्यासः बहुधा चकार ।

Notes.—पूर्वं—ancestors. *cf.* अनुकारिणि पूर्वेषां युक्तरूपमिदं त्वयि *Sha.* II, 16 ददयुः—the subject is to be taken as understood. it is 'people' or 'sages'. A legend is given in the Vishnu Purāṇa that 'during a great drought the Brahmans engrossed by the care of subsistence neglected the study of the sacred books, and the Vedas were lost. The Rishi Śārasvata alone kept up his studies and preserved the Hindu scriptures. सारस्वत—A sage who related the Vishnu Purāṇa to Parāśhara; and a Vyāsa in the 9th Dvāpara age. वसिष्ठः one of the most celebrated Vedic Rishis, the author of several hymns of the Rīgveda, and a personage who played an important part in the early history of the Brahmanas. शक्ति=one of the 28 Vyāsās who are said to have been the arrangers of the Vedas in the different Manvantaras. व्यास Name of a celebrated sage, the son of Parāśhara, by Satyawati. He had various names but came to be better known as Vyāsa on account of his having been supposed to have arranged the Vedas in their present form, 'विन्वास वेदान् दत्तास्मि तस्मात् व्यास इति स्मृतः'. बहुधा—in various ways

Translation.—Śārasvata again spoke out that Veda which was not seen on account of its having been lost. Likewise, Vyāsa arranged in various ways that which neither Vasishtha nor Shakti could do

48. *Prose Con.*—यत् च्यवनः महर्षिः न जग्म्य तत् पद्यं च बल्मीकजातः ससर्ज; यन् विक्रिमितं च अग्निः न चकार तत् पथात् आग्नेयः ऋषिः जगाद ।

Notes.—च्यवन—a great sage of whom an account is found given at some length in the *Shatapatha Brāhmaṇa*. महर्षि—Vide St 2 *supra*. जग्म्य—per, 3rd per Sing of गृह् to compose. पद्यं—a metrical composition. बल्मीकजातः=बल्मीकाद् (बल्मीक an ant-hill *cf.* बल्मीकायात् प्रभवति धनुः पण्डितायण्डलख *Me* I, 14) जातः व०—जातः one born out of an ant-hill. A Bramhapa boy was abandoned by his parents, and brought up to robbery by some mountainers. Once he tried to rob a great saint who admonished him on the subject. He was seized with repentance and sat motionless repeating the inverted form of the word राम for so many ages that ant-hills covered him, whence he came to be called बल्मीकजान् also बाल्मीक. He is supposed to be the originator

of the *Anuṣṭubh* metre and a great composer in that metre. चिकित्सितम्—Therapeutics or the art of healing. अत्रि—A Prajāpati i. e. one of the mind-born progeny of Brahmā. Once he happened to be plunged in a gloomy burning abyss where his position was made tolerable by *Aśvinis*. His son was Soma. आत्रेयः—(अत्रेः वत्स्यं पुत्रान्) who was installed as the lord of herbs and plants and is looked upon as the propounder of the healing-art.

Translation.—That metrical composition which the great sage Chyavana did not do was brought out by an ant-hill-born, and that medical science which Atri did not form was afterwards given out by his son the sage *Atreya*.

49. Prose Con.—हे राजन् यन् द्विजत्वं कुशिकः न लेभे तन् माघर्न सूनुः अवाप; इक्ष्वाकवः यां वेलां समुद्रे प्रयमं न बध्वुः तां च सगरः दध्रे ।

Notes.—द्विजत्वं—द्विजस्य भावः अर्थात् the condition of being twice-born. A Brahman is said to be twice-born जन्मना माधनो ज्ञेयः संस्कारैर्द्विज उच्यते. कुशिकः—The father, and according to some, the grand-father, of Vishvāmitra. माघर्नम्—सम्पन्न accomplishment; complete attainment of the object. अवाप=from आर् with अव. इक्ष्वाकवः the sons of *Iksvāku*—one of the ten sons of the law-giver Manu *Vaivasvata*—considered to be the first of the solar dynasty. He had one hundred sons according to *Vishnu Purāṇa*. वेला—Limit, boundary. सगर—(गतेन मरितः, with गर poison) He was a king of the Solar race and was called so because he came out of his mother's womb along with the poison given to her by her rival. By his wife Sumati he had sixty thousand sons. He performed 99 sacrifices but when performing the hundredth his horse was stolen by Indra. In searching for the lost animal the sons began to dig down towards *Pātāla*. In doing this they naturally enlarged the boundaries of the ocean vide *Ra. XIII, 2 and 3*.

Translation.—Oh king ! That Brahmanhood which was not attained by Kushika was acquired by his son. That bounding line to the ocean which was not put on by the *Iksvākus* was fixed by (their descendant) Sagara.

50. Prose Con.—अन्यैः अप्राप्तं योगविधौ द्विजानां (यन्) आचार्यकं (तन्) जनकः जगत्तम ईश्वरेः च वानि ह्यातानि कर्मानि तेषु शृणुदयः अवलाः वमूयुः ।

Notes.—योगविधौ—in the rules of meditation. Janaka was

celebrated for his profound learning and pious life. Through his pure life he reached the position of Rājārishi and the Brahmanas accepted his right to the position of a Brahman. He and Yādūyavalkya, who was his spiritual adviser, are said to have prepared the way for Buddha See *Jñ.* VI, 1. द्विजानां विदे St. 49. आचार्यकं the proficiency of a spiritual teacher; hence, the position of a preceptor. जनकः The king of Videha and father of Sītā. शौरिः—शौरि the descendant of शूर viz. Vishnu or Krishna. शौरिः श्रीपतिः पुरषोत्तम. *Amar.* The latter sense is to be taken here. शूरादयः—शूरः आदी येषां ते. Shūra was one of the Yādavas and grand-father of Krishna. अवलः—(नास्ति इह वैषां ते) powerless, weak. The word अवल as a noun is usually applied to women on account of their physical weakness.

Translation.—Janaka gained the position of the preceptor of the twice-born in propounding the rules of Yoga—a position not attained by others. So also, (he gained a position) in regard to the famous deeds of Shūra wherein Shūra and others became powerless (*fig.* women).

51. **Prose Con.**—तस्मान् वयः न प्रमाणं कालः न [प्रमाणं] कश्चित्-चिन् लोकं श्रेष्ठं उपैति । राज्ञां ऋषीणां च हितानि पूर्वैः अकृतानि तानि पुनः कृतानि ।

Notes.—तस्मात् therefore प्रमाणं Standard, criterion. कश्चित्—any one; the addition of चित्, अपि, चन or स्त्रिन् to the forms of हि gives it an indefinite sense. क्वचित्—Somewhere. श्रेष्ठ्यम्—Superiority; pre-eminence पूर्वैः—(पूर्वं a forefather cf. पद. पूर्वैः न निश्चयैः कवोऽणमुपमुज्यते *Ra.* I, 67). हित—anything advantageous.

Translation.—Hence, it is neither age nor time that is the criterion. Any one at any time obtains pre-eminence in this world. Those things of advantage to kings and Rishis which were not achieved by persons of old were done by their descendants.

52. **Prose Con.**—एवं तैः प्रत्ययितैः द्विजैः आश्वासितः च अभिनन्दितः नृपः मनसः अनिष्टां शंकां विजह्य, अस्मान् मृतं ग्रह्य आररोह ।

Notes.—प्रत्ययितैः (प्रत्ययिन् relied upon, confided in) अभिनन्दितः Congratulated, greeted. cf. “तापनीभिः अभिनन्दमाना शकुन्तला ” मनसः—From the mind. The affix नञ् (नमिच्) has the sense of the ablative “from” cf. मूलनः, सर्वनः. It is sometimes used in the genitive sense, too, as in वरिणः. अनिष्टां—न ह्य अनिष्टा, नां. अस्मात्—From this i. e. the birth of the son and the assurance. The

reading प्रदंमेवाधिकमा० is perhaps better, because the एव imparts to the idea a greater force.

Translation.—The king, thus assured and congratulated by those trusted Brahmins, dismissed from his mind all unwelcome suspicions and from all this (mentioned above) he went up into an ecstasy (excess of joy.).

53. Prose Con.—प्रीतः (स नृपः) द्विजसत्तमेभ्यः सत्कारपूर्वं धनानि प्रददौ । यथोक्तः अयं भूमिपतिः भूयान् जरां एव च वनानि यायान् ।

Notes.—प्रीतः—Delighted, pleased; cf. प्रीतोऽग्नि ने पुत्र वर इणीच *Ra. II*, 63. द्विजसत्तमेभ्यः—द्विजेषु सत्तमाः (मन् venerable, learned. The superlative affix त्र्य is added to impart the sense of extreme excellence, superiority.) The use of the Dative of the indirect object may be noted in the संप्रदान sense. सत्कारपूर्वम्—सत्कारः पूर्वः यस्मिन् कर्मणि यथास्यात्तथा; (पूर्व at the end of a compound signifies "accompanied by". सत्कार respect, reverence.) भूयान्—for the use of the Poten. see *Ap. Gui. p. 146.* एव *past. par.* of ई to go, to reach.

Translation.—The King who was delighted gave wealth to those excellent Brahmins with due honour. May he become the ruler of the earth according to your words and may he retire to the woods when he attains old age

54. Prose Con.—अथो अशितः महर्षिः निमित्तैः च तपोबलान् च जन्मान्तकरस्य तत्त्वम् इति बुध्वा सद्वर्मतर्पान् शाक्येश्वरस्य आलयं जगाम ।

Notes.—अथो Then, मंगलानन्तरारम्भप्रश्नकात्स्वर्ण्यथो अथ *ama. cf.* अनुचरेण धनाधिपतेरस्य म जगदे वचनं प्रियभाद्रात् *Ma. V*, 16. अशितः—Name of Dewala or Nārada. निमित्तैः—(निमित्त is *lit.* 'manifesting a sign'. It is any omen or indication)—By the indications, mentioned in the foregoing stanzas, such as the appearance of the well etc. तपोबलान्—through the power of penance. It is believed that penance and austerities impart the power of omniscience. जन्मान्तकरस्य—जन्ममरणादिरूपसंसारस्य जैन नाम करोतीति जन्मा०—करः, तस्य of him who was the destroyer of birth, death, etc. in this mundane world. सद्वर्मतर्पान्—from the thirst for the excellent law. For तर्प see *I*, 38. शाक्येश्वर—King Shuddhodana. आलयं—to the mansion. All verbs implying motion govern the Accusative and sometimes the Dative.

Translation.—Then the great sage Asita having come to know, through the power of his penance and by the (supernatural) indications (mentioned above), the appearance in this

world, of him who was the destroyer of all (worldly) birth etc. went to the palace of Shuddhodana out of a craving for the law.

55. Prose Con.—ब्राह्मया श्रिया चैव तपः श्रिया च ब्रह्मविदां ज्वलंतं गौरवसत्कृतं तं सः ब्रह्मविद् राज्ञः गुरुः नरेन्द्रसद्य प्रवेशयामास ।

Notes.—ब्राह्मया (ब्राह्म्य Relating to the supreme spirit; divine.) ब्रह्मविदां—*Gen. plu.* of ब्रह्मविद्=ब्रह्म वेत्ति इति one who knows ब्रह्मन् n. The Vedas, cf. *Ku.* VI, 16 and *Uttā.* I, 15, a theologian. गौरव-सत्कृतं=गौरवेण (गौरवः Respect, consideration; cf. प्रबोजनपेक्षितया प्रभूणा प्रादश्रलं गौरवमाश्रितेषु *Ku.* III, 1.) सत्कृतः (welcomed) तं; नरेन्द्र-सद्य—(सद्यन् n = mansion सद्यस्यान्मन्दिरे नीरे *Medi.*) प्रवेशयामास—*caus.* of विश् with=प्र caused him to enter.

Translation.—The preceptor of the King who was well-versed in the Vedās introduced into the royal palace, with all reverence and respect, him who shone, among those learned in divine lore, with the glory of the knowledge of the supreme spirit and ascetic observances.

56. Prose Con.—तपः प्रकर्षात् च जराश्रयात् च धीरः सः विद्वान् निःशंकतया एव कुमारजन्मगतहर्षवेगं पार्थिवान्तःपुरं एव विवेश ।

Notes.—तपःप्रकर्षात्=तपसः प्रकर्षं. (strength, power) तन्मात्. धीरः calm, grave सः refers to अस्मिन्. विद्वान्—*Nom Sing* of विश्व. This is an irregular word. कुमार—वेगम्—कुमारस्य जन्मना आगतः (arisen) हर्षस्य वेगः. (impetuosity, force) यस्य तत्.

Translation.—That learned personage, who was calm through the force of penance and the weight of years, entered without hesitation the gynæceum of the royal mansion which was all astir with the joy at the birth of the prince.

57. Prose Con.—ततः नृपः तं मुनिं आगमस्य यथा सः रन्तिदेवः यष्टिं यथोपचारं पायार्घ्यपूर्वं सम्यक् प्रतिपूज्य निमंत्रयामास ।

Notes.—आगमस्य=आगतने निष्ठति असी, तं. रन्तिदेवः—Name of a King of the lunar race, sixth in descent from Bhārata, whose capital was Dashapur in Mālva. He possessed immense riches but spent them in performing sacrifices, and so great was the number of animals slaughtered during his reign, both in sacrifices and in his kitchen, that a river of blood from the hives is supposed to have flowed called Charmanvati, the modern Chambal vide *Megh.* 4. यथोपचारम्—according to the practice of showing respect (उपचार worshipping, showing respect). पायार्घ्यपूर्वम्—पार्थ

च अर्घ्यं च ते पूर्वं यस्मिन् कर्मणि यथास्यात्तया. पाद is the water offered for washing the feet. अर्घ्यं—or अर्घ is a respectful offering of rice, Dūrva-grass, flowers, etc. अर्घः पूजाविधिः (of which the ingredients are आपः क्षीरं कुशाग्रं च दधि सर्पिः सनधुलं यवः सिद्धार्थकश्चैव अष्टांगोऽर्घः प्रकीर्तितः॥) नदर्थं द्रव्यं अर्घ्यं *Sidd. Kau. cf. ददति तरवः पुष्पैरर्घ्यं फलेर्मधुश्रुतः Uttar. III, 24*). मम्यक्—*inde.* correctly, properly, in due form. निमन्त्रयानास=Spoke, addressed. From मन्त्र with नि.

Translation.—Then, that king worshipped the sage, who was seated, according to the appropriate rites, with offerings of water and all ingredients just as Rantideva did in the case of Vasishtha, and addressed him thus.

58. Prose Con.—यन् मां दिदृक्षुः भगवान् उपेतः (तत्) धन्यः अस्मि, इदं मे कुलं अनुग्राह्यं । हे सौम्य किं करवाणि तत् आज्ञाप्यतां, जिह्योऽस्मि, त्वं विभ्रमयितुं अहं (अस्मि) ।

Notes.—यन्—Since. दिदृक्षुः—दृष्टुं इच्छुः. धन्यः—fortunate, blessed. अनुग्राह्यं—*pot. par.* deserving to be favoured. सौम्य—good sire. *cf. Me. I, 49 and II, 23*. करवाणि—*Pot. 1st per. sing.* of कृ to do. विभ्रमयितुं—to place confidence in. अहं—Worthy of; entitled to.

Translation.—Since you have come here with the object of seeing me, Oh reverend Sir, I am fortunate; so is my whole family the object of high favour. Oh generous one! pray command me as to what I should do. I am your disciple, you are entitled to confidence.

59. Prose Con.—एवं सर्वेण भावेन मुनिः विस्मयोत्कुट्टविशालदृष्टिः सः नृपेण यथावत् उपनिमन्त्रितः सन् गंभीरधीराणि वचांसि उवाच ।

Notes.—भावेन—With sincerity, or devotion *cf. आत्मानुचरस्य भावं जिहासमाना Pa. II, 26*. यथावत्—*ind.* rightly, properly. उपनिमन्त्रित invited. विस्मो—दृष्टिः निस्मयेन उत्कुट्टा च विशाला दृष्टिः यस्य सः. गंभीर-धीराणि—Earnest and well-pondered. वचांसि—(वचस् n. word).

Translation.—The sage, with his large eyes, opened wide with wonder, having been thus appropriately inaugurated, with all devotion by the King, uttered earnest and well-pondered words.

60. Prose Con.—महात्मनि प्रियातिथौ लागिनि धर्मकामे त्वयि एतद् उपपन्नं यन् मयि ते मत्स्यान्वयज्ञानवयोरुष्मा श्लिग्वा मतिः स्यात् ।

Notes.—महात्मनि—महान् आत्मा यस्य सः Large-minded, magnani-

mous. *cf.* द्विषति मन्दाद्यरितं महात्मनां *Ku.* V, 75). प्रियातिथौ—प्रियाः अतिथयः (अनति गच्छति इति अतिथिः. *Una* IV, 2. *lit.*—a traveller; accord. to Manu एकरात्रं तु निवसन्नतिथिर्नांछणः स्मृतः १ अनिल हि स्थितो यस्मात्तरमादतिथिरुच्यते ॥) यस्य तरिम्न्. धर्मकामे—धर्मे कामः यस्य तरिम्न्. उपपन्नं=Right, fit, proper. सत्वान्वनुरूपा—सत्त्वं च (mind, heart, nature) अन्वयश्च (progeny, race, family) ज्ञानं च वयश्च, एतेषा अनुरूपा fit, suited to. स्निग्धा—affectionate, devoted. *cf.* स्निग्धं वीक्षितमन्यतोऽर्पिनयने *Sha.* II.

Translation.—This is proper for thee—who art high-minded, fond of guests, liberal, and art ardent after duty—that thy mind should be thus devoted towards me in full accordance with thy nature, family, wisdom, and age.

61. Prose Con.—तत् एतत् धर्मं येन सूक्ष्मेण धर्मेण ते नृपपंथः धनानि अपास्य नित्यं विधिबन् यजंतः विभवैः दरिद्राः तपोभिः आढ्याः यभूवुः ।

Notes.—सूक्ष्मेण धर्मेण by accurate rule of conduct (सूक्ष्म fine, very accurate) नृपपंथः नृपपिः नृपाणां ऋषिः or नृपक्षामौ ऋषिश्च by “विशेषं विशेषेणेति बहुलम्” *vide* note on महर्षि *St.* I 2. अपास्य—casting away, flinging away *cf.* निमित्तपास्याभरणानि यौवने धृत् तत्रा वार्धक्योभि बल्ललं *Ku.* V, 44 विधिबन् *ind* विधिर्भवेति, by तदर्हम् *Para.* V i, 117. in conformity to prescribed rules. विभवैः by means of विभव=wealth, riches *cf.* अननुप विभवेषु छातयः सन्तु नाम *Sha* V, 8. आढ्याः=possessing abundance of, hence, ‘rich in.’ In such cases it governs the *instru* or *locative*.

Translation.—This is that course of conduct by the accurate rule of which, the seer-kings (of old) rejecting all wealth, and performing sacrifices according to prescribed rules, became poor in wealth but rich in religious penances.

62. Prose Con.—मम उपयाने तु यन् प्रयोजनं तन् शृणुवं मे प्रीतिं उोहि तव मनयः बोधाय जातः इति दिव्या वाक् मया दिव्यपथे भुक्ता ।

Notes.—उपयाने—उपयान=Approaching, coming near, *cf.* हर्ता-पयाने स्वयंता रभूर *Ku* VII, 22 मे is to be construed as if it were ममः from me प्रीतिं—(प्रीतिः Satisfaction, gratification. *cf.* वा न. प्रीतिर्दिक्पातु मनुष्यानामनवा *Ku.* VI, 21) उोहि—acquire, gain. दिव्या supernatural वाक्—Noun Sing. of the irregular वाक् *sem.* Noun. दिव्यपथे=दिव्यमार्गौ (relating to दिव i. e. heaven) एषा च दिव्यपथः (The word एदिन् becomes एष or more accurately takes as as do the words अह, पूर अह and पूर at the end of a compound accord to चपूराण्यः पदाभाजं *Para.* V, in 74) तस्मिन्. बोधाय जातः born for giving instruction.

Translation.—Hear the motive my coming here and let me have (be assured of) thy gratification (at it). I heard a superhuman voice during my heavenly progress that thy son has been born for the sake of (imparting) knowledge (to the world).

63. Prose Con.—तन् वचः श्रुत्वा च ततः मनः युक्त्वा निमित्तैः शक्यं समुच्छिन्नस्य शक्रध्वजस्य इव शाक्यकुलध्वजस्य दिदृक्षया उपेतः अस्मि ।

Notes.—वचः—accu. sing. of वच्न् m. speech. ततः—thereat. युक्त्वा—(from युञ् 5th Conj. *Ubha* to join) directing, concentrating; cf. मनः संयम्य नीक्षितो युक्त आनीत नगरः *Bhag.* VI, 14). निमित्तैः vide I, 54. समुच्छिन्नस्य—(from समुच्छिन्न I St. *Ubha* to erect, to raise or set up). शक्रध्वजस्य (शक्र *Indra*; दिद्युषेणः शक्रः शक्रः शक्रमनुविद्युष्यति *Amar.*) शक्रस्य ध्वजः (banner) इव. उपेतः (vide St. 3) has = come.

Translation.—Having heard that voice, and having concentrated my mind on it and ascertained its correctness by the indications (that I observed), I have come here to see the banner of the race of Shákya, as if it was, like the erected banner of Indra.

64. Prose Con.—इति एतन् एवं वचनं निश्राम्य प्रहृष्टमंग्रानमनिः नेन्द्रः प्रशान्तं धान्यंकुसुमं कुमारं तपोधनाय संदर्शयामास ।

Notes.—इति—This particle is used in various senses such as 'इति स्वल्पे सात्रिष्ये दिवभ्रात्रिणे नये । हेतौ प्रकारप्रत्यक्षप्रणादेष्ववधारणे' ॥ Here it is used in the sense of 'thus' to indicate conclusion. निश्राम्य—Having heard from निश् 4th conj. *Paras.* to hear. प्रहृष्ट—मनिः प्रहृष्टेन इयं प्रहृष्टः, तेन संभ्रान्ता (agitated, excited) मनिः यस्य = धान्यंकुसुमं धान्याः (धानी a wet-nurse) अङ्के (m. & n. a lap) सुप्त, तं. प्रशान्त—calmly. कुमारं—to the prince. तपोधनाय—तपः एव धनं यस्य मः.

Translation.—Having heard this speech (of the sage) the King whose mind was excited with excess of joy showed the prince who was sleeping calmly on the lap of the nurse to him whose sole wealth was penance.

65. Prose Con.—चक्राङ्गपादं तथा जालावनदाङ्गुलिपान्निपादं सोमं शृवं वारणवस्त्रिकोशं राजमुतं सः महर्षिः यविन्मथं दर्शनं ।

Notes.—चक्राङ्ग...पादं—चक्रं अङ्कः (a mark, sign cf. अट्टकाङ्कां पदवीं तनान *Ra.* VII, 9.) यतोः त्रीं, चक्राङ्गं पादौ यस्य तं. Hindu poets reckon thirty-two marks on the body as indicative of future greatness. Among them circular lines delineated on the hand, according to *Vishnu Purāṇa*, are indicative of a future emperor. Similar lines on the soles of the feet, too, are looked upon as equally auspicious. जालाङ्ग—पादं—जालवत् अवनदाः (bound together; from

जवनह् 4th Conj. *Ubha.* to bind together) जांनद्धाः अंगुलयः यमिन् तत्र जांगुलि, (Webbed feet and webbed hands are said to be indicative of great valour as being characteristic of Nara and Nārāyaṇa). पाणी च पादौ च पाणिपाद (a Dvandva compound *accord.* to the rule इदंश्च प्राणितूर्यसेनायाना *Pāṇi.* III, IV, 2.); जांगुलि पाणिपाद यस्य तं. सोर्णश्रुवं—ऊर्णा (ऊर्णा the fine line of hair between the eyebrows ऊर्णा मेपादिलोद्धि स्यादावर्ते चान्तराश्रुवोः *Amar.*) सहिने श्रुवौ यस्य सः, तं. The streak of hair between the eyebrows curled in the centre is looked upon as the mark of greatness. वारङ्कोशं=वलं. (वस्ति abdomen, pelvis; वस्तिर्नाभेरध. *Ama.*) कोशः (a covering) वस्तिर्कोशः the skin of the lower part of the body; वारणस्य (वारण an elephant) इव वस्तिर्कोशः यस्य सः, त. महर्षिं—महान् चासौ ऋषिश्च महर्षिः.

Translation.—The great sage looked with wonder at the prince, the soles of whose feet were marked with the 'discus-lines,' the fingers of whose hands and feet were drawn together by the web membrane, who had a fine streak of hair between the eyebrows, and who had the skin on the lower portion of the abdomen like that of an elephant.

66. Prose Con—देव्यह्मसंविष्टं अग्निसूनुं इव धात्र्यह्संविष्टं च एनं श्वेक्ष्य पश्मान्तरिताबिताधुः सः बभूव । निधस्य एव त्रिदिवोन्मुखः अभूत् ।

Notes.—धात्र्य ..संविष्टं=धात्र्या अक, तस्मिन् संविष्ट, तन्. देव्यह्संविष्टं =देव्याः (देवी name of Durgā) अके संविष्ट (sleeping, lying down cf. संविष्टः कुशमयने निशा निनाय *Ra.* I, 95) अग्निसूनुम्=The god of war—better know as Kārtikeya—generated from the vivifying principle of Shiva cast into Agni (fire) who, unable to retain it, cast it into Gangā On the banks of the river was born on a bed of reeds the beautiful boy who was destined to be the destroyer of Tarakāsura When born he was nursed by six nymphs called the Kṛttikā each of whom called him her son and offering her breast the child assumed to himself six mouths and received nurture from each. पश्मां०—श्रुः=पश्मभिः (पश्मन् the eyelash cf. चक्षुः खेदात्सन्तिलगुग्निः पृथमभिश्छादयन्ती *Me.* II, 27.) अन्तरितानि (concealed, screened cf. नर्भिर्पापान्तरितं त्रियसहचरमपश्यती *Sha.* IV.), अश्रितानि (graceful, pretty, or it may be taken to signify 'strung or woven—युक्ति' as explained by Mallanāth in *Ra.* VII, 10) अभूति यस्य सः. त्रिदिवोन्मुखः=त्रिदिवे (त्रिदिव heaven, स्वर्ग्यवं स्वर्गाकत्रिदिविदमालयाः *Ama.*) उन्नम्य मुरं यस्य सः.

Translation.—On beholding him sleeping on his nurse's lap like Agniśūnu sleeping on the lap of Parvati he had a string of

tears (in his eyes) shaded by (his) eye-lashes; then heaving a sigh he turned up his face towards heaven.

67. Prose Con.—अमितं अधुपरिपुतानं दृष्ट्वा पुत्रस्य बेहात् नृपः चक्रे । आनतांगः च प्राञ्जलिः बाष्पनिस्तब्धकंठः समग्रदं पप्रच्छ ।

Notes.—अमितं—The sage Asita. अधु०—हं—अश्वनिः परिपुतानि (filled) अश्विनी दग्निं कर्णेन दृष्ट्वा. आनतांगः आनतं अंगं येन सः one with his body slightly bent forward out of respect; making a respectful bow; cf. गिर्यः प्राप्तिपुत्रादः *Ra. I, 92*). प्राञ्जलिः—अश्वनीं धरणीं येन सः who held forth folded hands in supplication. बाष्प०...कण्ठः बाष्पेन (with tears) निस्तब्धः (choked) कण्ठः यस्य सः (cf. कंठः संनिद्रवायवृत्तिकुपः *Sha. IV, 5*). समग्रदम् *ind.* गगनेन मुहूर्तं यथा स्वाच्छा with a faltering voice. cf. विन्नाप सु बाष्पगण्डम् *Ra. VIII, 43*.

Translation.—Beholding (the sage Asita) with his dark eyes filled with tears, the King was agitated through his love for his son; with a respectful bow holding forth folded hands he asked him with a voice choked with tears.

68. Prose Con.—हे धीर मुने यस्य स्वल्पान्तरं वपुः यस्य च बहुदुर्लभं दीप्तं जन्म यस्य भाविनं अर्थं उत्तमं तं प्रेक्ष्य तव बाष्पः कस्मान् (तव) आस्य ।

Notes.—स्वल्पान्तरं—स्वल्पं अनुरं (space, area cf. नृगालक्ष्म्यान्तरान्पन्नम्य *Ku. I, 40*) यस्य तव. अर्थं—purpose, object.

Translation.—Oh patient sage! Pray do say why for your tears on beholding he whose body is yet small, whose brilliant birth has been so wonderful, and whose future is to be so excellent (as narrated by you)

69. Prose Con.—हे भगवन् अपि कुमारः स्थिरायुः मम शोकाय प्रभूतः न कश्चित् । मे कथंचिन् सुखिर्लोकजलिः लब्धः इमे कालः पातुं न शक्नुमि ।

Notes.—अपि *vide* note St. 70. स्थिरायुः—निश्चित (certain, sure) आयुः यस्य सः. न कश्चित्—कश्चित् implies some hope expressed by the speaker and has the sense of 'I hope that'. It is interrogative in form in which the answer is 'yes' or 'no' according to the form of the question cf. कश्चित् वाक्यादिरप्यत्र आश्रयमाश्रयानां *Ra. V, 6*. *vide* Ap. Gu. p. 186. मे—मया. कथंचिन्—some-how, with great effort. cf. कथंचिदीक्षा मनसां कथंचिन् *Ku. III, 31*. सुखिर्लोकजलिः—सुखिर्लोक अंशजलिः an offering of water; see *Sha. VI*. An अंशजलि is the hollow formed by the two hands, and one of the rites which a son is expected to perform is to offer these hollow-fuls of water mixed with sesamum to the parents. This is considered an essential

offering and various rules are enjoined in this connection. (ride Ku IV, 37, Manu III, 223 and Mon. W. I. W. pp. 209, 255.)

कालः—The god of death i. e. Yama. इमं refers to मण्डिलानि. Although the text has यातु I have adopted पातु since यातु makes no sense whatever. न खलु The Gana Ratna Ma. gives the following senses of पातु—‘निषेधवान्पातुकारविद्यासानुनयनियमनिश्चयेतु-निपादेतु.’ Of these विद्यामा ‘an inquiry’ is the sense here cf. न पातु ता अभिक्रुद्धो गुरुः Vilva. III.

Translation.—Oh sire! is my prince to be long-lived? I hope he is not born to give me pain. It is not I hope that Yama is going to drink off the handful of water which I have secured with great effort.

70. Prose Con.—अपि मे यशसः निधानं अक्षयं, मे अन्वयसंप्रसारः शुभः कश्चित्; सुप्ते अपि पुत्रे अनिमिषकचक्षुः परत्र सुखं अपि प्रयास्यामि।

Notes.—अपि—This is evidently better than अस्ति. This particle has very many senses in which it is idiomatically used in Sanskrit ‘गर्हासमुच्चयप्रश्नशंकासमाधानास्त्रपि’ *Asa*. Here it is used in the sense of प्रश्न or asking a question *e g* अपि तपो वर्धते *Sha*. I. In such cases it is generally used at the commencement of a sentence. यशसः—*gen. sin* of यशस् fame निधानं—a reservoir cf. निधानं धर्माणां *Ganga*. 18 अक्षयं—नास्ति क्षयः यस्य तत् imperishable. अन्वयसंप्रसारः—अन्वयस्य (अन्वय family, race ‘कुलान्यभिजानान्वयौ’ *Asa*. cf. रूपाणां अन्वयं वक्ष्ये *Ra* I, 9.) संप्रसार Continuity, extension शुभः—stable, perpetual cf. इति ध्रुवेष्ट्यामनुजामती सृतां *Ku*. V, ॥ कश्चित्—*ride* st. 69. अनि०. चक्षुः—निमेषरहित अनिमिष. (निमिष is the moving of the eyelids, hence अनिमिष steady, अनिमिषं एक चक्षुः यस्य स=one whose eyelids did not move. It is said the eyelids of the gods are motionless. परत्र—*ind.* in another world, in a future birth cf. अभिभज्य परत्र तं मया महितः पात्यति ते सवान्धवः *Ku*. IV, 37.

Translation.—Is the depository of my fame imperishable, is the continuity of my line stable; and shall I, who am ever vigilant with an unclosed eye while my son is asleep, easily go to the other world.

71. Prose Con.—हे विमो मे जातं कुलप्रवालं अफुल्लं एव परिशोष-माणि न कश्चिन् तन् क्षिप्रं मूर्हि मे दान्तिः नास्ति सुप्ते बान्धवानां श्रेहं हि वेत्ति।

Notes.—जातं—born, *r. p.* of जन् to be born. कुलप्रवालं—कुलस्य प्रवालः (Sprout, shoot) त. परिशोषमाणि—परिशोषः (act of drying up or withering) माणि यस्य तन् परि०—भाविन्. न कश्चिन्—*ride* st. 69. क्षिप्रं—*ind.* at once; लघुक्षिप्रमर्दुनम्.

Translation.—Oh sire! I hope the sprout of my family which is just born is not to wither up without being fully blown out. Do speak out quickly. I have no ease of mind. Thou very well knowest the attachment of relatives towards a son.

72. Prose Con.—इति अनिष्टबुद्ध्या आगतावेगं नरेन्द्रं बुद्ध्या मः मुनिः वभाषे नृप ते अन्या काचिन् मत्तिः मा भूत् यत् (अहं) अबोधं तत् निःसंशयं अस्ति ।

Notes.—आगतावेगं—आगतः आवेगः (agitation) यस्य तं. अन्या—unusual, unfavourable. मत्तिः—idea, notion *c. g.* निषिरहो बलवानिति मे मत्तिः *Niti. 91.* माभूत्—मा अभूत् 'The augment of the Aorist is usually cut off after the particle मा or माम्. In the second person this tense with the augment so cut off has the sense of the Imperative Mood' *Apt. cf.* मा ते महीयसविकारघनामतिभूत् *Ma. I.* ये व्याहाराम्बु मा संशयोभूत् *Ulla. IV.*

Translation.—Finding the king seized with restlessness through a notion of some calamity the sage said—Oh King! Let there be no unfavourable idea (in your mind). What I said is certain.

73. Prose Con.—अस्य अन्यथात्वं प्रति मे विक्रिया नहि मे यातुं कालः इति स्त्रां वंचनां प्रति विह्वलः अस्मि अयं च अमुलमस्य जन्मक्षयस्य बोद्धा जातः ।

Notes.—अन्यथात्वं—the condition of being something else (than the true one). विक्रिया—विशेषा चातौ क्रिया च peculiar action. यातुकालः The infinitive is used according to the Sutra. कालमयवेत्तासु तुमुन्—*Pan III, iii, 167.* विह्वलः—distressed, grieved नूनं सहानेन निर्गमयित्वा *Ma. XII, 63.*

Translation.—My peculiar conduct is not connected with anything untoward to this (child). Since it is my time to depart I am distressed at my own disappointment (on account of not being able to stay longer with this boy). This (child) who is born will be one who will comprehend this difficult (problem of) life and death.

74. Prose Con.—विषयेषु अनास्यः राज्यं विहाय हि तान्निः यत्नः तत्त्वं अधिगम्य जगति मोहतमः निहन्तुं अयं ज्ञानमयः मानुः ज्वलिष्यति हि ।

Notes.—विषयेषु—Worldly pleasures, (generally in the plural in this sense) *cf.* निषव्यावृत्तज्ञानहन्तः *Vilra. I, 9.* अनास्यः—नास्ति आत्मा (consideration, longing for, care) यस्य सः. मोहतमः—मोहः

(Delusion of the mind which prevents one from discerning the truth and makes him believe in the reality of worldly objects and be addicted to the gratification of sensual pleasures) एव नमः (darkness) ज्ञानमयः=ज्ञान प्रचुरं यस्मिन् ज्ञानमयः. The termination मयद् is added in the sense of 'profusion, excess.' *Pani* IV. iii, 82. सूर्यः=मरत्याकाशे wherein the रूप is added to denote agent; or सुवर्ति कर्मणि लोके प्रेरयति इति मयः.

Translation.—Indifferent to all worldly objects, having forsaken his kingdom, and having attained the highest truth by strenuous efforts, this (prince) the very sun of knowledge, for a fact, shines forth to destroy the darkness of illusion in this world.

75. Prose Con.—व्याधिविकीर्णकेनात् जरातरंगान् मरणोद्वेगात् दुःखार्णवात् उद्धमानं आर्तं जगत् अयं ज्ञानमहाहवेन उत्तारयिष्यति ।

Notes.—व्याधि० . केनात्—व्याधय (physical ailments as opposed to आधि. cf. आधिव्याधिरनैर्जनस्य विविधैरारोग्यमुन्मूल्यते *Var.* 105) एव विकीर्णकेनः यस्मिन् तस्मात्. जरातरंगान्—जरा एव तरंगः यस्मिन् तत् cf. तुष्णतरंगाकुल्या *Pani* 15. मरणोद्वेगात्—उग्रश्वासी वेगश्च उग्रवेगः, मरणश्च उग्रवेगः यस्मिन् तस्मात्. दुःखार्णवात्—दुःखस्य अर्णवः (ocean अर्णोति सन्ति यस्मिन्. The dropping of न and its replacement by व = accord. to *Artika* अर्णोमी लोपश्च on केनाद्वाद्यन्तरत्नाम्. *Pani* V, ii, 109 'उदन्वानुदधिः सिन्धु' सरस्वान्मागरोर्णवः' *Ama* Sanskrit poetry abounds in expressions where अर्णव and its synonyms are used to express profusion or greatness; cf. समारार्णव, शोकसागरः मोहार्णवः etc.) तस्मात्. उद्धमानं—*Prepas. par.* of वह् to bear. आर्तम्—Distressed, afflicted, cf. कौषरो-भार्तदेवमि *Jn.* II, 46. ज्ञानमहाहवेन—महान् वासी ह्रस्वश्च महाह्रवः (ह्रवः a boat उडुप तु ह्रवः कीलः *Ama* cf. सर्वं ज्ञानह्रवेनैव बुद्धिर्न संतरिष्यति *Bha. G.* IV, 36) ज्ञान एव महाह्रवः तेन.

Translation.—He will carry across this distressed world which deserves to be delivered by the knowledge-boat from the ocean of misery which is covered with foam in the form of sickness, old age for its waves, and the dreadful rushing onflow in the form of death.

76. Prose Con.—अस्य प्रज्ञाबुवेगां स्थिरशीलवशां समाधिर्शालां व्रत-चक्रवाकां प्रवृत्तां उत्तमां धर्मनदीं तृष्णादितः जीवलोकः पास्यति ।

Notes.—प्रज्ञा०...वेगा=प्रज्ञा (intelligence, wisdom) एव अम्बु (water) तस्य वेगः (rush, flow) यस्यां ता. स्थिर०...वशां=स्थिर च तत्पुं शीलं (n. good disposition, character, शील स्वभावे सङ्गते *Ama*. cf. शीलं परं भूषणं *Ati.* 82) च; नद् एव वशः (embankment; the side of a river-basin. वप्रः प्राकाररोधनोः *Pani* cf. वप्रान्तः रमन्तिविवर्तनं पयोनिः *Ki.* VII, 11) दम्बा.

मा तां. समा०...शीतां—मयाधिना (समाधिः [from मनाधा 3rd Con. Ubha. to concentrate, fix steadily]—perfect absorption of thought into the one object of meditation i. e. the supreme spirit) शीता, नां. व्रत०...चाक्रां—वनानि (religious observances) एव चक्रवाकः यस्याः नां. The Chakravāka is supposed to be the red-goose (*Anas casarka*). The male and female of these birds keep together during the day and are looked upon as patterns of constancy and connubial affection; but the legend is that they are doomed to pass the night apart. Accordingly as soon as night commences, they take up their station on opposite banks of a river and call to each other in piteous cries." प्रवृत्तां—unimpeded cf. *Bhag. G. XVII, 34*. धर्मनदीं—धर्म एव नदी तां. तृष्णा-द्वितः—तृष्णा आर्द्रः (afflicted, tormented; from अर्द्र 1st conj. Pa.) जीवलोकः—the animal world. Compare with this आशा नाम नदी etc. *Niti*.

Translation.—The animal world, tormented with thirst, will drink of the unimpeded excellent stream of the Law rushing with the water of wisdom, enclosed within the banks of steady good disposition, cool with contemplation, having religious observances for ruddy geese.

77. Prose Con.—हि एषः मार्गप्रवेष्टव्यः अप्यवेष्टव्यः इव संसारकांतार-पथव्यतिष्ठेयः दुःखादिभ्यः विपद्यामृतं विमोक्षमार्गं आह्वयाम्यति ।

Notes.—अप्यवेष्टव्यः—अप्यवेष्टव्यः (अप्यवेष्टव्यः m. a way,) मच्छति अमी अप्यवेष्टव्यः (अप्यवेष्टव्यः अप्यवेष्टव्यः *Ana*). समा०...स्थितेभ्यः—संसारः एव कांतारः (a dense forest; महारण्ये दुर्गमये कांतारः पुनपुनरुन् *Ana*.) तस्य पथः (पथिन् a path. The word पथिन् becomes पथ at the end of a compound). सं—पथः; तस्मिन् स्थितः, तेभ्यः. This compound belongs to that class which is technically known as the आह्वयाम्यदि. विप...तेभ्यः—विपदेः (by sensual pleasures, objects of sense) आह्वयः (surrounded), तेभ्यः विमोक्षमार्गम्—the path of liberation.

Trans.—This (child) will proclaim the way of deliverance to those standing on the path of the forest of worldly existence, tormented with troubles, and surrounded by sensual pleasures, as (is done) to travellers who have lost their way.

78. Prose Con.—लोके विषयेभ्यः रम्यभिना निदधमानाय जनाय आत्पते दृष्ट्वा महानेष्ट इव अयं धर्मदृष्ट्वा प्रह्लादं आपासति ।

Notes.—लोके—in this world लोकलुप्तवने जने *Ana*. विषये—विषयः (worldly or sensual objects. There are five विषय corresponding to the five organs of sense) एव दग्धनामि (faggots, fuel

इत्थन स्वेष्ट इत्थ *Amā.*) यस्य तेन. रामाग्निना—राम (passion, pleasure, cf. एको रागिणु राजते *Bhar.*) एव अग्निः, तेन. आधास्यति—will produce, will impart. (आधा 3rd conj. *Ubha.*) in this sense the verb governs the dative, genitive, or locative.

Translation—In this world this (child) will engender excessive delight by showering (his) law among the masses who are being burnt with the fire of desire enkindled by the fuel of sensual objects as a great cloud does (with its shower) at the close of the hot season.

79. Prose Con.—अयं दुरासदेन उत्तमेन सद्धर्मताडेन प्रजानां अपयानहेतोः तृष्णार्गलं मोह्यतमः कपाटं द्वारं विषाटयिष्यति ।

Notes—दुरासदेन—दुःखेन आसाधने असौ (unapproachable, difficult to be gained at cf. स बभूव दुरासदः परैः *Ra VIII, 4* सद्धर्मताडेन—सद्धर्मः एव ताडः (a blow, a knock) अपयानहेतोः—(अपयान—Escape, flight, अपयानस्य हेतुः (object, motive) तस्य cf. अयस्य हेतोर्वन्दु हातु-दिच्छन् *Ra. II, 47.* तृष्णार्गलं—तृष्णा (thirst or greed of gain cf. तृष्णा छिदि *Bhartri* न मोगतृष्णया *Ra VIII, 2*) एव अर्गल- (a wooden bolt on long spar of wood which can be laid across the shutters and thus secure them). मो० -कपाटं—मोह एव तम- मो०—तमः; मो०—तम एव कपाटः or मोहश्च तमश्च मोहनमग्नि, ते एव कपाटी (panels, shutters cf. दग्निदलकपाट. *Ma XI, 60*) यस्य तत् द्वारं—a gate, a door-way; cf. द्वार द्वार प्रवृत्तो वरमुदरदरिपूरणाय *Bhartri.*) विषाटयिष्यति—Will open cf. with this stanza *Bhartri's* line स्वर्गद्वारकपाटपाटनपटुपमौडिनिौराजितः.

Trans.—This (child) will open, by the excellent stroke of the good Law which is so hard to get, for the escape of the people, that door whose shutters are delusion and ignorance, and the bolt is cupidity.

80. Prose Con.—एव धर्मराजः संबोध्य दुःखाभिभूतस्य निराश्रयस्य प्रमोहपाशैः परिवेष्टितस्य लोकस्य बन्धनमोक्षं करिष्यते ।

Notes.—संबोध्य—By instructing. दुःखाभिभूतस्य—दुःखैः अभिभूतः (defeated, overcome), तस्य. बन्धनमोक्षं—बधनात् मोक्ष (deliverance). Deliverance from the trammels of this world.

Translation.—This King possessing Dharma will, by preaching, achieve the deliverance from its bonds that world, which, is circumvented by webs of its own delusion, which is helpless and which is overcome by misery.

81. Prose Con.—नत् इमं प्रति शोकं मा कृथाः । हे मौम्य मनुष्य-ज्योते मोहेन वा कामगुरुः वा मदान् यः अस्य नैष्टिकं धर्मं च धोषानि गः शोच्यः हि ।

Notes.—माकृथाः *vide* *Sta.* I. 72. वा=or; an alternative conjunction. “वा समुच्चय एवाधे उपमानविकल्पयोः”. नैष्ठिकं—a. highest, perfect. शोच्यः *Pot Pas Par.* by the addition of य conveying the sense of ‘must’ or ‘necessity’. For fuller explanation *vide* *Ap. G.* § 155.

Translation.—Therefore, do not be sorry for him. Oh good lord ! He who will not give his ear to the most perfect Law of his either through illusion or the pleasures of desire or through arrogance in this mortal world should be pitied.

82. Prose Con.—अतः तस्मात् गुणात् अष्टस्य मे ध्यानानि लब्ध्वा अपि अकृतार्थता एव । तस्य धर्मस्य अश्रवणान् त्रिदिवे अपि वासं विपत्तिं अहं मन्ये हि ।

Notes.—तस्मात् गुणात् i. e. the acquisition to be gained from धर्म. अष्टस्य—Fallen अकृतार्थता—the condition of not having fulfilled (my) purpose. त्रिदिवे—त्रिदिव The heaven. “ब्राह्मवैष्णव-शैवभेदेन सारिक्पराजन्मतामसभेदेन वा त्रिविधो दीन्यति व्यवहरति, प्रकाशते वा.” निम्बध्वजव्यासु त्रयो ब्रह्मविष्णुरुद्रा वा दीन्यन्त्येति त्रिदिवः.

Translation.—Therefore, since I have fallen from the acquisition to be gained from it (Dharma), although I have secured the various contemplations yet mine is the condition of not having fulfilled my purpose. In consequence of not having heard his Law I consider my residence even in the Heaven to be nothing but misery.

83. Prose Con.—इति धृतार्थः समुहत् सदारः नरेन्द्रः विपादं त्यक्त्वा सुमुदे । एवंविधः अयं मम तनयः इति मः स्वां सारवत्तां मेने हि ।

Notes.—धृतार्थः—धृतः अर्थः (explanation) येन. समुहत्—(सुहृत्= गोमन हृदयं अस्य) सुहृद्भिः सह इति समुहत्. सह forming the first member of a compound becomes स by *Pañ.* VI. iii. 78-80. सदारः=दारिः सह इति. The word दार is always in the plural. विपाद Dejection, depression of spirits. cf. विपादे कर्तव्ये विरपति जज्ञः प्रत्युत सुद *Bhar.* एवंविधः (एव an *ind.* frequently used in the sense of ‘in this manner’ ‘एव प्रकारोपमयोर्गोकारेऽवधारणे’.)

Translation.—Having heard this explanation, the king, with his friends and his queens, abandoned all dejection and was rejoiced; and thinking ‘such is my son’ he considered that excellence was his own.

84. Prose Con.—आर्येण मार्गेण मः यास्यति न खलु असां अग्रिय-धर्मपक्षः इति नरेन्द्रः हृदये मत्वं चकार संताननाशान् तु भयं ददर्श ।

Notes.—आर्येण=आर्यः *adj.* honourable, worthy of or becoming

to an Arya. आर्य is "कर्तव्यमाचरन् कार्यमकर्तव्यमनाचरन्तिष्ठति प्रकृताचारे सदैव आर्य इति स्मृतः". चास्यति Thus use of the 2nd or simple future is noteworthy. The use of the second Future refers to a future time generally or indefinitely as also to a near future action cf. श्याम्यत्यद्य द्युक्तंतेति *Sha.* IV. For further information see *Ap. G.* § 214. अ० पक्षः—न प्रियः अप्रियः disagreeable, unbecoming; अप्रियश्चासौ धर्मश्च अधर्मः, स एव पक्षः (state condition, adherence) यस्य भः तु—however, on the other hand. तुपादपुरणे भेदे समुच्चयेऽप्रधारणे । पक्षानरे विद्योने च प्रशस्ताया विनिग्रहे *Medi.* It may be borne in mind that तु is never used in the beginning of a sentence while परतु, किंतु always stand first. सं० नाशात्—The use of the ablative is according to the rule मीमांसानां भवहेतु. *Pani.*

Translation.—The king was convinced in his mind that he would follow an honourable path and that he would never adhere to any unbecoming rules of conduct, however, he evinced fear about the loss of his child.

85. **Prose Con.**—अथ असितः मुनिः मुनविह्रवाय राज्ञे मुतनियतं तत्त्वं निवेद्य स बहुमतं उदीक्ष्यमाणरूपः [सः] एवमपथेन यथा आगतं जगाम ।

Notes.—मुतविह्रवाय—मुनस्य विह्रव (fright, alarm) यस्य तस्मै मुनविह्रवाय. मुतनियतं—मुतस्य नियतं fixed, positive, definite, cf. प्रकृतिनियतत्वादकृतार्थः *Utt.* VI, 14. तत्त्वं—True state or condition, fact, cf. यय तत्त्वान्वेशान्मधुकरहता. *Sha.* I, 24. स बहुमतं—बहुमतेन सह यथा म्यात्तया (बहुमत great estimation or respect). उदीक्ष्यमाणरूपः—उदीक्ष्यमाणं (*Pre. Pass. Par.* formed by adding मान् to the passive base in य) रूपे येन सः. एवमपथेन—एवमस्य पथेन एवमपथः (note the change of पथिन् at the end of a compound *rule* at, 62) तेन. यथा by itself means 'in the manner mentioned,' 'यथा निर्दिष्टे' *Abhidh.*

Translation.—Then the sage Asita, having narrated the correct state about the boy to the King, who was alarmed about him, departed by the ariel route by which he had come, as described, while his figure was being watched with great veneration.

86. **Prose Con.**—सः साधुः अनुजामुनं दृष्ट्वा मुनिवचनध्वजे च तन्मतौ च हृतमतिः (गन्) बहुविधं अनुकंपया प्रियमुतवत् विनियोजयांचकार ।

Notes.—साधुः refers to the elder brother of Māyā Devi. "This was Narmadatta, see *Lalitvistara* chap. VII, pp. 103-110" *Cowell.* अनुजामुनं—अनुजायाः (अनुजा younger sister. अनुजाता अनुजा accord. to *Pāṇi.* III. ii, 99) मुनः, त. तन्मतौ—तस्य मतिः (knowledge) हृतमतिः—हृता मतिः (mind) येन यः. बहुविधं—विविधः विधाः (sorts) यथा म्यात्तया. अनुकम्पया—out of tenderness, or sympathy.

Translation.—That good person, having seen the son of his younger sister, and having made up his mind with regard to the listening of the words of the sage and with regard to the knowledge about him (boy) enjoined him with sympathy in various ways, as if he were his own son.

87. Prose Con.—पुत्रजन्मतुष्टः नरपतिः अपि प्रियतनयः (सन्) विषयमतानि बंधनानि विमुच्य तनयस्य जातकर्म यथावन् कुलमुदश अचीकृत ।

Notes.—पुत्र०...तुष्टः=पुत्रस्य जन्म, तेन तुष्टः. विप०—तानि...विषयाः एव मतानि येषां तानि. प्रिय—तनयः=प्रियः तनयः यस्य सः प्रि०—तनयः. जात-कर्म—a ceremony performed at the birth of a child when the navel-string is divided. It consists in touching the infant's tongue thrice with ghee after appropriate Mantras; see *Prayoga Ratnakara* and *Raghu.* III, 18.

Translation.—The monarch also, being well pleased at the birth of a son, and to whom he was very dear, having cast aside all mundane bonds, caused the birth-ceremony of the child to be gone through as enjoined and in a manner suited to the family.

88. Prose Con.—एव च दशसु अहःसु परिणतेषु (सत्सु) प्रयतमनाः परया मुदा परीतः सः सुतस्य जपहोममंगलाद्याः परमतमाः देवतेज्याः अकुरत ।

Notes.—परिणतेषु—Fully elapsed. The construction is *loca. absolute*. प्र०—मनाः=प्रयत्नं (curbed, restrained, purified by austerities or religious observances; cf. *ममादिदेश प्रयातं तनूनां Ku. I, 58*) मनः यस्य सः. परया—(पर highest, greatest). मुदा *instru. Sing.* of मुद *f.* joy, delight, सुप्रसन्नः प्रमोद *Ama.* परीतः enveloped in (from परी 2nd Par. cf. *कौपपरिणतमानसं Ki. II, 25*) परमतमाः=परा मा शोभा यस्य सः परमः excellent. The addition of the superlative term. तम gives it a still higher degree and may be rendered by 'most excellent.' जप०—घ्राः=जपः (repeating prayers in an undertone; counting the beads of a rosary) च होयः (a sacrifice) च मंगल च ज०—मंगलानि; ज०—मंगलानि आदि यामां ताः ज०—घ्राः. देवतेज्याः=देवतानां इज्याः (sacrifices, cf. *मोहमिज्याविशुद्धात्मा Ra. I, 68.*)

Translation.—After the expiration of ten days, in this manner, the king, with his thoughts kept under restraint and drowned by excessive joy, offered for his son most splendid sacrifices to the gods with muttered prayers, sacrifices, and all kinds of auspicious ceremonies.

89. Prose Con.—अपि च सुतदृश्ये शतमहस्रपुनर्मंगल्याः स्थिरचल-सदयाः गदेमर्गुणीः अनुगन्तवराः पयस्विनीः गाः स्वयं द्विजैः अदात् ।

Notes.—**द्विजेभ्यः** Mark the use of the dative of the indi. object in the sense of *Sampradāna*. **स्थिरबलैः**—स्थिर च तत् बलं च स्थिरबल steady strength; स्थिरबल प्रत्यास्तीति स्थिरबलवान्; स्थि०—बलवान्; तनयाः यानां ताः. **सहेमशृंगीः**—हेमा रचितानि शृंगाणि हेमशृंगाणि हेमशृंगः महिनाः सहेमशृंगीः. Those who had horns coated with gold. **अनुजराः**—न उपगता (प्राप्ता) जरा. The change of न to अन् before a word beginning with a consonant has already been alluded to अनुपगता जरा यामा ताः. **पयस्विनीः**—पयः आमां अस्तीति पयस्विनी. गाः accu. plu. of गो fem. a cow. **अदात्** *adorist*, 3rd sing. of दा to give

Translation.—Likewise he (the king) himself gave hundreds and thousands of milch cows who had powerful calves whose horns were coated with gold and who were young

90. Prose Con—ततः सद्बुविधविषयाः स्वहृदयतोपकरीः क्रियाः विधाय यत्तारमा मुदितः सः गुणवति दिवसे शिवे मुहूर्ते पुरप्रवेगे माति अकरोत् ।

Notes.—**यद्विषयाः**—यद्विषयाः विषयाः (subject-matter, details) यस्ता ताः. **स्वहृदयतोपकरीः**—स्वस्व हृदय तस्य तोपः त करोतीति स्व०—करः the feminine of it is formed by adding ई. **यत्तारमा**=नियतचित्त self-restrained यतः आत्मा (mind) येन सः cf स कृत्तिवासास्तपसे यत्तारमा *Ra* I, 54. **गुणवति दिवसे**—पञ्चांगशुद्ध्यादि गुणयुक्ते दिवसे The five Angas of an auspicious day are तिथिर्वारश्च नक्षत्र योग. करणमेव च. **शिवे**—(शिव मन्त्रं कल्याण *Amā*) **मुहूर्ते**—मुहूर्तं = technically an auspicious moment.

Translation.—That delighted king, who had his mind under control, performed various rites in full detail, which gave satisfaction to his heart, and he made up his mind to enter his city at an auspicious moment on a propitious day.

91. Prose Con—अथ तनयवती देवी देवताभ्यः प्रणिपत्य शिवाय द्विरदरदमयीं महार्हां निनमितपुष्पभृतां मणिप्रदीपां शिविकां अभजत ।

Notes.—**तनयवती**—तनयः यस्याः अस्ति मा. The use of the मनुष्य term has been so often explained that it need not be detailed here except the fact that the न् of मन् is changed to व when affixed to words ending in म् or अ short or long or having either for their penultimate “ मादुपधायाश्च मनोबोद्धव्यवादिभ्यः ” *Pāṇi*. VIII ii, 9 **देवी**—The queen माया. **देवताभ्यः** Verbs meaning to salute प्रणिपत्य may govern the Dative or Accusative of प्रणिपत्यमुरास्ती शमयिष्ये मुरदिषा *Ra* X, 15 **शिवाय**—for the purpose of, with the object of, securing welfare **द्विरदरदमयीं**=made of ivory, (by the addition of मयट् in the sense of ‘made of’ is according to *Pāṇi* IV, iii, 143) **द्विरदना** (द्वी रदौ अत्य इति द्विरदाः) रदाः (रदना ददना दन्ता रदाः *Amu*.) द्वि०—रदाः द्विरददनाया रिगारः द्विरददमयः. The fem. is

formed by the addition of ई. महर्हा—महान् अर्हः price, (cf. महर्ह-
शब्दाद्विद्वेनच्युतः *Ku.* V. 12). वस्त्राः मा, तां. सितसितपुष्पमृतां—निवेद्यः
मिनानि मिनानि, white among the white i. e. pure white, तानि च
तानि पुष्पानि ब्रान्ते मा, तां. मणिप्रदीपा—मन्त्रः स्व प्रदीपा—वस्त्राः तां. सिधिकां
A palanquin. अमज्जत—resorted to, entered.

Translation.—The queen with her son, having saluted the
goddesses for good future, entered a costly palanquin made of
elephant's tusks (ivory), decorated with pure white flowers, and
blazing with gems.

92. Prose Con.—अथ स्याविरजनानुगतं अपल्लनायां पत्नीं पुरतः
प्रेक्ष्य अमरः अर्च्यमानः मधवान् दिवं इव पौरसंघः अर्च्यमानः नृपतिः
पुरं जगाम.

Notes.—स्यवि० ..गतां—स्यविराजते जनाय, ते अनुगतां followed, at-
tended upon. अपल्लनायां—अपल्लन नाया=possessor of child or अपल्लन
नाया as in सनार्थक्रियतां इति आसने *Shaku.* पुरतः—in front of,
as opposed to पश्चात् cf. पद्यानि तान्नि इतः पुरतश्च पश्चात् *Mal.* I, 43.
मधवान्—Indra. The form मधवान् of Nom. sing. may appear
strange to the general reader. There is a long discussion about it
in the *भाष्य* but for the form there is an instance in the *Bhatti-*
Kavya “हविर्ब्रह्मणि निमग्नो मन्त्रेषु मन्वानसौ. by the *Sūtra* मन्वा वदुन्
Pīnī. VI. iv. 128. The Nomi. of the word has three forms
मन्वा, मन्बन् and मधवान्. पौरसंघः—पुरे भवाः पौराः (citizens cf. पुरः
पौराणां अनुचरति चर्चरीध्वनिः *Ratna.* I, L. 80.) पौराणां नद्याः, groups, etc.

Translation.—Having caused his wife, with her child, first
to enter the city, the King himself, welcomed by multitudes of
citizens, entered it like Indra welcomed by the immortal gods in
the heavens.

93. Prose Con.—शामराजः पञ्मुखजन्मना भव इव प्रतीतः भवर्त्त
दिगाथ हर्षपूर्णवक्त्रः (सन्) इदं ददं इति बहुविधपुष्टियशस्करं व्यधत् ।

Notes.—पञ्मुखजन्मना—पञ्मुख is “the Hindu Mars or God of
War, generated from the vivifying principle of Shiva cast into
Agni,” see note on अद्रिचुत्तु I. 66. Another account of his birth
says that Shiva emitted sparks of fire from his eyes which being
thrown into the lake Saravana became six infants who were
nursed by the wives of Rishis. When Pārvati saw the children
she was so transported that she embraced all of them so forcibly
that their six bodies became one while their six faces and twelve
arms remained. भव—the God Shiva; व्योमकेतो भवो भीमः *Amā-*
प्रतीतः—(pleased, delighted cf. पतिः पतीनः प्रमोदोन्मुखी प्रियां ददशं काले

दिवमग्निनामिव *Ra* III, 12). हृष्ये—वक्त्रः=हर्षेण पूर्ण (विदमिन्) वक्त्र यस्य सः. 'इदं.इदं'—This and thus. The repetition of the pronoun is noteworthy. *e. g.* अर्वेण सन्तु तेषु तेषु विरागकारणेषु परिहोयमाणेषु *Mudra*. I. p. 38. यद्गुं—स्फुरं=पुष्टि. च यशः च पुष्टियशसि, तं करोति तत् पुष्टियशस्करं, बहुविधं च तत् पुष्टियशस्करं च वं—स्फुर.

Translation.—The Shākya king, highly gratified like Bhava by the birth of the six-faced one, entered his palace and with his face full of joy performed this and that thing (various things) calculated to impart vigour and renown.

94. Prose Con.—इति नरपतिपुत्रजन्मवृत्त्या सजनपदः कपिलाह्वयं तद् पुरं नलकूबरप्रसूतं अप्सरोऽवकीर्णं धनदपुरं इव मुदितं अभूत् ।

Notes.—नरः—सृज्या—नरपतेः पुत्रः तस्य यत् जन्म तेन वृद्धिः तथा-सजनपदः—जनपद 'the country as opposed to the town *cf.* ब्रह्मावर्त जनपदमथच्छायाया गाहमानः *Me.* 51 and जनपदवधूलोचनः दीयमानः *ibid* 16. It is not to be taken here in the sense of जनपद=subjects as in जनपदरितकर्ता त्यज्यते पार्थिवेन. कपिलाह्वयं=named *Kapila*. आह्वय in the sense of 'named', forms the last member of a compound *e. g.* 'रामायणाह्वय.' धनदपुरं=(धन दयते पालयते.अमी धनदः *Kubera*, the god of wealth, मनुष्यधर्मा धनदो राजराजो धनाधिपः *Amś.*) धनदस्य पुरं viz. अलका the city of the god of wealth. नलकूबरप्रसूतं—नलकूबरस्य (नलकूबर also नलकूबर the son of *Kubera* (नलः a kind of reed, कूबरः the pole of a carriage, यस्य सः) प्रसूतिः birth, तस्या. अप्सरो—कीर्णं=अप्सरोभिः (अप्सरस् *fem.* the singing damsel of heaven अप्सरसः स्ववैश्या उर्वशीमुताः This is an irregular word. The word अप्सरा is also allowed according to the *Bhāṣyakāra* on the strength of "अनञि च" *Pāṇi.* VIII, iii. 47). अवकीर्णम्—scattered over, filled *cf.* किमपेति हृजोभिरोर्वरेवकीर्णस्य मणेरुहार्पण *Ma* XVI, 27. The celebration of joy at the birth of a son by singing parties and other festivities among Oriental princes is well-known.

Translation.—Then, by the addition to the family of the king in consequence of the birth of a son to him, that city, known as *Kapila* together with the country, was delighted as was the city of the God of wealth full of heavenly damsels at the time of the birth of *Nalakūbara*.

Canto II.

1. Prosa Con.—सः राजा जन्मजरांतकस्य आत्मविदः तस्य आत्मजस्य आजन्मनः सिंधुः अंबुवेगैः इव अहनि अहनि अयंगजाश्वमित्रैः शृद्धिं ययौ ।

Notes.—जन्म...कस्य= (see I, 51 *supra*.) जन्म च जरा च; तयोः अंतकस्य (अंतं करोति इति अंतकः destroyer; cf. स्वयमिह जगतामंतकस्यांतकोऽहं Veni, III, 30). आत्मविदः *gene. sing.* of आत्मविद्=आत्मानं वेत्ति इति. The word आत्मन् is one of the mysterious words in Sanskrit metaphysics, and it has been so variously and vaguely used in literature that it is not quite easy to give its precise meaning. 'One who knows आत्मन्' may be taken to signify 'one who has grasped what (a) One himself is, (b) one who has realised the principle of life and sensation, or (c) one who has comprehended the Supreme Deity and Soul of the universe. 'आत्मा यस्तो धृतिर्वुद्धिः स्वभावो मध्यवर्त्यं च' *Āma*. The reading आत्मजितः may be explained to be 'who has subdued himself' or 'who has surpassed him i. e. the king'. In the latter case the use of आत्मा in the sense of 'myself' meaning the king, who may be said to be the speaker, may be noted. आजन्मनः= from the time of birth. The preposition अङ् is used with the ablative in various senses "आह् मर्यादाभिषिद्धवेः" *Pāṇi*. III, i. 13. Here it is used in the sense of अभिविधि 'limit inceptive' as opposed to मर्यादा 'limit exclusive or conclusive' cf. आजन्मनः शाठ्यमशिक्षितो यः *Shā*. III, 25. अहनि अहनि= From day to day, every day. The repetition दीप्ता of the word अहन् here indicates gradual progress. cf. दिने दिने सा परिकर्षमाना *Ku*. I, 25. सिंधुः= a large river which receives numerous tributaries along its course and increases in size as opposed to a stream. सिंधुः समुद्रे नद्यां च नदे देशे महानद्याः *Viśva*. अर्थ...मित्रैः—अर्थ (wealth) च गजाश्च भस्वाश्च मित्राणि च; दैः The *instru.* here is in the sense of कर्ण 'means'. ययौ—3rd *Sing.* of the *Perf.* of गृ to go.

Translation.—The king, ever since the birth of that son—who had cut short all birth and old age, who had comprehended what the Supreme Deity and the Soul of the universe was,—rose in greatness from day to day by [the acquisition of] riches, elephants, horses, and friends.

2. Prosa Con.—तस्य तस्य धनस्य रत्नस्य च कृताकृतस्य कांचनस्य एव च एकात्मनिधिः अपि [सः] मनोरथस्य अतिभारभूतान् नव अपि निधीन् जिगाय ।

Notes.—तस्य तस्य—Various, several. The repetition of a word to convey the sense of 'variety' 'intensity' etc. is by the general rule नित्यवीप्सयोः *Padai.* VIII, i, 4; cf. तेषु तेषु रम्यतरेषु स्थानेषु तथा सह क्षानि तान्यपरिसमाप्तानि...मवंसुप्तानि अनुमवन्तः *Kaulam.* p. 369. कृताकृतस्य= wrought as well as unwrought. हेमरुच्ये कृताकृते *Ama.* कृतं च अकृतं च कृताकृतं, तस्य; This is a *Samahdra Dwanda*. एकाम्-निधिः=आत्मनः निधिः (treasure नितरां दधाति or निधीयते असौ), एकः आत्मनिधिः यस्य सः. मनोरथस्य—मनोरथ—मनः एव रथः अथ or मनः रथः इव a wish, a desire, इच्छा कांक्षा स्पृहा वृद्धांछा लिप्ता मनोरथः *Ama.* cf. मनो-रथानामगतिर्न विद्यते *Ku.* V, 64. Mark the play upon the word मनोरथ in its literal sense in conjunction with अतिमारभूतान्, अति...तान्—अतिशयितश्चासौ भारश्च अतिमारः तं भूतान्. नव=nine. The treasures of Kubera are said to be nine 'महापद्मश्च पद्मश्च शाली मकरकच्छपौ । मुकुन्दकुन्दनीलाश्च खर्वश्च निधयो नव'. The reading of १ makes a very good sense when ननु च नन् अर्थे च वक्ष्ये, तस्य निधयः तान् अवाप्ति *do.* 3rd Sing. of आप् to obtain. नैक appears to have been construed by Prof. Cowell in the sense of 'manifold'; जिगाव—*Perf.* 3rd Sing. of ग् 3rd Conj. Par. 'to obtain' to acquire.

Translation.—He, the possessor of one single treasure consisting of various sorts of coin, jewellery, and wrought and unwrought gold, came into the possession of nine treasures which were even too great to be longed for (*lit.* too heavy for the mind vehicle to conceive).

3. Prose Con.—यैः पद्मयुक्तैः परद्विपेद्रैः अदः मंथलं अभियातुं न शक्यं ते मदोत्कटाः हेमवताः गजाः यन्नात् विना अपि एनं उपतस्थुः ।

Notes.—पद्मयुक्तैः—यैः युक्ताः (Padmas are the rings put as decorations on the tusks of elephants; they are made either of some precious metal or of brass; or (2) the decoration on the trunks of elephants. Whenever elephants are taken out their tusks are adorned with rings and their trunks and foreheads are painted. Prof. Cowell takes पद्म as the elephant guarding the southern quarter. I have not been able to trace this meaning. परद्विपेद्रैः—परेषां (पर a person greater than oneself दूरानात्योक्तमाः पराः *Amara.* Some lexicographers give पर in the sense of 'an enemy' only, परः भद्रादि दूरान्योच्ये *Medi.* It is used in the latter sense in *Ra.* III, 21 and in various other places. Here it may be taken in the sense of 'superior or more powerful enemies.' पर and अपर are literally indicative of the position of a locality. *Kaivalya* observes "युष्मन्तु परापरशब्दयोर्देशान्तरनिष्ठत्वादिकमेवायं । राज्ञस्तदिकं त्वाधिकोऽयं"; द्विपेद्राः (दाम्यां शुभशुभाम्यां विरति असौ द्विपः, द्विपानां रक्षाः द्विपेद्राः

large powerful elephants) तैः अद्—*n. accu. sing.* of अद्म् this i.e. belonging to Shuddhodana. The demonstrative pronouns तद्, एतद्, and अद्म् strictly refer to the degree of distance from the speaker. अद्म् is used in reference to the nearest object. मण्डलं=country, dominion, मण्डल देशविषयोः *Amā*. The word is used in the sense of विं in Canto IV and in the sense of a 'ring' or 'course' in canto V. 23. अभियानुं=to attack. मदोत्कटाः—मदेन उत्कटाः (उद्भिन्नो कटो यस्य सः मदोत्कटः) furious on account of the flow of rut. मदोत्कटो मदकलः *Amā*, see also *Raghu*. VI, 7. हैमवताः—हिमवति भवाः born on the Himālaya. यस्मात् विना—The prepo. विना governs the *ablative* as well as the *accusative* and *instrumental*. उपतस्थुः=stood ready in service.

The idea is—The enemy's elephants came into the possession of the king without an effort.

Translation.—This country was not possible to be attacked by the large elephants, who were decorated with Padma ornaments, and who belonged to powerful enemies; [but] the same furious Himālaya-born elephants stood [came] ready before him without any effort (on his part).

4. **Prose Con.**—अस्य पुरं बलेन मैत्र्या च धनेन आसिः नानाकचिन्हैः नवहेमभांडैः तथा अन्यैः अभूषितैः लंबसटैः तुरंगैः संवुक्षुभे.

Notes.—बलेन—धनेन etc. आसिः obtained either by force, or money, or friendship. नानाकचिन्हैः=नानाश्च ते अंकाश्च (नाना an *adj.* at the beginning of a compound), ते एव चिन्हानि येषां ते, तैः. The marks on the different parts of a horse's body are viewed as auspicious or otherwise according to their position by all people in India. नवहेमभांडैः=हेमः भांडानि (भांड a horse's ornament भांड पात्रे वणिश्चलधने भूषाश्चभूषयोः *Medi.*), नवानि हेमभांडानि येषां तैः. लंबसटैः=लंबाः सटाः (सटा is specially the long matted hair on the head of an ascetic or the mane on the neck of a lion सटा जटा केसरयोः *Medi.* By analogy it is here applied to the mane of a horse) येषां तैः. संवुक्षुभे=*Perf. 3rd per. Sing.* of वुम् 1st Conj. *Atma.* with सम्.

Translation.—The metropolis of this (king) was astir with horses, having numerous (auspicious) marks, and decorated with new golden ornaments, acquired either forcibly or by friendship or by (payment of) money, as well as with horses having no ornaments [but] having long flowing manes.

वर्षा०—दोषं=असनेः (असनि lightening, वज्रसनिर्दयोः *Ama.*) पाताः (falling, the falling of lightening causes very serious losses a fact too well-known) अ०—पाताः; ते एव दोषः अ०—दोषः; वर्षासु or वर्षणे अ०—दोषः वर्षा०—दोषः, तं. काले च देशे च at the proper season and at the proper place.

The reading of C. विनाश्म०—दोषैः=अस्मानि (अस्मन् a stone, refers perhaps to the falling of meteoric stones) च वर्षासु अस्मानयः च अस्मवर्षास्मानयः तेषां पाताः स एव दोषः. The falling of meteoric stones is quite independent of the rainy season and, therefore, there is no great propriety of the word अस्मन्; moreover, the word hangs loosely on the rest of the compound.

Translation.—For him at the due season and proper place did come down rain, attended with a light sound of breeze and of clouds and its parts adorned with circles of flashes of lightening, having suppressed (i. e. without) the drawback of the falling of lightening during showers.

8. Prose Con.—तदा अकृते कृषिभ्रमेण अपि ताः एव औपधयः ययर्तुं फलवत् सम्यक् स्तोह, रसेन सारेण च अभ्यधिकाः एव बभूवुः ।

Notes.—कृषिभ्रमेण—कृतेः भ्रमः तेन. औपधयः—(औषधी or औषधि corn etc: although it is generally understood in the sense of 'an herb,' a medicinal plant; औषधिः फलपाकान्ता *Ama.* In its most extended sense it may be taken to be vegetation in general. ययर्तुं an ind.—according to season. रसेन—with sap, juice. सारेण—with substance cf. पुण्यामि चौषधीः सर्वाः सीमो भूत्वा रसात्मकः *Bhag. Git. XV, 13.* अभ्यधिकाः—अभितः सर्वतः अधिकाः this is an instance of a *Prddi.* compound. The Ganarātna Mahodadhī enumerates the senses in which अभि is used: they are “अभि पूजानुसार्येष्टा सौम्यामिमुख्य-सौख्यवचनाहारस्वाध्यायेषु”.

Translation.—Then, even without the labour of ploughing being done, there grew all vegetation at the proper season with fruit and in a proper manner and it developed with sap and marrow.

9. Prose Con.—गर्भधराः नार्यः संग्रामसंमर्दे इव शरीरसंदेहकरे काले प्रवृत्ते अपि स्वस्थाः [सन्त्यः] सुखं च निरामयं च एव प्रजक्षिरे ।

Notes.—गर्भधराः—गर्भं धारयन्ति ताः. संग्रामसंमर्दे—संग्रामस्य संमर्देः stampede, treading) तस्मिन्. शरीर०—करे=शरीरस्य संदेहः (risk, danger cf. जीविनसंदेहदोलामारोपित *Kada.*) तं करोमि तत् श०—करं, तस्मिन्. प्रवृत्ते Having arrived. सुखं—adv. easily, without difficulty. निरा-

मयं—*vide* I, 25 *supra*. प्रजशिरे—*Perf.* 3rd pl. of जन् to beget, to deliver with प्र.

- Translation.—Even at the approach of the period which threatens danger to the body, as in the collision of battle, women in travail were quite easy and delivered without difficulty as well as without ailment.

10. Prose Con.—यत्र नराः परेभ्यः प्रभुभ्यः विभवे लभ्ये अपि न प्रार्ययन्ते स केचिन् सूक्ष्मघनाः अभ्यर्षिताः अपि तत्र कदा विमुखाः न भव्युः ।

Notes.—परेभ्यः प्रभुभ्यः—from rich but unknown persons. विभवे—विभव= wealth, *cf.* अतनुषु विभवेषु हातयः किन्तु नाम *Sha.* V, 8. लभ्ये=लभ्यु शक्य लभ्यं, तस्मिन्. प्रार्ययन्ते—The verb प्रार्थ to solicit or beg is both *Paras* as well as *Atma*. The latter form is used here very aptly since the favour is for the persons asking it. स—The particle स when used with the present tense imparts to it the force of the past tense *cf.* कोणंति स प्रागन्त्यै वंशसि *Ma.* XVIII, 15. इति स तर्कादिव पश्यतस्ती ॥ *Jd.* I, 34 सूक्ष्मघनाः—नूहम् (slender little) पद्मे येषां ते. अभ्यर्षिताः solicited *cf.* नाभ्यर्षितो जलघटोऽपि जल ददाति *Nis.* 73. विमुखाः—with turned faces. *cf.* प्राप्ते मित्रे भवति विमुखः किं पुनर्वस्तयोषेः *Ma.* 17.

Translation.—Here people did not ask for money from the unknown rich although it was obtainable from them; for no individuals turned their faces when applied to, although they had little money.

11. Prose Con.—नाहुषस्य ययातेः इव तदा तस्य राज्ञः राज्ये बंधुषु कथनं अनृजुः द्वेष्यः न, अदाता अपि न, अग्रतः एव न, अनृतकः न, हिंस्रः न आसीत् ।

Notes.—नाहुषः—नाहुषस्य अपत्यं पुमान्. *Faydi* was the son of *Nahusha*. In the *Fishpu Purana* it is mentioned that this prince conducted the affairs of state for the good of the people. He belonged to the lunar race. द्वेष्यः—an enemy, see *Bha. Gi.* VI, 9. बंधुषु—among kinsmen सगोत्रबांधवशालिन्युः स्वः स्वजनाः समाः *Am.* अनृजुः—न ऋजुः *Mallinath* explains ऋजुता by अवक्लृप्तं, अनुत्तुल्यं hence अनृजुः=not upright or not straightforward accord. to *Pāṇi* I. iv, 15. निवृत्तस्वनृजुः शठः *Am.* अनृतकः—I do not find this form in any dictionary but *Vāchaspatya* gives the form अनृतक for 'one accustomed to speak lies,' quoting सुखा अनृतका-देवनिष्ये जायन्ति भारत. *Maha Bha.* The word as it stands in the text with the क suffix also makes the same meaning.

Translation.—At that time, in his kingdom, as in the days of Yayāti, son of Nahusha, there was no crooked-minded enemy among kinsmen, no ungenerous person, no one who did not adhere to religious observances, nor was there a liar, nor a murderous person.

12. Prose Con.—तत्र धर्मकामाः प्रत्यक्षतः, स्वमे अभिलक्ष्य, इव दद्यान् देवाय तनाश्रमाणां कूपप्रपापुष्करिणीवनानां क्रियाः चक्रुः ।

Notes.—धर्मकामाः—धर्म इव कामः (“ इष्टविषयमभिलषः ” इच्छामनोभवी कामी *Ama.*) येषां ते. प्रत्यक्षतः an inde. used adverbially in the sense of ‘clearly, distinctly’, formed by the termination *तुल्य* to प्रत्यक्ष=प्रक्षः प्रति (an *acrya.* com.) प्रत्यक्ष which has come into the language as a *rudhā* word. अभिलक्ष्य—Having directly in view, having a definite aim from लक्ष्य a goal, a mark. cf. ह्यवः सिध्यन्ति लक्ष्ये चक्षे *Sha.* or ह्येन कौतुकवत्ता मयि बह्वक्ष्यः *Uttar.* V, 11. दद्यान्—अश्रमाणां—उद्यानानि च देवाय तनामि (आयनन a sanctuary, the inner part of a temple where the idol is generally installed, चैत्यमायननं तुल्ये *Ama.*) च आश्रमाः च; तेषां. कूपं—वनानां—कूपाश्च प्रपाः (प्रपा a water-shed i. e. a small shed erected by the road-side where water is given to people to drink free of charge. *Marathi* पाणपोरं. प्रपा पानीपशालिका *Ama.*) च पुष्करिण्यः. पुष्करिणी is a small pond or masonry trough generally kept filled for cattle to drink) च वनानि (the word वन is to be taken in its restrictive sense of ‘a cluster of trees’ ‘a grove’. These were planted as resting-places cf. श्यामायमानानि वनानि पश्यन् *Ra.* II, 8) च तेषां. In tropical countries, such as India, the construction of works like the above were looked upon as works of great merit (पुण्य), and they were of great use to travellers when there were no rapid means of communication. क्रियाः—works as an enjoinder.

Translation.—Those who sought religious merit, having that firmly in their view undertook the construction of gardens, sanctuaries, and hermitages, as well as wells, watering-sheds, cisterns and groves as works which must be done.

13. Prose Con.—दुर्मिश्रमयामयेभ्यः मुक्तः च हृष्टः जनः स्वमे इव अभिरेमे पतिः पत्नी वा महिषी पतिं वा परस्परं च न व्यभिचरेतुः ।

Notes.—दु०...मयेभ्यः=दुर्मिश्रात् (दुर्मिश्र drought, scarcity) मयं. The abla. is to be taken by the *sūtra* पंचमी मयेन *Pañi.* II, i, 37; दुर्मिश्रमयं च आमयं (आमय=disease रोगव्याधिनामयः *Ama.*) च or the compound may be taken दुर्मिश्रं च मयं (fear from thieves and marauders etc. as a consequence of drought) च आयवं च. अभिरेमे

lived in comfort; for the use of अग्नि in the sense of 'excess see. II, 8. *supra*. पतिः=पति इति one who protects. The husband is always looked upon as the protector. पत्नी= (पतिः अस्याः इति पत्नी.) The न comes in by the *sūtra* पत्युर्नो यदसंयमे *Pāṇi*. IV. i, 33. स्वभिधेरतुः=3rd per. dual of the Perf. of अभिधत् to transgress.

Translation.—(Here) people, rescued from the fear of drought and from plague [or from drought, fear, and disease] were happy and enjoyed (life) as if in heaven; husband transgressed not against wife nor wife against husband mutually.

14. Prose Con.—कथित् रतये कामं न सिधेवे, कथित् कामार्थं अर्थं न जुगोष, कथित् धनार्थं धर्मं न चकार, कथित् धर्माय हिंसां न चकार ।

Notes.—कामं—love; the feeling of attraction for the opposite sex. रतये—for the sake of carnal gratification. The idiomatic use of the Dative is noteworthy "A noun expressive of the purpose for which a thing is done or of the result to which anything leads or of the effect for which anything exists is put in the Dative तादृश्ये चतुर्थी वाच्या । इति संस्थमाने च. सिधेवे—Perf. of सेव्, cf. आचारपूतं पवनः सिधेवे *Ra* II, 13. कामार्थं—The word काम is used here in the sense of इष्टविषय a desired object and is different from that in which it is used above. कामाय इति कामार्थं अर्थं in the sense of 'for the purpose of' at the end of a compound is always compounded with the noun in the dative according to the *Vārtika* अर्थेन ॥ नित्यसमाप्तो विभेदनिप्रता च. अर्थं=wealth, riches. cf. अर्थानामीधेयम् *Vairā* 30. धर्मं—The observance of religious regulations. The accusative is noteworthy; verbs having the sense of motion, real or metaphorical, govern the accusative. cf. चरतः किल दुश्चर तपः *Ra*. VIII, 79.

Translation.—None pursued love merely for sensual gratification, none took care of wealth for the sake of desired objects, none behaved according to religious rules for the sake of wealth, and none killed living beings for religious purposes alone.

15. Prose Con.—स्त्रेयादिभिः अभितः स्वचक्रं न ग्रहां, परचक्रमुक्तं [च] स्वस्य, तस्य पुरेषु अरब्धेषु तथैव राष्ट्रे क्षेमं मुनिर्हं च, बभूव ।

Notes.—स्त्रेयादिभिः=स्तेनस्य वर्म स्तेय. The *व* of स्तेज् is dropped according to "स्तेनाद्यत्रलोपश्च" *Pāṇi*. V. i, 125. स्तेयं (theft, चोरीका स्तेन्य चौर्ये च स्तेयम् *Amā*.) आदिः (foremost) येषां तानि [कर्माणि] तैः श्रेष्ठैः—भिः. अभितः='on both sides, from which it is extended to 'on all sides.' cf. श्रुताः प्रभावादभितः प्रसारिणः *Ki*. VIII, 10. It is

used as an adverb or prepo. with the accusative of the noun. स्वचक्रं—स्वस्य चक्रं (realm; dominion चक्रं राष्ट्रेऽपि च *Ama.*) परं... मुक्तं—परस्य (पर an enemy, अभिघाति पराराति: *Ama.* vide note on पर in St. 3 *supra.*) चक्रं (army चक्रं कोके पुमान् क्त्वा त्रजे सैन्यरथांगयोः । राष्ट्रे दंभांतरे *Medi.*) तेन मुक्तं. This is one of the six calamities spoken of as ईतयः which are अतिवृष्टिरनावृष्टिर्मृषकाः शूलमाः शुकाः । मत्स्यास्तवाश्च राजानः पदेना ईतयः स्मृताः ॥

Translation.—His dominion was not harassed on any side by theft and similar troubles and was in peace on account of being free from foreign invasion; there was prosperity and plenty in his towns and forests, as also in his whole kingdom.

16. Prose Con.—आदित्यमुतस्य मनोः इव तस्य राज्ञः राज्ये तदा तज्जन्मनि हर्षः चचार, पाप्मा प्रणनाशधर्मः जज्वाल कलुषं शशाम ।

Notes.—आदित्यमुतस्य मनोः—आदित्यस्य (of the sun, सूर्यस्यायमादित्य *Ama.*) मुतः, तस्य मनोः. मनु—the seventh Manu called Yaivaswat Manu is supposed to have been born from the sun and is regarded as the founder of the solar race of kings who ruled at Ayodhya, vide *Uttar. VI, 18.* तज्जन्मनि—तस्य जन्म, तस्मिन् when he—the prince—was born; or more accurately, in consequence of his birth. This is an instance of what is technically called निमित्तसप्तमी. पाप्मा—sin, wickedness (पाप्मन् *m.* जली पंकं पुमान् पाप्मा पापं किल्बिषकल्मषं *Ama.* cf. पाप्मस्यश्च पुनातु *Malati. V, 26.* कलुष also means 'sin, wickedness'. I would however take कलुष to signify 'discontent, dissatisfaction' as in अपि च कलुषं विमियवशात् *Uta. I, 13.*).

Translation.—As in the time of Manu, the son of Sun, so now at the birth [of a son], in the reign of this monarch, joy went round, wickedness disappeared, righteousness blazed forth, and discontent subsided.

17. Prose Con.—यतः राजमुतस्य तस्य एवंविधा सर्वार्थसिद्धिः बभूव ततः सर्वार्थसिद्धः अयं इति नृपः तस्य मुतस्य नाम प्रचक्रे ।

Notes.—एवं='so, in this manner' "एवं प्रकारोपमयोऽंगीकारोऽवधारणे." विधा=kind, sort, विधा विधौ प्रकारे च *Ama.* सः—सिद्धिः=सर्वेषां अर्थानां (objects) सिद्धिः (accomplishment, fulfilment, cf. सिद्धिः साध्ये ततां *Hito.* सर्वार्थसिद्धः name of Gautama Buddha सदा सत्यसिद्धः सर्वार्थसिद्धः शीघ्रोदनिश्च सः *Ama.*

Translation.—Since there came about the fulfilment of all desired objects at the birth of his son the king caused the prince to be named Sarvārthasiddha.

18. Prose Con.—मायादेवी तु विबुधार्पिकत्वं विशालं तनयप्रभावं दृष्ट्वा जातं ग्रहणं बोद्धुं न शक्ताक ततः विनष्टा त्रिदिवं जगाम ।

Notes.—विबुध—कल्पं...विबुध इव ऋषिः or विबुधानां ऋषिः, ईषद्भूतः विबुधार्पिः विबुधार्पिकत्वं; त वि०—कल्प according to ईषदसमाप्तौ कल्पभेददेशीयरः *Pāṇi V, iii. 67.* The termi. कल्प, देश्य, and देशीयर are added to nouns and adjectives in the sense of 'a little less than,' 'nearly equal to' cf. कुमारकल्पं सुपुत्रे कुमार *Ra. V, 36, महेन्द्रकल्पस्य महायदेव्या* *Jan. I, 27.* विनष्टा=perished, *p. par.* of विनष्ट 4th Conj. Par. to disappear, to die. त्रिदिवं—Heaven; मातृविष्णवरींद्रभेदेन सात्विकराजस्तमसभेदेन वा त्रिविधो दीव्यति व्यवहरति प्रकाशते वा.

Translation.—But queen Māyā observing the glory of her son which was almost equal to that of a deified saint was unable to sustain the excessive joy which it produced and as a consequence she expired and went to heaven.—

19. Prose Con.—ततः मातृसमप्रभावा मातृष्वसा तदानीं सं सुरगर्भकत्वं कुमारं पूर्णं जेहेन मुदा पुत्रवत् संवर्धयामास ।

Notes.—ततः—in the sense of the ablative of तद् with the दसिद्ध termination is primarily indicative of place, but is generally used as indicative of time, as 'from that time forward' मातृसमप्रभावा—मातुः समः प्रभावः यस्याः मा. मातृष्वसा=मातुः स्वसा (स्वसा *nouns. sing.* of स्वसा a sister) maternal aunt. तदानीं=then, तदा तदानीं *Ama. मुदा*=ins. of मुद *vide I, 88 supra.* cf. स मुदाऽसौ समुदाहृतप्रियः *Jina. IV, 29.* पुत्रवत्=पुत्रेण तुल्य पुत्रवत् by तेन तुल्य क्रियाधेदतिः *Pāṇi V, i. 115.*

Translation.—From that time the queen's sister having a mother's influence then brought up the prince who was almost like a heaven-born child, with great affection and pleasure,

20. Prose Con.—ततः उदयस्यः नालार्कः इव अनिलेन समीरितः बहिः इव अतमस्के पक्षे ताराधिपः इव क्रमेण कुमारः सम्यक् वृधे ।

Notes.—उदयस्यः=उदये निष्ठस्त्री. उदय is the eastern mountain. Its geographical position is as vague as the mountain itself. The popular belief of there being two mountains, one in the East and one in the West, finds a very prominent place in Sanskrit literature. cf. उदयगुरुशंकरसंनिधिः *Vilva. XII, 6; Jan. III, 81.* The vagueness can be palpably perceived in the Smṛiti देव्य दृश्यते भाम्ना न देवा उदयः रघुः. I am inclined to think that these mountains mean nothing more beyond the spherical segment of the earth from behind which the two luminaries are observed to rise up or behind which they are seen to go

down in the west. **वालाकः**—वालश्चासौ अर्कश्च the newly risen sun, cf. वालाकप्रतिमेवाप्सु *Ra.* XII, 100. **समीरितः**—Shaken, hence fanned from ई 1st. *Conj. Paras.* with सन् to move violently, to agitate; cf. अपरागसमीरितः *Ki.* II, 50. **अतमस्के**—नास्ति तमः दसिन्, नसिन् During the period when there is no darkness i. e. During the bright half. When the final word of a Bahuvrihi compound does not undergo any change it takes the क optionally. **पक्षे**—पक्ष is the half of a month, a fortnight; पक्षौ पूर्वापरौ शुद्धकृष्णौ मासस्तु तावुभौ *Amā*. **ताराधिपः**—ताराणां अधिपः The moon is looked upon as the 'ruler of the stars'. The moon has been the theme of numerous legends. Her names are highly significant e. g. हिमांशुः, कुमुदबांधव, ओषधीश, नक्षत्रेश, क्षयाकर etc. The boy gradually developing and increasing like the moon during the bright half of a lunar month finds expression in various places e. g. पुषोच वृद्धि, हरिदश्वदीधितेरनुप्रवेशादिव बालचंद्रमाः *Ra.* III, 22. दिने दिने सा परिवर्धमाना लब्धोदया चाद्रमसीव लेखा *Ku.* I, 25.

Translation.—Then like the rising sun on the Eastern horizon (mountain), or the fire fanned by the wind, or like the moon during the bright fortnight the prince gradually grew up.

21. Prose Con.—ततः अस्मै महाह्रांणि चंदनानि ओषधिभिः सगर्भा रत्नावलिः च मृगप्रयुक्ता हंसः रथकः सुहृदा आलयेभ्यः आचक्रिरे ।

Notes.—महाह्रांणि—see I, 32 *supra*. ओषधिभिः—by medicinal herbs बालरक्षा कार्याषधीभिः. सगर्भा—impregnated with. मृगप्रयुक्ताः—मृगैः प्रयुक्ताः yoked, with deer. रथकाः—toy-carriages. The suffix क expressive of demunition is according to हस्ते *Pāṇi.* V, iii. 86 e. g. वृक्षकः.

Translation.—For the prince were brought by his friend from his house (as presents) costly unguents of sandal and a string of precious stones impregnated with medicinal herbs, and small golden carriages.

22. Prose Con.—वयोनुरूपाणि च भूषणानि च हिरण्ययाः हस्तिमृगाश्वकाः रथाः गावः च वसनप्रमुदता चामीकररूप्यचित्रागन्त्रीः [सुहृदा आचक्रिरे] ।

Notes.—वयोनुरूपाणि=रूपस्य अनु अनुरूपं; वयसः अनुरूपं वयोनुरूपं, तानि. ह०—श्वकाः a Dvandwa compound. It may be noted that the compound as it stands violates the rule अल्पाच्चारं but the general maxim निरुद्धाः कवयः ought to be our satisfaction.—हिरण्ययाः—हिरण्यस्य निघारः हिरण्ययः (according to दाण्डिनायने *Pāṇi.*) वे made of gold, golden. हिरण्यं हेमहारकं *Amā*. चामी०—चामीकर (gold

चामीकरं जातरूपं महारजतं कांचने *Ama.*) च रूप्यं (silver) च चा०—रूप्ये, ताभ्यां चित्राः *variagated*. गंत्रीः (a cart drawn by oxen गंत्रीः कनलियाहकं *Ama.*)

Translation.—Besides were brought by his friend ornaments suited to his age and golden elephants, deer and horses as well as war-chariots and oxen and a covered light carriage inlaid with gold and silver.

23. Prose Con.—सः एवं तैः तैः वयोलुहैः विषयोपचारैः उपचर्यमाणः बालः अपि धृत्वा न शौचेन च धिया च श्रिया च अवालप्रतिमः बभूव ।

Notes.—तैः तैः—*vide* II, 1 & 2. वयोलुहैः—*see* II, 22. विषयोपचारैः=विषयाः (objects) एव उपचाराः (marks of humouring) तैः, उपचर्यमाणः *pre. par. pass.* of चर् with उप to entertain. धृत्वा by intrepidity धृतिधारणधैर्ययोः *Amar. cf.* मज्ज धृतिं त्यज भीतिमहेतुकां *Nai.* IV, 105. अवालप्रतिमः=न बालः अवाल-अवालस्य इव प्रतिमा यस्य सः.

Translation.—Thus humoured by all sorts of pleasing objects suited to his years— young boy as he was—he evinced the deportment of not-a-child by his intrepidity, purity, wisdom, and grandeur.

24. Prose Con.—सः बालः राजसूनुः कौमारं वयः अतीत्य मध्यं संग्राप्य खकुलानुरूपाः विद्याः बहुवर्षगम्याः अल्पैः अहोभिः जग्राह ।

Notes.—कौमारं—*adje.* to वयः; कुमारस्य भावः by the rule प्राणभृज्जा-निबोधवचनानोद्गादिभ्योऽन् *Pāṇi. V. i* 129 अतीत्य *pas. par.* of ई with अति. मध्यं [वय] middle age *i. e.* यौवनं *cf.* देहिनोऽस्मिन्मया देहे कौमार यौवनं जरा *Bha. Gi. II, 13.* बहुवर्षगम्याः—बहूनि च तानि वर्षाणि च बहुवर्षाणि, तैः गम्याः *pot. par.* of गम्; accessible, intelligible. विद्याः Various sciences or rather departments of knowledge. They are enumerated to be fourteen :—*viz.* पुराण, न्याय, मीमांसा, धर्मशास्त्र, the six अंगानि *viz.* शिक्षा कल्पो व्याकरण निरुक्तं छंदसां चवः । ज्योतिषामदनं चैव वेदांगानि षडेव तु ॥ and the four Vedas ऋक्, साम्, यजुस् and अथर्व.

Translation.—That young prince having gone beyond the age of childhood and come to youth, grasped in a few days the various branches of knowledge, suited to his family, which to others were intelligible after many years of study.

25. Prose Con.—नैःधेयसं मध्यं अर्थं अक्षितान् मह्यैः पुरस्ताद् धृत्वा साक्ष्यबुद्धिर्मिच्छन् दृष्टोदनः तस्य कामेषु संगं जनयावगृह ।

Notes.—नैःधेयसं—निःशेषमानुरूपं; possessing transcendental happiness (निश्चिन्नेवः बन्ध तद्-निःशेषम् final beatitude); or निर्गुणं श्रेयः

यस्मात् तद् (श्रेयम् being here the comparative of श्रीम् or प्रशस्य) to which nothing is superior; most excellent. *vide* Bha. Gi. VIII. 14. भव्य—likely to become, hence future, destined. अर्थम्—destined purpose, object. महर्षेः—महान् चासौ ऋषिश्च महर्षिः or also sometimes महाऋषिः, तस्मात्. The word ऋषिः is itself derivable from ऋषति (वेदान्) जानाति सः ऋषिः by the *Uān*. इगुपधात्विज्. पुरस्तात् ind. in front of, before. This like पुरः and पुरतः is used either with the genitive or ablative. तस्य of the young prince. शास्य*...र्षिः—शास्यं च तत् कुलं च तस्य ऋद्धिः elevation, prosperity, increase; ऋद्धिः स्यादीयभिर्भेदे समृद्धावपि योषिति *Medi*. कामेषु—in worldly objects, in sensual things. जनयावभूव—*Peri. Pers*.

Translation.—Having heard face to face (*i. e.* directly) from the great sage Asita the destined future which was to confer supreme happiness *Suddhodana*, who had the continued elevation of the *Shākya* race at heart brought the prince in contact with sensual objects.

26. Prose Con.—ततः असौ स्थिरशीलसंयुतान् कुलात् सार्धं वपुर्द्धा-
दिनयोपपन्नां यशोविशालां तुल्याभिधानां यशोधरां नाम ध्रियं उभयाह ।

Notes.—ततः Then. स्थि*...संयुतान्—स्थिर (firm, well-established) च तद् शीलं (character, generousness. शील seems to comprise everything that is excellent as regards conduct) च; तेन संयुत तस्मात्. वपुः*...पन्नां—वपुः bodily form, build of the body, नदी modesty, and त्रिनय courteous conduct, polite behaviour. तैः उपपन्ना accompanied, possessed of *cf.* अदेव माहाद्विभिर्नोपपन्ना *Ra.* II, 16. यशोविशालां—यशेन विशाला, तां. तुल्याभिधानां तुल्ये अभिधाने यस्याः सा. उभयाह—*per.* of उह् with उद् & वि 'led home as a bride.'

Translation.—Then from a family possessing an established good character he brought home, as if she were the very goddess of wealth, a bride who was pious, endowed with graceful figure, modesty, and decorum: who had a wide-spread reputation and who had the appropriately significant name of Yasodhara.

27. Prose Con.—अनन्तरं भूमिपतेः अयं मनसुमारप्रतिभः प्रियः
पुमारः तथा शाक्यनरेन्द्रवत्सा मायं महत्मातः सच्युता मह इव अभिरमे ।

Notes.—अनन्तरं—in the sense of the *accu. of time*, नास्ति अन्तरं यथास्वास्त्या=Soon afterwards. मन*...मः—मनसुमारस्य (मनसुमारः son of *Brahmā* supposed to be possessed of everlasting youth) इव प्रीमा (प्रतीमापते अनया standard of comparison प्रतिमात् प्रतिरिरे प्रतिमा *Anda*.) दम्प मः सा*...वत्सा—शाक्यवत्सा नरेन्द्र, तस्य वत्ः daughter-

er-in-law ममा स्तुषा जनीवधः *Amā.*) *cf.* तेषां वधूत्वमसि नदिनि *Uttā.* I, 9.) तथा. सार्धम् *an inde.*—with, in the company of. मर, माक, & सम govern the instrumental by the *Sūtra* मह्युक्तः प्रधाने *Pāṇi* II, 3, 19. *cf.* वच्चा सार्धं मोऽयमन्येन दर्पाद् *Uttar:* सहस्राक्षः महत्त अक्षिणि अस्य *see* I, 27 *supra.* The word अक्षिन् loses its इन् at the end of a Bahuvrīhi compound by वदुमीदो मत्पदोः *Pāṇi.* V, 210. 73. शच्या—*for the instru* see note on सार्ध. शची is the wife of Indra (पुलेमजा शचीन्द्राणि *Amā.*) and is represented as an ever blooming *varṇa*. अभिरेमे—for the intensifying force of अभि *see* St. 8 *supra.*

Translation.—There-after, this prince, the darling of the king, resembling Sanatkumāra [in appearance] freely sported with the daughter-in-law of the Shākya king just like the thousand-eyed one with Sachī.

28. Prose Con.—किञ्चिन् मनः क्षोभकरं प्रतीपं कथं न पश्येत् इति नः वृषः अनुचित्य तस्मै हर्म्योदरेषु एव वासं हि आदिशतिस्व भ्रूप्रचारं न [आदिशतिस्व] ।

Notes.—मनः करं—मनसः क्षोभः (agitation, *cf.* अर्धेन्द्रियक्षोभमनुगम-नेन *Ku.* III, 69) तं करोतीति, तं. प्रतीपं *ety.* आपः प्रति प्रतीप 'opposed to the current of a stream', hence, contrary, adverse, hostile; *cf.* प्रतीपभूपालमृगीदृशां दृशः *Nas.* I, 11). अनुचित्य—well-contemplating *cf.* धातुर्विभुत्वमनुचित्य वपुश्च तस्याः *Shā.* I, 43. तस्मै—refers to the young seion Sarvārthasiddha. The roots कथ् and others meaning 'to tell, to direct, etc. govern the Dative of the person to whom the verb refers'. हर्म्योदरेषु—हर्म्याणां उदराणि the inner parts, *cf.* सीमानः प्रदोदरेषु *Uttā.* II, 16. हि is used to indicate determination or fixity of purpose हि पादपूरणे हेतो विवेच्येयवधारणे *Medi.* स्व—for the use of the particle *see* II, 8 *supra.* भ्रूप्रचारं=भ्रुवि प्रचार wandering, roaming *cf.* शगनिप्रचारः *Jāna.* I, 45.

Translation.—The king, reflecting within himself how the prince may not behold anything adverse (to the above course) calculated likely to agitate his mind, ordered residence for him in the innermost parts of the palace, and no (free) wandering about the land.

29. Prose Con.—ततः च हर्म्यस्य शरत्तोयदपांडुरेषु रंजितेषु सर्वतु-मुगाश्रयेषु विमानेषु स्त्रीणां उदरैः तूर्यैः विजहार ।

Notes.—शरत्. पांडुरेषु—शरदः तोयदाः (clouds तोय जलं ददाति असी a cloud) ते इव पांडुराः bluish white *cf.* *Jāna.* I, 29. शरत्तोयद is explained as 'the autumnal cloud.' The earlier clouds are

generally dark in colour. It is only the later clouds, those that are seen in अश्विन and कार्तिक that are white, more accurately pale bluish, or 'silver white clouds.' सर्वं...अयेषु—सर्वे च ते ऋतवश्च तेषां सुगानि तेषां आश्रयाः, तेषु. विमानेषु—(विमान a seven-storied building विमानो व्योम याने च सप्तमूर्तिगृहेऽपि च *Medi.* hence lofty apartments attached to the palace. उद्गारः—grand, splendid; cf. एवाक्षिपन्काव-दुदारबंध *Ku.* VII, 14. This word is not used here in the same sense as in I, 1. तूर्यैः—Musical instruments cf. स तूर्यमनां मययां बभूवुः *Ku.* VII, 10 where *Malli.* explains तूर्य as मयवाद्य. विजहार amused, indulged.

Translation.—Then, he amused [himself] by [listening to] the splendid musical instruments of [i. e. played upon by] the women in the lofty apartments, in the palace, which were painted pale-white like the clouds of the latter part of the rainy season and which contained the (means of) enjoyment for all seasons.

30. **Prose Con.**—कलैः चामीकरबद्धकक्षैः नारीकराग्रभिहतैः मृदंगैः वराप्सरोगृह्यसमैः नृत्यैः कैलासवन् तद्भवन् रराज ।

Notes.—कलैः—(कल् melodious, pleasing; cf. कल्कनिगमेन कंदन *Dan.* परमूनकल्पाद्याहरेषु *Medri.* V, 1.) चामी...कक्षैः—चामीकरेण (चामीकरं जागरुप महारजनशोचने *Am.*) कक्षाः कक्षाः (the middle parts cf. एते हि रिपुदुग्धकक्षाः *Mri.* V, 21.) नारी...हतैः—नारीनां कराः (hands, करो वयोपदे पाणी रदमी मन्वायशुद्धयोः *Medi.*) तेषां अग्रानि, तैः अभि-हताः तैः मृदंगैः—मृदः अंग दम्प मः, तैः see *Rat.* I, 1, 80. वराः—समैः वराः (best देवादेव वरः श्रेष्ठ द्विषु ह्रीं मनान्प्रिये *Am.*) च ताः अप्सरसश्च, चामी नृत्यानि, तेषां मनानि, तैः. कैलासवन्—कैलासेन तुल्य कैलासवन् according to " तेन तुल्य क्रियाचेदृशः " *Kailāsa* is a mountain celebrated in the traditions and myths of India. It is described in the Purānas as a mountain of pure silver and has a dazzling brilliance. It is supposed to be full of everything that is pleasing and to be the residence of Shiva and Kubera. It is to India what Mt. Olympus was to the ancient Greeks. तद्भवन्—may be taken either as a compound word तस्य भवनं or may be taken as नृ भवनं but perhaps the former would be preferable.

Translation.—With soft sounding drums, ornamented with golden bands, beaten by the foreparts of the hands of women and with dances which were like those of beautiful heavenly nymphs, the palace of the king shone like mount Kailāsa.

31. **Prose Con.**—तत्र नार्यः कलाभिः वाग्भिः च उदितैः नाचैः मंदैः गम्यैः मनुजैः हास्यैः च श्रुतौचितैः अर्धमंगलैः तं मन्योबभूव ।

Notes.—कलाभिः—see II, 30 *supra*. वारिमः—instru. plu. of वाच्/ena. speech. ललितैः sportive वा भावभेदे स्नेहले ललित त्रिषु । मुन्दरे अस्त्रियं प्रमदागारे श्रीङ्गिने जातपल्लवे *Shabda. cf.* प्रियक्षिप्यालभिते कलाविधौ *Ra.* VIII, 6.). भावैः (भाव amorous gesture or expression of sentiment शृंगारचेष्टा *cf.* तद्भावदर्शनाभासि *Sha.* II, 1). भ्रुवोचितैः भ्रुभिः अचिन्तानि (pretty and arched *past par.* of अञ्च् *cf.* अनिताक्षिपद्मन् *Ra.* V, 76. The reading भ्रुवचितैः makes a good sense too = deceived (being overshadowed) by the eyebrows. अर्थः. क्षितैः—अर्धाणि च तानि निरीक्षितानि च, तैः Half-stolen glances.

Translation.—There the women charmed him by their sweet chat, by amorous gestures; and low, sportive, and agreeable smiles as well as by their half stolen glances made charming by the arched eye-brows.

32. Prose Con.—ततः कामागमपंडिताभिः रतिकर्कशाभिः स्त्रीभिः पृथीतः सः विमानपृष्ठान् महीं न जगाम किंतु विश्वकर्मा विमानपृष्ठाद् इव जगाम ।

Notes.—काम—ताभिः कामस्य जागमः (science *cf.* बहुधाप्यापमैभिर्ज्ञाः पंधानः सिद्धिहेतवः *Ra.* X, 26) तस्मिन् पंडिताः, ताभिः विमानपृष्ठाद् = विमानस्य (for विमान see II. 29. *supra*) पृष्ठ surface i. e. the terrace. The second विमान means व्योमयान an aerial car or a balloon of the gods where पृष्ठ may be taken to be the seat in it : विश्वकर्मा the architect of the gods. The reading पुण्यकर्मा may also do: for पु—कर्मा see I, *supra*.

Translation.—Then, held [as he was] by the women proficient in amatory science and ardent in enjoyment, he came down from the terrace of the pavilion to the ground like the architect of the gods alighting from the heavenly aerial car.

33. Prose Con.—तस्य एव विश्वदिहेतोः तद्भाविना अर्थेन चोद्यमानः नृपः तु शमे अभिरेमे, पापान् विरराम, दमं भेजे साधून् संविबभाज ।

Notes.—वि—हेतोः from the aim of (securing) his rise. The word हेतु in this sense is in the Ablative generally. तद्भाविना—तस्य भावि (भाविन् what must take place from भू to be) *cf.* यदभावि न तद्भावि भावि चेन्न तदन्वया' *Hsto.* शमे—(शम mental quietitude शमयतु शमः शांतिः *Ama. cf.* स्वयं त्यक्त्वा हेतोः शममुत्पन्नन्तं विदधति *Pat* 16) दमं (दानिस्तुदमयो दमः *Ama. i. e.* drawing the mind from evil propensities. *cf.* बुद्धिर्ज्ञानसंमोहः क्षमा सत्यं दमं शमः *Bha. Gr.* X. 4).

Translation.—Then the king, for the sake of his son's prosperity, impelled by the predicted destiny took pleasure in

mental tranquility, turned away from sin, practised [the process of] drawing off the mind from evil propensities and worshipped saints.

34. Prose Con.—काममुखे अधीरवन् न ससंजे, जगत्यां विषये न संरंजे, चपलान् इंद्रियास्थान् विजिग्ये, बंधून् पौरान् गुणैः जिगाय ।

Notes.—अधीरवन्—अधीरस्य इव by the Sutra तत्र तस्यैव *Pāṇi. V, i, 116* and it is not to be like कैलामवन् in stanza 30 *supra*. ससंजे *perf.* of संज् 1st Conj. *Paras.* 'to adhere, to cling to' *cf.* धुरजामसंज् *Ra. II, 71*. संरंजे—*Perf.* of रंज् with सं to take delight in, to be attached to, *cf.* "रुपादरज्ज्व नहे न विदममुभूः" *Nāi. XIII, 38*. इंद्रि-
स्थान्—इंद्रियाणि एव अथाः for the comparison of the senses with horses see *Jd. I, 14*. जिग्ये and जिगाय *Perf.* of जी *Ubha.* to conquer to overcome.

Translation.—He adhered not to sensual pleasures like a weak-minded individual nor did he passionately devote himself to worldly objects: he overpowered the restless horse-like senses and gained over his kinsmen and subjects by his virtues.

35. Prose Con.—परस्य दुःखाय विद्यां न अप्यीष्ट, तु यन् शिवं ज्ञानं तन् अप्यगीष्ट, यथा स्वाभ्यः प्रजाभ्यः तथा सर्वप्रजाभ्यः शिवं आदादामि ।

Notes.—अप्यीष्ट—*aorist* of इ 2nd conj. *Atm.* with अपि. शिवं—beneficent. अप्यगीष्ट—*aorist* of इ with अपि to study. प्रजाभ्यः (प्रजाः issue progeny; subjects, प्रजाभ्याःसननी जने *Amā.*) *cf.* प्रजाः प्रजान्वा इव संप्रदिन्वा *Sha. V, 5*. Verbs having the sense of 'giving, conferring' etc., govern the Dative of the indirect object. आदादामि—*per.* of दाम् with आ to bless.

Translation.—He acquired not the sciences to vex others but he studied that knowledge which was beneficent; and he blessed all his subjects just as he blessed his children.

36. Prose Con.—मः तदागुणे तं मामुरं आंगिरमाधिदेवं स्यादन् आनर्च, अकृते कृदानीं हव्यानि जुहाव, द्विजेभ्यः कनकं च याः ददी ।

* Notes.—मामुर—Brilliant, dazzling; *cf.* मणिमयूखचवांशुकमामुराः *Ki. V, 5*. आंगिरमाधिदेवं—अंगिरः कुन्दीत्यत्राणां अधिदेव. Angirasa is supposed to be the founder of a race whom Prof. Wilson calls 'warrior-priests.' He is the reputed author of many Vedic hymns and is also mentioned in later mythology as one of the inspired legislators of India. आनर्च—*per.* of अर्च to worship. अकृते *lit.* not small; therefore, large, fierce; नरुहः अकृतेः

The senses of the negative particle न are six of which the following is the *memoria technica* तत्सादृश्यमभावश्च नन्वन्तं तद्वत्तना । अप्राप्त्यन्तं विरोधश्च नन्वन्तं- पद प्रकीर्तिताः ॥ Here it is in the विरोध sense. कृशानौ=in the fire, कृशानुः पावसोऽनलः *Ann.* जुहाव.—*pr.* 3rd Sing. of ४ 3rd conj *Par.* to offer, to present as an oblation. कनकं and कृशानु both mean gold, only the latter is uncommon.

Translation.—For his (prince's) long life he worshipped the brilliant tutelary deity of the Angīrasas in the prescribed form, offered oblations in the blazing fire and gave gold and cows to Brahmana.

37. Prose Con.—जरीरं च मनः पवित्रं तीर्थानुभिः च गुणानुभिः एव ससौ, वेदोपादिष्टं सोमं च आत्मजं हृदि शान्तिमुखं समं [एव] पर्य ।

Notes.—पवित्रं—*infl.* of ५ 4th conj *Attm.* to cleanse, to purify cf. पवनः पवनामस्मि *Bha G.* X, 31 सस्त्री—*Perf.* of स्नु to bathe. तीर्थानुभिः तीर्थेभ्यः अनुभिः, for तीर्थे see I, *supra.* गुणानुभिः—गुणा (सम, दम, शान्ति etc) एव अनुभिः. सोमं=the juice of the soma plant. The 9th Book of the Rīgveda is specially dedicated to the honour of this exhilarating juice. 'No sooner did the Aryans perceive the powers of this juice in elevating the spirits and producing a temporary frenzy than they found something divine in it and they hallowed it with a godly veneration, the plant which afforded them this juice became to them the king of plants, the process of extracting the juice was a holy sacrifice, everything connected with it was sacred and drinking it was at one time considered very meritorious.' आत्मजं—आत्मनि जात. हृदि—हृदये वर्तमान finding a place in the heart समं—simultaneously cf. सममेव सनाकां ह्य दिग्दगमिना *Ra.* IV, 4

Translation.—With a view to purify his body and his mind he bathed with the waters of holy places and with waters in the form of virtues, likewise he simultaneously took in the soma-juice as enjoined by the Vedas as also the heart felt happiness of perfect calm produced in the mind.

38. Prose Con—यत् मांत्वं अर्थवत् तत् न यभापे यत् च तत्त्वं विप्रियं तत् न अजम्ब हि यत् [यम्मात्] मांत्वं अतत्त्वं च तत्त्वं परपं [इति] आत्मनः एव नित्या यत्त्वं न अज्ञात् ।

Notes.—मांत्वं—Kind conciliatory words. तत्त्वं—truth, reality, cf. तत्त्वं मांत्वं रूपं भगवत् यो ह्यस्मत् पूर्व *Ann.* अर्थवत्—अर्थः अभिन् इति. विप्रियं—disagreeable, वि is here in the sense of negation forming

a Bahuvrīhi compound. कृतवानमि विप्रियं न मे प्रतिकूलं न च ते मया कृतं Ku. IV, 7. परुषं—disagreeable, hard; निष्ठुर एव Ama. compare तितं मनोहारि च दुर्लभं वचः for the general sense.

Translation.—He did not utter conciliatory words which were not meaningful, nor did he speak out that truth which was disagreeable; for even through a sense of shame of himself he could not speak meaningless kind words or a hard truth.

39. Prose Con.—इष्टेषु च अनिष्टेषु च कार्यवन्तु रागदोषाश्रयतां न प्रपेदे, व्यवहारलब्धं निर्वं विप्रे नया अन्यन् यथावन् हि न मेने ।

Notes.—इष्टेषु—इष्ट is here used in the sense of 'a friend' cf. अपि नन्द्यनापत्तो नष्टो वासीष्टशंनार Pancha. II, 167. अनिष्टेषु—अनिष्ट is therefore 'an enemy'. कार्यवन्तु—कार्यवन् having an object in view. राग०. तां—रागा (viz. love and jealousy) एव दोषौ, तयोः आश्रयता (condition of being attached to). प्रपेदे—throw [himself] upon, hastened towards. व्यवहार=practice, usage. यथावन्=according to the proper method.

Translation.—In regard either to friends or foes, who had anything to do with him, he did not rely upon affection or jealousy. He cherished only that satisfaction which is due according to practice, all the rest he did not look upon as right.

40. Prose Con.—आशावनः अभिगतम्य तर्हि मयः देयांशुभिः सचेच्छिदिष्ट, उद्धमं अरिदपि युद्धाहने वृत्तरक्षधेन अवेमिदिष्ट ।

Notes.—आशावनः—आशा (expectation) प्रत्यार्त्तानि आशावान् by नन्द्यान्वमिन्द्रिजि मयुर Pāṇi. V, II, 91. मयः—instantly, forthwith cf. Megha I, 16. देयांशुभिः देयानि (देय whatever is fit or appropriate to be given; a gift) एव अशुभिः तेः अवेच्छिदिष्ट—*aorist 3rd pers. sing. of the frequen. of छिद् to cut fig. to destroy.* उद्धमं—उद्धमं कृतं दय मः, न puffed up, overflowing, cf. असमुद्भूतानां Mu III, 8. The phrase may also mean ill-mannered as in उद्धतः क. रं गुणावहः परेया Malati. VIII, 18. क्ते—'without' governs the ablative accord. to Pāṇi. II, iii, 29. The other words such as अन्य, एव, एत, अतान् and words indicative of directions and those derived from अक् govern this case vide Apte's Guide 541. वृत्तरक्षधेन—वृत्त (good or virtuous conduct; cf. वृत्तेन न रक्षति Pancha IV, 27,) एव राक्षसः (a hatchet युद्धाहने मयिदिष्ट राक्षसः Ama. cf. धाराणि राक्षसश्च Ra. VI, 42) तेन. अवेमिदिष्ट—*aorist of the frequen. of छिद् to cut.*

Translation.—He, at once, destroyed the thirst of an eager suppliant by his gift waters, so too he struck down, even without a battle only by his battle-axe *viz.* good conduct, the excessive arrogance of the enemy.

41 Prose Con.—सः एकं विनिये, सप्त जुगोष, सप्त एव तस्यां पंच रस, त्रिवर्गं प्राप, त्रिवर्गं जुषे, द्विवर्गं जडे, द्विवर्गं प्रजहौ ।

Notes.—There is a sort of play upon the numerals in this stanza depending mainly upon the particular significations attached to them. Thus एकं refers either to a (a) the mind; (b) his dominion. विनिये—नी with वि in the sense of 'applying to good use or to appease' is specially *Atma*. सप्त (a) the seven constituents which form a state *viz.* स्वाम्यमात्मसुखलोकोदारादुर्गवसानि च (d) the seven constituent substances forming the body रसास्त्रमांसमेशोऽस्त्रिमज्जानः शुक्रमयुताः. पंच refers to the five vital airs प्राण अथान व्यान उदान समान. त्रिवर्गं—(a) the three objects of worldly existence धर्म, मर्षे, and काम (b) the three states of existence *viz.* बृद्धि, म्यान, and क्षय. द्विवर्गं=(a) चित् intelligence, animating spirit of life *vide Niti. I.* and जडत्वं objective, material world. (b) सुखदुःख pleasure and pain.

Translation.—Thus he controlled the one (*i. e.* either his kingdom or his mind), took care of the seven (constituent parts of the state but was indifferent about the seven primary substances of the body, protected the five (vital airs); secured the three objects of worldly existence, and perceived the three conditions of existence, gained an insight into the two elements of the subjective and objective world and abandoned (all thought about) the two ruling passions pain and pleasure.

42. Prose Con.—कृतागस्त [अतएव] वप्यान् अपि न अजंपनीन् दया शयि न ददसं, गर्भेन फलेन एतान् बन्ध [एतेन] हि तेषां ज्ञायः अपि अनपायददः ।

Notes.—कृतागस्त=कृतानि आगानि (भाग् crime, sin भागोऽपराधी मनुष्य *Atma*.) दस्ते. वप्यान् fit to be sentenced to death. अजंपनीन् aorist of the *Freq.* of हन् to kill. दया *instr.* sing. of हृद् *f.* anger, cf. निर्दयं शत्रुणा *liv. V, 21.* शयि *vide II, 38 supra.* फलेन with the result अनपायददः अनपाय (अनपाय no loss, no-injury) ददः.

Translation.—He never put to death any criminals though they deserved it, nor did he look them with anger; he bound

them down with gentle words; for, with the result (produced thereby) their release was considered harmless.

43. Prose Con.—सः आर्याणि परमव्रतानि अचारीत् चिरसंभृतानि वैराणि अहासीत्, गुणगंधवंति यज्ञांसि च आपत्, मलिनीकराणि रजांसि अहासीत् ।

Notes.—आर्याणि—ऋषेदिदं आर्य suited to or befitting the Rishis; hence, highly sacred. अचारीत् *aorist 3rd per. sing.* of चर् to move. चिरसंभृतानि—चिरेण संभृतानि concentrated, brought together, accumulated from a long time; cf. संभृतं तद्वि तेजः. वैराणि *enmities* अहासीत् *aorist* of हा to abandon. गुणगंधवंति गुणानां गन्धः (connection गंधो गंधक आगन्धो देशसंबन्धगन्धयोः *Vishva*) अस्ति देशां तानि. आपत्—*Aorist 3rd person sing.* of आप् 5th conj. Paras. to obtain, to pervade. रजांसि—see note on अरजस्काः II, supra.

Translation.—He performed great religious vows even befitting the Rishis [prescribed by the great sages of old]; he abandoned long-cherished hostilities: he secured glory connected [resulting from] with good conduct: he relinquished the exciting sentiment which darkened (one's career).

44. Prose Con.—अप्रवृत्तं बलि च न अजिहीर्षात् परवस्त्वर्माच्छां च न अचिकीर्षात्, द्विपतां अधर्मं च न अविवक्षीत्, मन्युं च हृदयेन न अदिधीर्षात् ।

Notes.—अप्रवृत्तं—न प्रवृत्तं not settled, not fixed. बलि—(बलि a tax, tribute प्रजानामेव भूल्यर्थं स बलिमप्रदीत् *Ra.* I, 18). अजिहीर्षात् *aorist* of the *Desi.* of ह् 3rd Conj. Paras to take forcibly: पर०... छां—परस्य वन्तु तत्त्व. अर्माच्छा (for the intensifying force of अभि *ride* II, 8) अचिकीर्षात्—*aorist* of the *Desi.* of कृ to do. द्विपतां (द्विपद्वैपणदुर्दः *A mar.* द्विपत् an enemy; cf. द्विपन्मुत् *Ma.* II, 1. अविवक्षीत् *aorist* of the *Desi.* of वच् 2nd Paras. to speak. अदिधीर्षात्—*aorist* of *Desi.* of धृ to hold.

Translation.—He did not wish to extort any unusual tax, he set not his wishes after the things belonging to others, nor did he wish to give utterances to the unfairness of his enemies and he never wished to retain anger in his heart.

45. Prose Con.—प्रयुक्तयोगस्य शमात्मके चेतसि सुप्रसन्ने [सति] यथा इन्द्रियानि [तथा] तस्मिन् भूमिपतां तथा प्रवृत्ते [मति] मृत्याः च यैराः च तथा एव चेहः ।

Notes.—प्रयुक्तयोगस्य—प्रयुक्तः (*lit.* joined; hence, set to doing,

absorbed, commenced) योगः (meditation. The chief aim of the Yoga philosophy is to teach the method by which the human soul may be united with the Supreme spirit; deep meditation is laid down as the chief means of securing this end) येन तस्य. शमात्मकेन्द्रमं आत्मा (essence) यस्य तस्मिन्. आत्मन् is used as the last member of a compound in the sense of 'consisting of,' 'made of.' The suffix क्न् is used, as is technically called, स्वार्थे. तथा प्रवृत्ते— तथा i. e. तेन, प्रकारेण; by the rule प्रकारवचने धात्व् the pronoun तत् takes the suffix या in this sense. प्रवृत्ते (प्रवृत्त adopted a course). चेतः—Per. 3rd plu. of चर् to go, to act.

Translation.—When the king was thus inclined his servants and citizens behaved exactly in the same manner, as the senses, of him who has commenced deep meditation, do when the mind is calm and full of profound repose.

46. **Prose Con.**—ततः काले चारुण्योधरायां सुयशोधरायां दशोधरायां शौद्धोदनेः राहुसपत्नवचनः नाम्ना राहुल एव सुतः जज्ञे ।

Notes.—काले—at the proper time. cf. काले खलु समारम्भाः फलं वप्नन्ति नीलधः Ra. XII, 69. सु...धरायां—सुष्ठु यशः, त भवति तस्यां. चारुण्यो-धरायां—धरतः ते धरे, यस्य धरे यशोधरे, चारुणि यशोधरे यस्याः तस्याः. राहु-सपत्नः (सपत्न a rival, an enemy; cf. मा या सपत्नेष्वपि नाम तन्नम् *Mālatī* IV, 5 राहुसपत्न generally taken as 'the moon'). The mythological legend, according to the *Padma Purāṇa*, is as follows—Rāhu was the son of the demon Viprachitti. At the time of the churning of the ocean of milk he insinuated himself among the gods and obtained a portion of the nectar; the sun and the moon observed the theft and informed Vishnu of it, who, as a punishment beheaded Rāhu the head became immortal in consequence of the nectar (amrita) having reached the throat. On this account Rāhu pursues the sun and the moon with implacable hatred, he is, therefore, the enemy of both—the sun and the moon—but the latter is generally spoken of as the enemy of Rāhu. The compound is dissolved as राहुसपत्नस्य इव वचनं यस्य सः.

Translation.—Then, in course of time, was born from Shaudhodana a son whose face resembled the enemy of Rāhu, by name Rahula, to the highly glorious and fair beamed Yashodharā.

47. **Prose Con.**—अथ पुनस्तु नृदि शर्मा दृश्युः सः परमप्रवर्तिः भूतिगतः यथैव पुनः प्रगवे नन्दं तथैव परीत्य प्रगवे नन्दं ।

Notes.—प्रति—with accusative of the noun to which it is joined शर्मा has various senses (see *Gloss. Māh.*). Here it is used either

in the sense of (1.) 'in favour of' as, in दद्व नं प्रति स्यात् or (2) 'in reference to' as in चेतोऽस्तं प्रति तु केनारि विद्वत्त्वा, or (3) it may be simply 'on account of'. इष्टपुत्रः—इष्टः पुत्रः यस्य सः परमप्रतीतः—यस्य प्रदीतः (celebrated cf. मोक्षं वदः श्याम इव प्रदीतः Pa. XIII, 53.) यथैव—just as, पौत्र—grandson.

Translation.—Now the far-famed King who had longed for a son for the continuance of his race was as much rejoiced at the birth of the grandson as he was at the birth of the son.

48. Prose Con.—ने पुत्रस्य पौत्रगणः सेहः जन इव कर्म स्यात् इति ज्ञातृहर्षः पुत्रप्रियः [सः] स्वर्ग आरक्षन् काले तं तं विधिं आलल्लेव ।

Notes.—ज्ञातृहर्षः—I would read ज्ञानविनः because in that case the force of ज्ञान् would come out: or the change of ज्ञं to ज्ञानु in the sense of निश्चय is desirable. आरक्षन् *pre. part.* of the *Desi.* of २ with आ. पुत्रप्रियः—पुत्रः प्रियः यस्य सः by the वारिनाद्यादि rule. काले *cide* II, 46. तं तं—*cide* II, 1, 2 for the repetition of the pronoun.

Translation.—How can my son's affection for my grandson be just like mine. Being thus anxious the king who loved his son and was eager to ascend to heaven at the due time attended to each and every ceremony.

49. Prose Con.—प्रायमकल्पिकानां वनसा अन्वितानां राजपमानां पथि स्थित्वा सुहृदनि अमुक्त्वा अपि नपांसि अतमहिमारहितैः यज्ञैः च अददत् ।

Notes.—प्रायमकल्पिकानां—प्रायमकल्पिक A Yogin just commencing his course. A student who has just entered on the study of the Vedas. प्रायमकल्पः आचार्यः प्रदीवने यस्य सः प्रायमकल्पिकः by प्रदीवने इति ट्ठ्. यः...न्वितानां—वनसा अन्वितानां (अन्विता *pa. par.* of २ with अनु, attended by, possessed, or full of). राजपमानां—रावानः कथमा इव an instance of the *upamānottara karmadhāraya* by उपमिन्वादादिभिः सामान्दाप्रदीने *Pāṇi* II, i, 36. The words under the व्यास class are सुहृदरहितैः व्यासपुत्रैर्गमकुंदराः निरुज्जाहृतनागापाः पुंसि प्रेक्षापेक्षेचराः *Amara*. सुहृदनि—wealth; सुहृ has really the मत्तु term. in the sense of 'possessing,' but it is dropped by the *Pāṇi*. पुनरवनेस्यो मत्तुवैतुनिट् सुह्रो सुहृदरे निट् मत्तुमत्तु रजने *Medi*; hence by *Lakṣhara* सुहृ may be taken to signify 'dominion.' Perhaps गन्तानि instead of सुहृदनि would have been better. अनस्र—*agrist* of the 4th. of मत्तु. The verb मत्तु is usually *Paras.* but when it means 'to practise penance' it is *Atma.* and is conjugated like a root of the 4th *conj.* by मत्तुवैतुने च *c. g.* अन्विताप्रायमः *Sid. Kan.* -हिमारहितः In the rituals there is a provision made to avoid killing animals at sacrifices. Under such circumstances

an image of kneaded flour of the animal is made and it is used for sacrificial purposes. अयष्ट—*arist* 3rd *per. sing.* of the *Atma*. of यत् 1st *conj.* The *Atmanepadi* form is very apt since the fruit of the *yadnya* is for the king's (the performers) own good.

Translation.—Standing (following) in the course of the pre-eminent monarchs who had entered on the course of Yoga and who were covered with fame, the king practised austerities without abandoning his kingdom and performed sacrifices which involved no killing of animals.

50. Prose Con.—अय पुण्यकर्मा स नृपः नृपप्रिया तपःप्रिया एव कृतेन कृतेन प्रिया च दीप्तः सहस्रांशुः इव तेजः उत्सिच्छुः अजाज्वलिष्ट ।

Notes.—पुण्यकर्मा—पुण्य कर्म यस्य सः कृतेन=कृत good or virtuous conduct, *cf.* यत् चलितकृतस्तु कृतयेव न रहति *Panch.* IV, 28. सहस्रांशुः सहस्रं अंशवः यस्य सः the sun उत्सिच्छुः—*Desi.* of सृज् with उत्. अजाज्वलिष्ट—*Arise* of the *Desi.* of ज्वल् to shine.

Translation.—Now that king of holy deeds dazzling by his glory as also by the splendour of his austerities, by his noble ancestry, virtuous conduct, and wisdom, shone forth brightly being desirous of shedding lustre like the sun.

51. Prose Con.—स्थिरधीः [सः] पुत्रस्थितये आर्विकं स्वयंभुवं अर्चयित्वा जज्ञाप; आदिकाले प्रजाः सिद्धधुः कः इव दुष्कराणि कर्माणि चकार ।

Notes.—स्थिरधीः स्थिरा धीः यस्य सः पुत्रस्थितये—for the existence; hence, for the safety of (his) son; *cf.* सर्वस्विनिनाशहेतवे *Kād.* I. The use of the Dative is according to the *Vartika* तादर्थ्यं चतुर्थी वाच्या. आर्विकं—अर्वा अर्हति इति Deserving worship. स्वयंभुवं—स्वयंभोः अपत्यं पुमान् स्वा०—भुवः, त. *vic.* मनु. प्रजाः—progeny. कः *Brahma* को ब्रह्मणि गर्भांतरमपमदशेषु भास्करे *Atma*. दुष्करं—Difficult to be done *cf.* वस्तु शुकरं कर्तुं दुष्करं

Translation.—He whose glory was firm muttered prayers, after having worshipped the adorable *Sadyambhu*, and performed difficult ceremonies as *Brahma* did in days of yore when he wished to create living beings.

52. Prose Con.—[नः] दार्यं तस्याय दार्यं विममर्षं दार्यं निषेधे नियमं निषेधे वशी एव संविद् विषयं न भेजे, पिता इव शर्मान् विषयान् ददत्त ।

Notes.—विममर्षं—reflected, meditated upon. दार्यं निषेधे—see at. 52 *supra*. निषयं—religious observance, *cf.* *Natma*. I, 19. The singular of the word निषय is used to represent the class or group of

various religious observances. जालेद्वयचने- विषेहे—perf. of मद् *Atm.*
1st Conj. with वि. यशी—यश्चिन् one who has controlled his pas-
sions, cf. यश्चिन् हि परस्मिन् हस्ते पराधुनी वृत्तिः *Sha.* V, 21. विषयः—
a worldly affair. विता इव cf. with the idea राजन् दुपुत्रमि etc. *Āiti.*
विषयान्—parts of the country of the whole dominion; विषयो गोचरे
देवे तथा जनपदेऽपि च *Amar.*

Translation.—He laid aside arms, meditated upon the
Śāstrās, practised calmness, passed through various observances
like an ascetic, abstained from all worldly objects, and looked
after all parts of the kingdom like a father.

53. Prose Con.—गः हि पुत्रहेतोः राज्यं, कुलार्थं पुत्रं, यशसे कुलं,
यभारः स्वर्गाय तु स्वर्गं, आत्महेतोः दिवं, यमार्थं आत्मस्थितिं आचक्षांश्च ।

Notes.—पुत्रहेतोः The word हेतु is put in the genitive case in
the sense of 'cause' or 'object,' and that which is the object may
also be in the genitive by वहीहेतुप्रयोगे *Pāṇi.* II, iii, 29. राज्यं—
The Vedic regulations. आत्मस्थितिं—one's own existence.
आचक्षांश्च—worst of कश्च 1st Conj. *Paras.* to long for, to wish.

Translation.—He endured the kingdom for the sake of
his son, the son for his race, and the race for his own glory. He
longed for Vedic teaching for [the attainment of] Heaven;
Heaven for the sake of the [emancipation of the] soul, and his
own continuance for the sake of charitable purposes.

54. Prose Con.—पुत्रमुगं रक्षा मे ह्यतः वनं कथं न यायार इति
नायमानः गः गच्छिः निषाचं धुविनः च निदं एवं गिरिपं धनं चकार ।

Notes.—नायमानः Future active part. of नाय in the sense of
'to hope for, 'to be anxious'. In this sense it is exclusively
Ātmanepwīl. In XIII, 59 of *Kīrtita*, Bhattoji Dixit finds fault
with the *Ātma* use of नाय as also does Mammata in the
Kāvya-prakāśha. निषाचं—a verbal adjective from नाय to protect,
to hold, with नि, by the addition of च according to ह्यल्लभ्यानीदृशः
Pāṇi. III, i, 96 in the sense of 'fit to be held,' or 'fit to be observ-
ed.' धुविनः—*Shruṭi* from श्रु to hear is in Sanskrit literature the
technical term for all those works which are considered to have
been revealed. It applies, therefore, properly speaking, to
the Mantra and Brahman portion of the Vedas, but at a later
period it came to be applied to the Upanishads. It means
revelation as distinguished from *Smṛiti* 'tradition.' The
distinction between *Śruti* and *Smṛiti* had been established by
the Brahmanas previous to the rise of Buddhism, or at all
events, says Max Müller, previous to the time when the *Sūtra*

Canto III.



1. Prose Con.—ततः सः कदाचिन् मृदुग्राह्यानि पुंस्कोटिलोद्गादित-
पादपानि पद्माकरमंडितानि शीतेन च वद्वानि काननानि शुभाव ।

Notes.—ततः afterwards i. e. after the birth of the son and the incidents narrated in Canto II. कदाचिन् once upon a time. मृदु...ग्राह्यानि—ग्राह्यः=ग्राहः (short grass, ग्राहः कर्तृमद्ययोः *Fiśhra*.) सन्ति अत्र ग्राह्यं. (ग्राह्यं ग्राह्यते *Amā*. a meadow, a greensward. cf. *Amā* नक्षत्रिरपैति न ग्राह्येभ्यः *Āṭi*. V, 37.) The formation of the word by the addition of वल्च् is by नटग्राहवल्च् *Pūṇ*. IV, ii, 23. मृदूनि ग्राह्यानि देदु दानि an adj. clause to काननानि. पुंस्कोट्यानि—पुनान्त्य वै कोटिन्त्य वैः उद्गादिताः (made resonant) पादपाः (पादैः पिबन्ति वै those that take up nourishment or drink by the feet i. e. their roots) देदु दानि. The word पुनान् used with कोटिन् is not so much to signify the sex of the bird as to indicate his excellence and agreeableness. 'पुनान् द्रव्यस्य देवतायै *Malli* on *Āu*. III, 32. The cuckoo is a bird very favourite with Indian poets, the sweetness of its warblings are very frequently alluded to. It is most vociferous during the Vasanta season when the mango trees are in blossom. पद्माकरमंडितानि—पद्मानां अकराः (*lit.* rich sources of lotuses; hence pools of water containing lotuses cf. *Jñā*. I, 50; or पद्माकर may be taken to be a lake, पद्माकरस्तथागोष्ठी *Amā*.) वैः मंडितानि (adorned). शीतेन by frost or cold दुषारः शीतः शीतो दिनः *Amā*. or शीतं दिनपुत्रे *Mādi*. वद्वानि held fast, or वद्वानि may be taken in the sense of वृद्धानि. काननानि—It can not be that the prince heard the forests but he heard about their condition.

This stanza gives the time of the year but rather confusedly. If it be the Shishira or the cold season then पुंस्कोटिलोद्गाद is not possible; since, the cuckoo never cooes during that season. It is just possible that the period is the close of the Shishira and the setting in of the Vasanta. The approximate seasonal divisions of the year according to the Hindu Calendar are :—

- Vasanta = Spring = Half Febr., March, 1/2 April.
- Grishma = Summer = Half April, May, and 1/2 June.
- Vārsha = Rains = Half June, July, 1/2 August.
- Sharad = Autumn = Half Agust, Sept., 1/2 Oct.
- Hemant = Winter = Half Oct., Nov., 1/2 Decr.
- Shishira = Cool season = Half Dec., Janry, 1/2 Febr.

The metre is उज्ज्वलि.

Translation.—Then, once upon a time, he heard of forests—which were carpeted with soft greensward, wherein the trees resounded with the cooings of the *kokilas*, and which were adorned with lotus-pools,—as bound by frost.

2. **Prose Con.**—ततः स्त्रीजनवह्नभानां पुरस्काननानां मनोऽभावं ध्रुत्वा [सः] अंतर्गृहे अवरुद्धः नागः इव बहिः प्रयाणाय बुद्धिं चकार ।

Notes.—स्त्रीभानां—स्त्रियः एव जनः (a body collectively), इत्यवह्नमानि (वह्न dear, agreeable अग्रीष्टेऽमीप्सितं इत्येव दयित वह्नर्भं प्रिय *Ama*) मनोऽभावं मनोवस्थासौ भावश्च, तं (भाव condition भावः सत्तास्वभावप्रमाण-चेष्टात्मजन्मसु । क्रियातीलापदार्थेषु बन्धुजन्तुविभूतिषु ॥ रत्नाद्यौ च *Medi.*) अन्तर्गृहे (अन्तस्थ गृह the inner apartment of a house). नाग an elephant गजेऽपि नाममातृगौ *Ama* cf. बृहद्भिर्दिद्वारद्वैलानुगतेव नागैः *Ra. XVI, 20.* बहिः an *indoe.*—outside.

The metre is उपजाति.

Translation.—Then, having heard of the delightful condition of the city-groves, which were agreeable to the fair sex, he made up his mind to go out like an elephant shut up in the innermost apartment of a house

3. **Prose Con.**—ततः सः नृपः पुत्राभिधानस्य तस्य मनोरथस्य भावं निशम्य ज्ञेहस्य च लक्ष्म्याः च वयसः योग्या विहारयात्रां आज्ञापयामास ।

Notes.—पु० नस्य—पुत्रः अभिधानं (denotation, name) यस्य सः. मनोरथस्य—मनसः रथः तस्य 'a conveyance of the mind'; hence, 'one who was the fulfiller of all wishes'. भावं Inclination, wish, desire of हृदयनिहितभावाः *Pāṇi III, 43.* विहारयात्रां विहाराय यात्रा travelling about for diversion, *Fāḥra* need not be taken in the Buddhist sense of the word.

The metre is उपजाति.

Translation.—Then, the King, on hearing the inclination of him who was (styled) his son and was [therefore] the fulfiller of all wishes, ordered for him a travel for diversion suited to his own affection, and wealth, [as well as] suited to the age [of the youth].

4. **Prose Con.**—युकुमारचित्तः कुमारः संविग्रचेताः सा भून् इति मन्यमानः [सः नृपः] राजमार्गे आर्तस्य पृथग्जनस्य संपातं निवर्तयामास ।

Notes.—यु० चित्तः युकुमार चित्तं यस्य सः सं० चेतः संविग्रचेताः यस्य सः whose mind was agitated. सा भून् *ride I. 72.* Dr. Keilhorn calls this subjunctive aorist. He says the subjunctive Aorist and the subjunctive Imperfect are used in classical Sanskrit only after the prohibitive particle मा and after मास्, and are used

in an Imperative sense. राजमार्गे on the high-road. Compare the English term 'King's high-way' with राजमार्ग. पृथग्जनस्व=पृथग्जन is 'a sinner,' a 'wicked person.' पानरो नीचः प्राकृतश्च पृथग्जनः *Ama.* संपातं=meeting, encountering; we have the word संपात largely used in astrology as मेघसंपात.

The metre is उपजाति.

Translation.—The king prohibited the meeting of an afflicted sinner on the high road with the impression that the tender-hearted prince may not be excited at heart.

5. Prose Con.—ततः प्रत्यंगहीनान् च विकलेंद्रियान् च जीर्णानुरादीन् च कृपणान् मिथून् च परेण साम्ना समुन्सार्य राजपथस्य परां शोभां चकुरुः ।

Notes.—प्र०...हीनान्—प्रत्यंगैः हीनाः तान्—bereft or devoid of minor limbs (such as the nose, fingers, etc. प्रत्यंगः=a minor limb). विकलेंद्रियान्—विकलानि इन्द्रियानि येषां तान् those who have impaired or defective organs of sense. जीर्णानुरादीन्—जीर्णाः (decrepit or old persons) च आनुराः च (आनुर ill, cf. आनुराणां चिकित्सकाः *Pāṇi.* I, 155) जी०नुराः; हे आदयः येषां तान्. आदि at the end of a compound translated by 'and others,' 'and so on,' 'such like,' etc. e. g. इन्द्रादयो देवाः. कृपणान्—कृपण wretched, helpless, cf. कृपणान् श्राव्यो जनो लज्जते. मिथून्—मिथु a mendicant, a beggar. This is peculiarly a Buddhist word. It is formed by the addition of कृत affix according to सनाद्यन्तमिथुः *Pāṇi.* III, ii. 168. i. e. आद्यन्त in the sense of telling and मिथु take उ to form verbal nouns. परेण=पर excellent, wellthought of, दूरानामनोत्तमाः पराः *Ama. cide* II, 3, 10, 15. साम्ना—instru. sing. of सामन् conciliatory or mild method cf. मूर्खः साम्ना प्रशाम्यति *Pāṇi.* IV, 48. राजपथस्य=For the change of पथिन् to पथ at the end of a compound see *Ratnā.* I, 1. The suffix थ is added according to कृत्पूर्वस्यप्रथमानङ्गे *Pāṇi.* V, iv. 74. परां—Excellent, best; cf. कुतः परं मन्वमहो नहीयसी *Naiṣha.* I, 24.

The metre is उपजाति.

Translation.—Then, having removed, with the great conciliatory method, all those who were devoid of minor limbs, those who had impaired organs of sense, those who were old, ill, and the like, and all wretched beggars, they made the highway assume first-rate beauty.

6. Prose Con.—ततः राजमार्गे श्रीमति कृते[सति] श्रीमान् विनीतानुचरः कुमारः प्रासादपृष्ठान् अवतीर्य काले कृताम्यनुजः सन् नृपं अभ्यगच्छन् ।

Notes.—राजमार्गे—see IV, 4. श्रीमति—श्रीमन् beautiful, charming विनीतानुचरः—विनीताः (well trained, disciplined) अनुचराः

(followers, attendants) यस्य सः प्रा०...द्यात्—see note on विमानद्वारा II, 32. प्रासादद्वय is हर्म्यद्वय the upper part or the roof of the palace i. e. the terrace. काले—see II, 48. कृ०...नुज्ञः—कृता अभ्यनुज्ञा (permission; cf. कृताभ्यनुज्ञा गुरुणा गरीयसा *Ku. V, 7.*) यस्य सः

The metre is उपजाति.

Translation.—The road having been thus beautified, the great prince, who had disciplined attendants, came down at the proper time from the terrace of the palace, and, on being permitted by the king, went to see him.

7. Prose Con.—अथो आगताधुः नरेन्द्रः मुतं शिरसि उपाग्राय चिरं निरीक्ष्य गच्छ इति वाचा आज्ञापयति स्म एवं स्नेहात् मनसा न मुमोच ।

Notes.—अथो see I, 54 *supra*. उपाग्राय smelling of the head by elders is one of the indications of affection and is met with in Sanskrit Dramas. For a discussion on this propensity see *Ameri. O. So. Journal* of 1904. स्म—This participle with the present tense of a verb conveys the meaning usually denoted by the Prefect or Imperfect tense of the verb, and is met with in classical literature e. g. इति स्म चक्षुः भवता प्रिया नले स्तुवन्ति निन्दन्ति इदा तदात्मनः *Naiṣha. I, 28* also 38, 39.

The metre is उपजाति.

Translation.—Then the king, with tears in his eyes, smelt the son on the forehead, and gazing long at him gave him permission by the word 'go', but did not leave him from his heart through affection.

8. Prose Con.—ततः सः जाबूनदभाङ्गशुद्धिः चतुर्भिः निचूतैः तुरंगैः युक्तं अह्लीयविद्युच्चतुचिरदिग्धारं हिरण्यमयं स्यंदनं आहरोह ।

Notes.—जा०...शुद्धिः see II, 4. निचूतैः steady, gentle. अह्ली०—धारं—न ह्रीवा (not weak; hence, powerful, strong) अह्रीवा चासौ विद्युत् च तद्वत् शुचिः (bright) अ०—शुचिः, रश्मिणां धारा (a continuous line of rays) रश्मिधारा; अ०—शुचिः रश्मिधारा यस्य सः, तः, agreeing with स्यंदनं. Mr. Cowell takes रश्मि in the sense of 'reins', विरणप्रयद्दी रश्मी *Ama.* I prefer the first sense of the word, since the whole chariot being made of gold is likely to have a bright dazzling lustre like that of a flash of lightening. If the chariot had been in motion the reins would be shaking and then perhaps their comparison with flashes of lightening would have been more appropriate. हिरण्यमयं—see II, 22. स्यंदनं a war-chariot, दाने चक्रिणि युद्धार्थे दानागः स्यंदनो रथः *Ama.*

The metre is उपजाति.

Translation.—Then he mounted the golden chariot, emitting continued radiance like that of strong powerful flashes of lightning, to which were harnessed four steady horses having golden trappings.

9. Prose Con.—ततः सनक्षत्रः चन्द्रः अंतरिक्षं इव प्रकीर्णोवज्जल-
पुष्पजालं विपक्तमाल्यं प्रचलत्पताकं मार्गं सदृशानुयात्रः (सः कुमारः) प्रपेदे ।

Notes.—सनक्षत्रः नक्षत्रैः सह accompanied by stars. अंतरिक्षं= the intermediate region between heaven and earth (नभोतरिक्षं गगनं *Atma*. According to Nirukta अंतरा चावा पृथिव्योः क्षांतं अवस्थितं भवति. according to Sāyana अंतरा चावा पृथिव्योर्मध्ये इक्ष्यमाणं व्योम). प्रकी०... जालं=उज्ज्वलानि च सानि पुष्पाणि च उज्ज्वलपुष्पाणि, तेषां जालानि उज्ज्व०—जालानि; प्रकीर्णानि (scattered, spread out; cf. प्रकीर्णः पुष्पाणां अञ्जलिः *Feṣṭi*. I, 1) उज्ज्व०—जालानि यस्य सः; तं, agreeing with मार्गं the road on which wreaths of flowers, probably in the form of trellis-work or festoons, were hung. वि०—माल्यं=विपक्तानि (hung, suspended, cf. विटपविपक्तजगद्रवल्गलेषु *Shak*. I) माल्यानि (garlands cf. शिरो-भिन्दते नराधिपैर्माल्यमिवास्वशासनन् *Kā.* I, 21.) यसिन् सः, तं along which festoons of flowers were suspended. प्र०—पताकं=मचलत्तः पताकाः यसिन् सः, तं=along which there were fluttering flags and bunting. सदृशानुयात्रः=सदृश (suitable, befitting) अनुयात्रा (a following, retinue, train) यस्य सः

The metre is उपजाति.

Translation.—The prince, with a suitable retinue, like the moon with the stars entering the sky, came on the road, which was adorned with trellis-work of bright flowered wreaths, which had festoons suspended, and along which were fluttering flags.

10. Prose Con.—कौतुहलात् पौरैः स्फुरिततरैः नेत्रैः समन्तान् अभिवी-
क्ष्यमाणः नीलोत्पलैः किञ्चु विकीर्यमाणः सः शनैः शनैः राजपथं जगाहे ।

Notes.—कौतुहलात्—through curiosity, or eagerness. पौरैः—by the citizens पुरे मवाः पौराः. स्फुरिततरैः—Excessively joyous. The suffix तर imparts the sense of excessiveness. नीलोत्पलैः—नीलानि च तानि उत्पलानि च, तैः The blue-lotus *Nymphaea Cerulea* is a variety of the lotus-kind almost invariably used by poets as an object of comparison for the eyes किञ्चु=कु which has an interrogative sense involving some doubt or uncertainty is very often compounded with the interrogative pronoun and its derivatives in the sense of 'indeed'. *A. G.* § 285. विकीर्यमाणः—विकीर्यन्ते इति *pre. par.* from कृ *Atma*. to scatter. समन्तात्—all round, from all sides. अभिवीक्ष्यमाणः—carefully seen. शनैः शनैः—slowly, step by step;

cf. शनैः. शनैः उद्धिते भगवति मुक्तिरि *Kāda*. also शनैः शनैः सतिरयेण वारिणा *Ki.* IV, 5. राजपथं—*vide* III, 4. The word पथिन् at the end of a compound becomes पथ.

The metre is उपजाति.

Translation.—Gazed at from all sides by eager citizens with eyes beaming with delight, he was, as it were, showered with blue-lotuses: thus he gradually passed along the royal road.

11. Prose Con.—केचित् सौम्यगुणेन तं जुष्टुः तथा अन्ये दीप्तया ववृन्दिरे, केचित् तु अस्य सौमुख्यतः ध्रियं आशंसिपुः च आयुषः वैपुर्न्य [आशंसिपुः] ।

Notes.—सौम्यगुणेन—सौम्य. (agreeable, charming) चासी गुणश्च. जुष्टुः—were gratified, hence, praised. ववृन्दिरे=saluted, bowed. सौमुख्यतः सुमुखस्य भावः सौमुख्य, तस्मात् आशंसिपुः—*Perf.* 3rd *per. plural* of आशस् to praise. आयुषः *gen. sing.* of आयुस्, वैपुर्न्य—विपुलस्य भावः वैपुर्न्य plentifulness. [आशंसिपुः] wished, hoped for.

The metre is इद्रवज्रा.

Translation.—Some were gratified with his gentle disposition, others paid him respect on account of his majestic appearance, others, however, praised the beauty of his fine countenance and wished him a long life.

12. Prose Con.—नार्यः महाकुलेभ्यः कुम्भ्याः च कैरातकवामनानां ध्यूहाः च कृदोभ्यः निवेदनेभ्यः निवृत्त्य देवानुयायिष्वजवत् प्रणेमुः ।

Notes.—महाकुलेभ्यः—from great houses (कुल a house कुलं... मवने च तनी ह्रीन् *Meili.*; *cf.* *Ra* XII, 25) महन्ति च तानि कुलानि च, तेभ्यः. The word महत् is generally changed to महा when it forms the first member of a Karmadhāraya or a Bahuvrīhi compound. कुम्भ्याः—the hump-backed. They are described as—येषां शिरोऽपि शृङ्गिपाद एङ्गणोपेत न भवति पृष्ठपुटरद्वय च सुलक्षणे स्वात्ते कुम्भ्याः कैः—वामनानां=कैरातकाश्च वामनाश्च, तेषां. कैरातका=किराताः एव कैराताः by the rule प्रशदेराहनिगन्वात् स्वार्थेऽञ्. कुलिङ्गाः किराताः कैरातकाः. The word किरात may be derived from कृ to scatter, which becomes किर according to इगुपपञ्चमीकिरः *Pāṇi.* III, i, 135 and अतन्ति गच्छन्ति सततं इति अनाः wanderers. किरः (scattered about, dispersed) च अताः च किराताः. The Kīratas belonged to one of the mountain-tribes who lived on the outskirts of the countries taken possession of by the Aryans and were perhaps one of the aboriginal races of the country. They subsisted by hunting and led a wandering life in consequence of having been driven away and compelled to

recede from the more fertile parts of the country by the invaders. They appear to have been of service to the newcomers as watch-men and guards. वामन=dwarf, a pigmy, अथ वामने न्यद्री च खर्वहस्ता स्तुः *Ama.* व्यूहाः crowds. कृशेभ्यः=small, poor; *adv.* to निवेदानेभ्यः=from places of residence. दे०...ध्वजवत्=देवं अनुयाति इति देवानुयायी, स चासौ ध्वजश्च; स इव दे०...ध्वजवत्.

The metre is उपजाति.

Translation.—Women came out from the large mansions (while) the hump-backed, and the crowds of poor foresters and dwarfs, came out of their poor tenements, and bowed (to him) like the banner-cloths of the flags (in a procession) of the gods.

13. Prose Con.—ततः कुमारः गच्छति खलु इति प्रैष्यजनात् प्रवृत्तिं ध्रुत्वा मान्येन जनेन कृतान्वयुजाः स्त्रियः दिदृक्षया हर्म्यतलानि जग्मुः ।

Notes.—खलु—a particle used in the following senses.—निषेधवाक्यालंकारमिहासाधनवर्णननियमनिश्चयहेतुविपादेषु. Here it conveys the sense of निश्चय. प्रैष्यजनात्—प्रैष्यः एव जनः तस्मात्; प्रैष्य also प्रैष्य a follower, a servant नियोज्य चिकरप्रैष्यमुविष्यपरिचारकाः *Ama.* The addition of जन in the singular may be viewed as indicative of a class or body. प्रवृत्ति=news, intelligence; *cf.* जीमूतेन सकुशलमयां हारयिष्यन् प्रवृत्ति *Me.* I, 4. प्रवृत्तिर्दृष्टान्तप्रवादेषु प्रवर्तते *Haima.* मान्येन=मान अर्हतीति मान्यः, तेन जनेन by the elder persons or by those who deserve respect. कृ०...ज्ञाः—see III, 6. दिदृक्षया=द्रष्टुमिच्छया with the desire of seeing. हर्म्यतलानि the terraces or flat roofs of the palaces.

The metre is उपजाति.

Translation.—Then, hearing from the attendants that the prince was certainly going out, the women, eager to have a view of him, hastened to the terraces of the mansions with the permission of their elders.

14. Prose Con.—ताः सस्रकांचीगुणविघ्निताः च सुप्तप्रबुद्धाः कुललोचनाः च कौतूहलेन अपि नृताः वृत्तान्तविन्यस्तविभूषणाः ताः परेयुः ।

Notes.—सस्र०...विघ्निताः—सस्राः (slipped down) च ते काचीनां गुणाः (the tying strings of the girdle) च; तैः विघ्निताः hindered, impeded. The use of the कांची or girdle appears to have, at one time, been very common among Indian women and is to be seen even in these days in southern India and among the Mārāvādees. सुप्त०...लोचनाः—सुप्ताश्च प्रबुद्धाः अतएव आकुलानि लोचनानि यास्यां ताः. अपि—and, also. वृ०...भूषणाः—निरदं न्यस्तानि विन्यस्तानि; वृत्तादेन विन्यस्तानि वृ०—स्तानि; वृ०—स्तानि विभूषणानि याभिः ताः.

The metre is इन्द्रजाल.

Translation.—Impeded by the strings of the girdles which had slipped down, with their eyes distressed in consequence of thus being awakened from sleep, and also on account of being filled with an eager curiosity, with their ornaments wrongly put on (in the hurry) at the news, they crowded together.

15. **Prose Con.**—प्रासादमोपमत्तलप्रणादैः च कांचीरवैः च नूपुर-
निस्स्रवैः अन्योन्यवेगात् समाक्षिपंत्यः गृहपक्षिसंचान् विभ्रामयन्त्यः (ताः भवन्ति) ।

Notes—प्रासा०...प्रणादैः—प्रासादानां सोपानानि (flights of steps, especially made of flag-stones), तेषु स्रज्जना (of the soles of the feet) प्रणादाः (sounds), तेः the instrumental denotes 'accompanying circumstances'. कांचीरवैः—कांचीनां रवाः (ध्वनिध्वानरवस्रज्जनाः *Ama*) तैः समाक्षिपंत्यः—jostling, elbowing अन्योन्यवेगात्—अन्याः च अन्याः च अन्योन्याः, तासां वेगात्. गृह०...संचान्—गृहाणां पक्षिणः (The Hindus as a class have a great predilection for birds and small animals. Giving corn in plentiful to pigeons and doves etc. and allowing them to pick it in the quadrangles of houses is to be seen in many places even in these days of 'civilization'), तेषां मघाः (flocks, multitudes संयस्यार्थोत्तुजतुभिः *Ama* The *Amarakosha* gives a separate term for each class of collections but the distinction does not appear to be kept in view in literature). विभ्रामयन्त्यः—scaring away.

The metre is इन्द्रजाल.

Translation.—With the sounds of their feet on the flights of steps of the mansions, the jingling of their girdles, and that of their anklets, these women come out jostling each other in their hurry and scaring away the birds attached to the houses.

16. **Prose Con.**—कासांचित् आसां उत्सुकानां (अतएव) जातत्वेराणां अपि वराहानां विजालाः श्रोण्यः तथा पीनपयोधराः गुरुत्वात् गतिं जगृहुः ।

Notes.—कासांचित्—The addition of चित् to the forms of interrogative pronouns imparts to them an indefinite sense and may be rendered by 'some', 'certain.' उत्सुकानां—eagerly striving, anxiously desirous, इष्टार्थोक्त उत्सुकः *Ama*. जातत्वेराणां=जाता त्वरा यासां, तासां. वराहानां—वराह तां अंगनाथ (प्रसस्तानि अंगानि limbs अस्याः इति अंगना. This is formed according to the *Gana sutra* अंगात् कल्याणे on *Pāṇi*. V. ii. 100) तासां. गुरुत्वात्—on account of heaviness cf. गृष्टिगुण्त्वान् *Ra*. II. गतिं जगृहुः—held back in going.

The metre is उपजाति.

Translation.—The large hips and full bosoms of some of these pretty women checked their progress notwithstanding their anxious desire (to have a look of the prince) and the (consequent) precipitate haste.

17. Prose Con.—अन्या (स्त्री) तु शीघ्रं गन्तुं समर्था अपि रहः प्रयुक्तानि प्रगल्भानि विभूषणानि हिया निगूहमाना (सती) गतिं निजग्राह, तूर्णं न ययौ ।

Notes.—रहस्—*ind.* in secret. प्रयुक्तानि—put on. प्रगल्भानि remarkable, specially noticable: hence beautiful. हिया through a sense of shame *vide Ratnd.* I, 1. निगूहमाना—*Pre. Par.* of निगूह (*Atm.*) to conceal.

The metre is उपजाति.

Translation.—Another woman, though quite able to go fast checked her pace and did not come hastily, concealing through shame the noticeable ornaments which she had put on in seclusion.

18. Prose Con.—परस्परोत्पीडनपिडितानां संमर्दसंशोभितकुंडलानां सखनभूषणानां तासां तदा वातायनेषु अप्रशमः बभूव ।

Notes.—प०.. डितानां—परस्पराणा उत्पीडन, pressing तेन पिडिताः (formed into a mass or heap) तासां. सं०.. खानां—संमर्दनेन (संमर्द thronging together) संशोभितानि कुंडलानि यासां तासां. सख०...णानां=स्वनेन सटितानि सं०—नानि; सं०नानि भूषणानि यासां तासां. वातायनेषु in the windows *cf.* सौषवातायनम् *Md'ati.* अप्रशमः=uneasiness.

The metre is उपजाति.

Translation.—Then, there was uneasiness at the windows among the women, who had [as it were], heaped themselves (there) by pressing upon each other, whose ear-rings gleamed in the thronging and whose ornaments jingled.

19. Prose Con.—परस्परोपाधितकुंडलानि वातायनेभ्यः विनिःसृतानि स्त्रीणां मुखपंकजानि तु हर्म्येषु सक्तानि पंकजानि इव विरेलुः ।

Notes.—पर०कुंडलानि=परस्परेषु उपाधितानि (depending, *fig.* holding) कुंडलानि येषां तानि. The word परस्पर is not to be looked as a compound. For an explanation see note on अन्योन्य stanza 21 *infra.* विनिःसृतानि=issuing out. सक्तानि = fixed, fastened. पंकजानि—(पके जातानि पंकजानि, lotuses).

The metre is उपजाति.

Translation.—The lotus-like faces of the women, supporting each others' ear-rings, appearing out at the windows, gleamed like so many actual lotuses stuck on the palaces.

20. Prose Con.—ततः कौतूहलोद्घाटितवातायनैः युवतीकलापैः विमानैः श्रीमन् नगरं समन्तात् साप्सरोभिः विमानैः वियत् इव वभासे ।

Notes.—कौ०...यनैः—कौतूहलेन उदाटितानि (opened) वातायनानि (windows) येषां तानि; तैः यु०लापैः—युवतीना कलापाः (hands, कलापः संघती बह्वे काष्ण्या भूषणतूषवोः *Ajaya*) येषु तैः an instance of a *Vyadhikarṇa Bahuvrīhi* विमानैः—see II, 32 समन्तान्—*ind.* round. साप्सरोभिः—अप्सरोभिः महितानि साप्सरांसि, तैः साप्सरोभिः. वियत्=sky, वियद्विष्णुपदं वातु पुत्वाकाशविहायसि *Ama.*

The metre is उपजाति.

Translation.—With the lofty palaces (*astir*) with crowds of damsels, with every window thrown open in eager curiosity, the magnificent city shone on every side like the very heaven with its celestial cars thronged with heavenly damsels.

21. Prose Con.—वातायनानां अविशालभावात् अन्योन्यगंडार्पितकुंडलानि प्रमदोत्तमानां मुखानि पंकजानां वद्धाः कलापाः इव रेजुः ।

Notes.—अविशालभावात्—न विशालं अविशालं, अविशालस्य भावः तस्मात्, अन्यो०—लानि=अन्योन्यानां गटाः cheeks of गंडस्तेष्वपनयनरुजा etc. *Ms* I, 37.) तेषु अर्पितानि कुटलानि येषां तानि. अन्योन्य is not a compound 'असमासवद्भावे पूर्वपदस्य तुपः पूर्वकल्पः' and is to be declined as a nominal word *s. g.* अन्योन्येषां पुष्करैरामृशतः *Ms* For a further discussion see *Sidd. Kau.* and commentary. प्रमदोत्तमानां—प्रमदः (हर्षः) आसां अस्तीति प्रमदाः; ताश्चताः उत्तमाश्च, तासां वद्धाः कलापाः—formed into boquets or bundles. रेजुः—shone.

The metre is उपजाति.

Translation.—The faces of the delighted pretty women shone like lotuses formed into boquets—faces which in consequence of the narrowness of the windows were so packed together that the ear-rings on them looked as if transferred to each other's cheeks.

22. Prose Con.—तस्मिन् पथि कुमारं वीक्ष्यमाणाः स्त्रियः गां गन्तुकामाः इव वभुः एनं च उर्ध्वोन्मुखाः सदोक्ष्यमाणाः नराः पां गन्तुकामाः इव वभुः ।

Notes.—वीक्ष्यमाणाः—pass. part. of वीक्ष् with वि. गन्=to the ground 'गौरिला कुंभिनी क्षमा' *Ama.* cf. दुदोह गां न वक्ष्य *Ra.* I, 26. 'As the women were looking down from the terraces with such

eagerness straining their necks that they may be said to be eager to throw themselves down. गन्तुकामाः the infinitive with the final omitted is used with the words काम and मनम् in the sense of 'wishing' or 'desiring' what is indicated by the root according to 'गुंकाममनसोरपि'. ऊर्वोन्मुखाः having upturned faces. द्यां—to the sky सोदिवी द्वे स्त्रिया Ama.

The metre is उपजाति.

Trans.—The women, gazing down upon the prince on the road, appeared as if longing to throw themselves down on the earth; while the men gazing at him with upturned faces seemed as if longing to rise up towards heaven.

23. Prose Con.—ताः च स्त्रियः वपुषा प्रिया च जाज्वल्यमानं तं राजमुतं दृष्ट्वा अस्य मामो धन्या इति छुदः मनोभिः न खलु अन्यभावात् अवोचन् ।

Notes.—जाज्वल्यमानं *past par.* of the *fre.* of ज्वय् to shine. धन्या fortunate, happy cf. धन्या केयं स्त्रिया ते शिरसि Mudra. I, 1. अन्यभावात्—out of jealousy or ill-feeling. अवोचन्—*aorist* of वच्.

The metre is इन्द्रजाल.

Translation.—Beholding the King's son thus radiant in body and beauty those (women) said with pure hearts and no ill-feeling 'happy and fortunate is his wife.'

24. Prose Con.—व्यायतपीनबाहु रूपेण साक्षान् पुष्पकेतुः इव अयं धियं लक्ष्मणा धर्म उपप्यति किञ्च इति श्रियाः गौरवं एव चक्रुः ।

Notes.—व्या०बाहु=विशेषेण पीनो व्यापनो (long, cf. शुवा तुगव्यायत-बाहुरमः Ra. III, 34) च पीनो च व्या०पीनो; तौ बाहु यत्न सः साक्षात् *incl.* in actual bodily form. पुष्पकेतुः—Madana, the God of love. पुष्पाणि च केतुः (mark) यस्य सः धियं regal splendour. धर्म the Law, "The word धर्म is etymologically equivalent to the Latin *Forma* with its implied connotation of the English phrase 'good form.' Law did not in the early times mean legislation. It was rather custom or established precedent; and a sense of duty to the established order of things included and implied a reverential attitude towards the Gods" R. Davis. उपप्यति—*fu.* 3rd per. *Sing.* of उपे 2nd *Conj. Para.* to undergo, to practise. किञ्च='as is reported', 'as it is said' वार्तासंभावयोः किञ्च. गौरवं—Respect, regard; तथापि यन्मथपि ते गुणैरेत्यसि गौरवं Ma. II, 71.

The metre is उपजाति.

Translation.—This (prince), with long full-developed arms

and in figure like that of the flower-armed god himself, abandoning all regal splendour, will devote himself to religion: at this report the women paid him respect.

25. Prose Con.—तथा तत्पूर्वं राजपथं शुचिधीरवेषः विनीतैः पौरैः कीर्णं आलोक्य कुमारः किञ्चित् जहर्ष पुनः च आत्मनः भावं द्रव मेने ।

Notes.—तत्पूर्वं—in his front, before him तस्य पूर्व; or it might be taken in the sense of 'for the first time' सु एव पूर्वः तत्पूर्वं. न. राजपथं—see III, 4 and 10. शुचिवेषः—धीरः (agreeable, sober) चासी वेपक्ष (वेद dress, apparel) The word is also written वेणु धीवेषः शुचिः (pure white cf. अथ दिग्गुचिममभूषित *Ki.* XVIII, 15) धीरवेषः वेपा ते. विनीतैः—respectable, decent, gentlemanly. कीर्णं—covered, filled किञ्चित्—a little cf. यदा किञ्चित्किञ्चिदुपजनसकाशाद् *Nis.* 3. आत्मनः भावं—The condition of his own mind आत्मा is used here in the sense of चित्त. 'आत्मा कलेवरे यत्ने स्वभावे परमात्मनि' चित्ते धृत्तौ च बुद्धौ च परम्बावर्तनेऽपि च'.

The metre is इद्रवजा.

Translation.—Then, beholding the high road before him crowded with respectable citizens dressed in white sober garments, the prince felt a slight pleasure; again, however, he thought of the whole scene like the condition of his own mind.

26. Prose Con.—शुद्धाधिवासाः देवाः तु तत् पुरं स्वर्गं इव प्रहृष्टं समवेक्ष्य क्षिणिपाल्मजस्य प्रयातुं संघोदनार्थं जीर्णं नरं निर्ममिरे ।

Notes.—शुद्धाधिवासाः—शुद्धाः अधिवासा. (अधि वासः अधिवासः an *aiyaya* *lhdva* comp, places of residence) वेपा ते. प्रहृष्टं=प्रकर्षेण तष्ट प्रहृष्ट highly delighted, full of joy. शि १०५२=क्षिति पाल्मजदीति क्षितिप, तस्य आत्मजः (आत्मनः जातः) तस्य. संघोदनार्थं for the purpose of urging. जीर्णं emaciated, cf. जराजीर्णरतैः *Pas.* 112.

The metre is उपजानि.

Translation.—But then the gods, whose abodes were pure, on beholding that city full of joy like the very heaven, created an emaciated man for the purpose of stirring the son of the king to depart.

27. Prose Con.—ततः जरया अभिभूतं नरेभ्यः पृथगाकृति तं दृष्ट्वा आपतास्यः तत्र एव निष्कंपनिर्मिष्टदृष्टिः जुगातः संप्राहृष्ट उवाच ।

Notes.—अभिभूतं—overcome *vide* I, 1 *sunra*. पृथङ्कृतिः=पृथक् (indecli. separate, different [from others and himself]) आकृतिः (form, appearance) यस्य म., न. आश्रयः—जागता (arisen) आम्बा (consideration, thought; cf. मल्लेषाम्बा पराश्रयः *Ra.* X, 43) यस्य सः.

30. Prose Con.—रूपस्य इत्रो बलस्य व्यसनं शोकस्य योनिः रतीनां निधनं स्मृतीनां नामः इन्द्रियाणां रिपुः एषा जरा नाम यया एषः (नरः) भग्नः ।

Notes.—व्यसनं—destruction *cf.* खलव्यसनेऽपि पीड्यमान Kir. XIII, 15. व्यसन विपदि भ्रष्टः *Ama.* योनिः—generating cause, source; *cf.* सा योनिः सर्ववैरागा *Ulla.* V, 30. रतीनां—of pleasures, of enjoyments; see stanza 37 *infra.* निधन—loss, destruction, *cf.* कल्यातेऽपि न प्रयाति निधनं विद्यास्यमंतर्धन *Nita* 16. भग्नः—broken down, *cf.* समारम्भा भग्नाः कति *etc. Fas. Mis.* 39. नाम—certainly, forsooth, *cf.* निनीतवेपेण प्रवेष्टव्यानि तपोवनानि नाम *Sha.* I.

The metre is इद्वज्रा.

Translation.—This is forsooth old age—the ravisher of beauty, the annihilator of strength, the source of sorrow, the destroyer of enjoyments, the bane of memories, and the enemy of the senses. It is by this [old age] that this man has been broken down

31. Prose Con.—अनेन शिशुत्वे पयः अपि पीतं हि कालेन उभ्यां भूयः परिमृष्टं क्रमेण च वपुष्मान् युवा भूत्वा क्रमेण तेन एव जरा उपेतः ।

Notes.—अनेन By this old man. अपि brings in the sense of his having drunk milk, just as he did other juvenile actions, such as crawling, prattling, *etc.* कालेन in course of time *cf.* कालेनावगतान्यदास्वर्णिने यत्नेहसारे स्थितः उभ्यां on this earth. भूयः *and, moreover, besides, or it may be taken as the gen. sing. of* भू the ground. परिमृष्टं stroked. वपुष्मान् one having a well-developed body. Compare with this generally क्षण बालो भूत्वा क्षणमपि च युवा कामरमिकः क्षण निर्दहानः क्षणमपि च वपुर्गदिभवः ॥ जरा जीर्णमेतद एव वृद्धिर्मदितनूनरः संसाराने विद्यति यमपानीजपानकाम् ॥ १ ॥

The metre is उपजगति.

Translation.—By this (individual) in his child^{hood} and was milk also drunk, in course of time, in this world, did^W, further, crawl on the ground; and having gradually develop^{ed} into a youth with well formed body, he has by the same course^{too} reached an old age.

32. Prose Con.—इति एवं उक्ते (मनि) सः चरितः प्रजालयः इदं शिष्टं गूढं वनापि हि एष दोषः मन अपि भविष्य इति, ततः अनेन सारयिः अभ्युपायः ।

Notes.—भविष्या—*num. sing.* of भविष्य about to become *cf.* ७मादिदेशेऽन्ये नविषी *Ka.* I, 20. अनेन—(the dativ^e *K.*, the indirect

Notes.—भर्तृमुत्तस्य=The son of the master; this is, of course, शौद्धोदनः *vide* canto II. नियन्ता=निवृत्त the driver. चिन्तावशः—चिन्तायाः वशः influenced by, under the influence of. शून्यं—really speaking the king's house was not शून्य, but the mind of Shauddhodana being distracted, the palace had no charm for him; hence, it was as it were शून्य, or vacant, to him.

The metre is उपजाति.

Translation.—Then the charioteer by order of (his) master's son turned back the chariot; and the prince, under the influence of anxiety, entered the house even as if it were vacant.

39. Prose Con.—जरा जरा इति प्रपरीक्षमाणः यदा तु तत्र एव गमं न छेने तदा नरेन्द्रानुमतः नः भूयः तेन एव क्रमेण बहिः जगाम ।

Notes.—जरा जरा—The repetition or वीप्सा indicates continuity in the meditation of the prince. प्रपरीक्षमाणः—*Pre. Par.* of ईक्ष् with परि and प्र=scrutinising; hence, reflecting. शमं—happiness, pleasure, ग्रमंघ्रातनुत्पानि च *Alma. cf.* स्वस्वयम् शमं च. *Naiṣha. I, 50.* नरेन्द्र...नुमतः—नरेन्द्रेण अनुमत्तः permitted *cf.* अनुमत्तगमना गङ्गुलदा *Sha. III.* भूयः—*inde.* again.

The metre is उपद्रवत्रा.

Translation.—Continuously reflecting about old age, when the prince found no happiness there (in the palace) then, again, with the permission of the king, he went out with the same arrangement as before.

40. Prose Con.—अथ ते एव देवाः अपरं व्याधिपरतिदेहं ननुष्यं. नम्रहुः तं च दृष्ट्वा तद्वनदष्टिः एव शौद्धोदनः सारथिं आवभावे ।

Notes.—व्या०...देहं—व्याधिभिः परितः (surrounded by; hence, seized, taken possession of, *cf.* कोपपरिनिर्गन्त *At. II, 25; Mūdra. III, 30.*) देहः यस्य स; न. तद्वनदष्टिः—नस्तिन् गता दृष्टिः यस्य स.

The metre is उपजाति.

Translation.—Now, those same deities created another man with his body all afflicted by disease; when his eye fell on him Shauddhodana said to the charioteer.

41. Prose Con.—स्थूलोदरः श्वासचलच्छरीरः सस्यांसबाहुः कृशपांडु-गात्रः परं मनाश्लिष्य जंघ इति करुणं वाचं. दुवाणं एषः नरः कः ।

Notes.—स्थूलोदरः—स्थूल उदर यस्य नः one having a bloated belly श्वांसशरीरः—श्वासेन (on account of breathing) चलत् श्वांसचलत्; श्वांसचलत् शरीरयस्य सः सस्यांसबाहुः—जंघी (shoulders स्कंधो मुखशिरोमोक्षी

35. **Prose Con.**—सशिरःप्रकंपं दीर्घं निश्चस्य तस्मिन् च जीर्णं चक्षुः
विनिवेद्यतां च सहर्षा जनतां दृष्ट्वा एव सः इदं संविष्टं वाक्यं जगाद ।

Notes.—सशिरःप्रकंपं=शिरसः प्रकंपः, तेन गहितं यथास्वात्तया. जीर्णं
refers to the man in stanza 26 *supra*. जनता=जनानां समूहः जनता.
The addition of ता (तत्) is according to the rule ग्रामजनवधुभ्यस्तत्
Pāṇi. IV, ii, 43; cf. छाया । मायाभिनी जगृहिरे जनतास्तरुणा Ma. V, 14.
संविष्टं=full of melancholy.

The metre is इन्द्रजाल.

Translation.—With a tremulous nodding of the head [indicative of uneasiness] and heaving a long sigh at finding the
exultant multitude gazing at that broken man he gave vent to
this melancholy expression

36. **Prose Con.**—एवं जरा स्मृतिं च रूपं च पराक्रमं च निर्विशेषं
हन्ति ईदृशं प्रत्यक्षतः ईक्षमाणः लोकः न च एव च उद्वेगं उपैति ।

Notes.—निर्विशेषं = निगंतः विशेषः यस्य कर्मणि तत्तथा equally, indis-
criminately; *cf. सप्त रश् पतितोपो निर्विशेषो विशेषः Vai. 50.* प्रत्यक्षतः=
अङ्गोः प्रति प्रत्यक्षः, तस्मात् प्रत्यक्षतः before, in front, directly. लोकः the
world people in general; लोकस्तु भुवने जने *Apa.* न एव च the
addition of the particle च imparts an emphasis to the idea
conveyed by the verb (here) उपैति, Its use is different from that
in St. 33 *supra*.

The metre is उपजाति.

Translation.—Thus then does old age strike down memory,
comeliness, and valour; although the world sees this before it
yet it is not perturbed !

37. **Prose Con.**—हे सूत एवं गते अभ्यान् निस्तव्यं क्षीप्रं गृहानि एव
भवान् प्रयातु जराभवे चेतसि वर्तमाने (मति) पुनः मे उद्यानभूमौ रतिः हि ।

Notes.—गुवं गते such being the state. जराभवे जरा एव नवः
(state of existence) मस्मिन्. चेतसि वर्तमाने सति the mind being
in. रतिः fondness pleasure. In this sense it is used with the
locative. *cf. पापं रतिं या दृष्टः Nā. 77.*

The metre is उपजाति.

Translation.—Oh charoteer! such being the state turn
back the horses, do go home quickly; my mind being (wrapped
up) in an existence which is (nothing but) old age whence
can there be pleasure for me in garden-grounds.

38. **Prose Con.**—अथ नृमुत्तमस्य तस्य आश्रया निवेता रूपं निवर्त-
मानाय तदा विनाशकाः पुनारः तदेव नवनं गृह्यं इव प्रपदे ।

Notes.—भर्तृमुत्तस्य=The son of the master; this is, of course, शौद्धोदनि: vide canto II. नियंता=नियन्तृ the driver. चिंतावशः—चिन्तायाः वशः influenced by, under the influence of. शून्यं—really speaking the king's house was not शून्य, but the mind of Shauddhodana being distracted, the palace had no charm for him; hence, it was as it were शून्य, or vacant, to him.

The metre is उपजाति.

Translation.—Then the charioteer by order of (his) master's son turned back the chariot; and the prince, under the influence of anxiety, entered the house even as if it were vacant.

39. Prose Con.—जरा जरा इति प्रपरीक्षमाणः यदा तु तत्र एव शर्म न लेभे तदा नरेन्द्रानुमतः सः भूयः तेन एव क्रमेण बहिः जगाम ।

Notes.—जरा जरा—The repetition or वीप्सा indicates continuity in the meditation of the prince. प्रपरीक्षमाणः—*Pre. Par.* of ईक्ष् with परि and प्र=scrutinising; hence, reflecting. शर्म—happiness, pleasure, शर्मदातयुक्तानि च *Ana. cf.* स्वजल्यस्य शर्म च. *Vaisha. I, 50.* नरेन्द्र...नुमतः—नरेन्द्रेण अनुमतः permitted. *cf.* अनुमतगमना शकुन्तला *Sha. III.* भूयः—*invole.* again.

The metre is उपेन्द्रवज्रा.

Translation.—Continuously reflecting about old age, when the prince found no happiness there (in the palace) then, again, with the permission of the king, he went out with the same arrangement as before.

40. Prose Con.—अथ ते एव देवाः अपरं व्याधिपरीतदेहं मनुष्यं ससृजुः तं च दृष्ट्वा तद्गतदृष्टिः एव शौद्धोदनिः सारथिं आवभाषे ।

Notes.—व्याधि...देहं—व्याधिभिः परीतः (surrounded by; hence, seized, taken possession of, *cf.* कोपपरिजनानस *Ki. II, 25; Mndra. III, 30.*) देहः यस्य सः; तं तद्गतदृष्टिः—नसिन् गता दृष्टिः यस्य सः.

The metre is उपजाति.

Translation.—Now, those same deities created another man with his body all afflicted by disease; when his eye fell on him Shauddhodani said to the charioteer.

41. Prose Con.—स्थूलोदरः श्वासचलच्छरीरः सस्तांसबाहुः कुशपांडुगात्रः परं समाश्लिष्य अंब इति करुणं वाचं द्रुवाण एष नरः कः ।

Notes.—स्थूलं उदरः—स्थूल उदर यस्य सः one having a bloated belly श्वाच्छरीरः—श्वासेन (on account of breathing) चलत् श्वाचलत्; श्वाचलत् शरीरयस्य सः सस्तांसबाहुः—अंसी (shoulders स्कंधो मुजशिरोसोऽस्त्री

Amā. cf. स्रस्तांस्रवसिमात्रजोहितलौ etc. *Shā. I* च बाहु (arms मुञ्जबाहु प्रवेष्टो द्योः arm. The word (also बाहु)—appears to be used rather loosely in literature sometimes for the arm, at others for the hand; but after the use of the word by Kalidāsa—a poet who has always been precise in the choice of his words, the word बाहु may be taken to signify 'shoulder' *cf.* स्फुरति च बाहुः कुतः फलमिहास्य *Shā.*) च अंसबाहु a *Samahāra Dvandvīka* by इन्द्रश्च प्राणितुर्यसेनागानान् *Pāṇi. II, iii, 2*, स्रस्तः (drooped down, hanging loose) अस्रबाहुः यस्य सः. कृ०गात्रः=पातु pale, sallow, च तत् गात्रं च (गात्र body, the human frame; अथ फलेवर गात्रं वपुः *Amā*) पा० गात्रः कृ० पा०गात्र यस्य सः कृ०गात्रः, त. परं another person. अँव=vocative of अँवा mother: the usual cry of an ailing person.

The metre is उपजाति.

Translation.—This man having a bloated belly, his body shaking on account of breathing, his arms and shoulders drooping down, his body sallow and weak, and embracing a stranger he is cries out 'oh ma!' Who is this man!

42. Prose Con.—ततः सारथिः अग्रवीत् सौम्य अस्य धातुप्रकोपप्रभवः प्रवृद्धः एषः रोगाभिधानः मुमहान् अनर्थः येन शक्रः अपि अस्वतंत्रः कृतः

Notes.—सौम्य (loc. good sir, gentle, my lord: generally an expression of address, of respect. *cf.* प्रीतास्ति वै सौम्य विराय जीव *Ra. XIV, 59*) धा० भवः=धातूनां (of the humours of the body viz. वात, पित्त, कफ. Indian pathology traces many of the systematic ailments to the preponderance of one or other of these three humours प्रकोपः (excitement, inflammation) स एव प्रभवः (source, origin.) यस्य सः रोगो धाम्नं=रोगः अभिधान (name, अभिधान च नामधेयं च नाम च *Amā.*) यस्य सः. अनर्थः (an evil, a calamity). शक्रः (Indra, the ruler of the gods. विष्णुदेवतर्पणः शक्रः *Amā.*). अ० संतंत्रः=(स्वस्मिन् तत्र (dependence subsistence) यस्य सः स्वतंत्रः, न स्वतंत्रः अ०तंत्रः.

The metre is उपजाति.

Translation.—Then the charioteer said, good my lord! this is a great evil called 'disease' which has increased on account of having originated in the inflammation of the three humours. By this even Indra is made helpless.

43. Prose Con.—इति याः रात्रमुतः तं नरं सानुकंपं ईक्षमाणः भूयः ऊचिवान् अयं एव दोषः एषः दृष्टव्यः जानाः (अथवा) प्रजानां यामान्यतः रोगभवं (इति)।

Notes.—सा०...कंपं=अनुकंपया (with compassion; *cf.* भवया गुरो यदनुकंपया च *Ra. II, 63*) इति यथा साधवा. ऊचिवान्—*nom. Sing.*

of the *perf. par.* of वच् to speak. दोषः—see III, 32. पृथक्—special. प्रजानां—प्रजा mankind, the human species. सामान्यतः—*ind.* समानस्य भावः सामान्यं (general, common; *cf.* सामान्यमेतत्पशुभिर्नराणां) तस्मात् सामान्यतः generally, commonly.

The metre is इन्द्रवज्रा.

Translation.—Then the prince eying that man with commiseration said once more—Is this calamity peculiar to this individual or is the danger of disease common to mankind.

44. Prose Con.—ततः सः रथप्रणेता वभाषे हे कुमार एषः दोषः साधारणः एवं रोगः परिपोष्यमानः रुजातुरः लोकः हृषे उपति ।

Notes.—रथप्रणेता—रथस्य प्रणेता (नीयते प्रसी नेता with प्र, guider; hence, charioteer). साधारणः—common, universal, general. रुजातुरः—रग्निः (रक्त disease, रक्षरघ्नुना चोपतापरोगव्याधिगदामयाः *Am.*) आतुरः (diseased, distressed, troubled आतुरोन्मत्तितोऽन्व्यातः *Am.* *cf.* आतुराणां चिकित्सकाः *Pancha.* I, 155). लोकः—mankind. उपति—derives, obtains, runs after.

The metre is उपजाति.

Translation.—Then the charioteer replied—Oh prince this is calamity universal; though tortured in this manner by diseases, and distressed by ailments, man runs after pleasure.

45. Prose Con.—इति श्रुतार्थः विषण्णचेताः सः अंशुर्मगतः दग्धी इव प्रावेपत करुणान्वितः सन् किञ्चित् मृदुना स्वरेण इदं वाक्यं प्रोवाच ।

Notes.—श्रुतार्थः—श्रुतः अर्थः (meaning, purport, account) येन सः वि०चेतः—विषण्ण (dejected, despondent) चेतः यस्य सः. अंशुगतः—अंशुनः (of water नीरक्षीराशुशेवरम् *Am.*) ऊनदः (ripples भंगस्तरग ऊर्जिः *Am.* *cf.* परा वेनकत्याश्चलोनि *Me.* I, 25.), तानु गतः. क०न्वितः—करुणाया (करुणा pity, tenderness) अन्वितः (seized with, overpowered.)

The metre is उपजाति.

Translation.—The prince, who heard this account was dejected at heart and trembled like the reflection of the moon on a ripple of water; being overpowered with pity he softly spoke the following words.

46. Prose Con.—इदं च प्रजानां रोगव्यसनं पश्यन् लोकः त्रिधम्मं उपति यत् रोगमयः अमुकाः अपि हसन्ति (अतः) नराणां अहो विस्तीर्ण-विज्ञानम् ।

Notes.—प्रजानां see III. 43. रोगव्यसनं रोगाः एव व्यसनं (calamity distress). लोकः see III. 44. विधम्मं=rest, relaxation. उपति

see III, 44. यत् since. रोगभयैः रोगाणां भयानि or रोगाः एव भयानि तेः. अमुक्ताः न मुक्ताः not free विविज्ज्ञानं विलोपे च तत् विज्ञानं च (विज्ञान is worldly knowledge or knowledge derived from worldly experience as opposed to ज्ञान knowledge of the supreme spirit vide *Bhagvatgita* Chap. VII).

The metre is उपजाति.

Translation.—While beholding this calamity of sickness among mankind the world is calm. Although not free from danger or disease still do people (enjoy) laugh on. Oh! how profound is the knowledge of the people.

47. Prose Con.—हे मृत बहिः प्रयाणात् रथः निवर्ततां नरेन्द्रस्य एव प्रयातु रोगभयं च धृत्वा मे चेत् रतिभ्यः प्रत्याहृतं संकुचति इव ।

Notes.—बहिः ind. out प्रयाणात् (प्रयाण going out from या with प्र). प्रयातु The Imperative of निवर्त and प्रया = used in the sense of a gentle command रतिभ्यः see III, 30 प्रत्याहृतं repelled cf. प्रत्याहृतास्ते निरिच्छप्रभावात् Ra. II, 41 संकुचति इव—contracts as it were, shrinks, compare stanza 35 from the *Vairāgyashataka* of Bhartrihari with this.

The metre is उपजाति.

Translation.—Oh charioteer! Let the chariot be withheld from going out and do go straight to the Royal palace having heard this danger of sickness my mind, repelled from pleasures, shrinks, as it were, into itself

48. Prose Con.—नतः सः निवृत्तहृदयः प्रध्यानयुक्तः निवृत्तः सन् सद्यः परिवेष्य तं च तथा द्विः संनिवृत्तं प्रेक्ष्य भूमिपतिः पुनर्योगमं चकार ।

Notes.—निवृत्तहृदयः -निवृत्त. (gone, vanished) हृदयः यस्य सः. प्रयुक्तः प्रसरेण ध्यानं प्रध्यान (contemplation) तस्मिन् युक्त (engrossed, absorbed) निवृत्त returned. द्विः adv twice संनिवृत्तं returned, as mentioned in stanzas 37 and 37. पुनर्योगमं—पुनर्योगम पुनर्योग returning, coming

The metre is उपजाति.

Translation.—Then, that prince with all his joy vanished, and himself absorbed in thought entered the palace, seeing him thus returned twice, the king himself returned to the city.

49. Prose Con.—निवर्तनस्य निमित्तं तु धृत्वा नृपः आनानं अनेन संवर्धं दातुं मेने मार्गस्य च शौचादिदृश्याय सुवेष एव रथः अथ च उमर्दतः च (भारगर्ह) ।

Notes.—अनेन संवर्ध—abandoned by this i. e. by the prince

because of the sights beheld by him which produced a feeling of aversion for this world in his mind, *vide* stanzas 26 to 47. the sight of (1) an old man ; (2) of a diseased man ; (3) and of a dead body. शौकृताय = शौचेषु अधिकृतः (one who was appointed to keep the road clean i. e. free from all disagreeable sights) तन्ने. The dative is used according to the sūtra कुपद्रुहेर्वान्ताभानां द प्रति शेषः Pāṇi, I, iii, 37. रटःअपि = though angry. दमर्दः = दमः (severe, harsh) चालौ दण्डः (punishment) च.

The metre is इन्द्रजा.

Translation.—On hearing the cause of the return (of the prince) the king came to the conclusion that he was deserted by the prince: he got angry with him who was appointed to keep the prince's path clear, though he was angry yet he did not inflict any harsh punishment on him.

50. Prose Con.—अस्मान् न विजह्यान् इति नायमानः (नृपः) चलेन्द्रियत्वात् अपि न अतिशक्तः (इति) भूयश्च तस्मै पुनश्च विशेषयुक्तं विषयप्रकारं विदधे ।

Notes.—विजह्यान् the potential is here used to convey the sense of 'hope, wish.' नायमानः see II. 54. चलेन्द्रियत्वात् = चलानि च तानि इन्द्रियाणि च; तेषां भावः चलेंद्रियत्वं, क्लेशात् on account of the unsteadiness of the senses. अतिशक्तः—extremely strong; therefore, 'firm,'; Prof. Cowell suggests, the reading अपि नाम शक्तः which would make a good sense. विभुयुक्तं = विविधैः युक्तं full of specialities, full of special things. विप्रकारं—विषयानां (of enjoyments) प्रकारः (variety), न. विदधे—gave, arranged.

The metre is उज्ज्वलि.

Translation.—'Would that the prince does not leave me'; wishing this, and further, since the prince was not extraordinarily firm through the unsteadiness of the senses, the king once more arranged for his son a special form of worldly enjoyment.

51. Prose Con.—यदा च शब्दादिभिः इन्द्रियार्थैः अस्व सुतः अंतःपुरे न एव रमे तदा स्थान्तरं स्थान् मन्यमानः बहिः वात्रां व्यादिशति स्म ।

Notes.—शब्दादिभिः—शब्दाः आदिदेषां तैः. इन्द्रियार्थैः—इन्द्रियानां अर्थैः. स्थान्तरं—स्थानां (सु pleasure, enjoyment) श्वरं (change, alteration). व्यादिशति स्म—ordered; for the use of स्म see II, 10.

The metre is उज्ज्वलि.

Translation.—When the son did not derive any pleasure in the various objects of the senses, such as speech, etc. in the harem,

Translation.—Then the prince having set out as above, the same deities placed a lifeless [body] on the road; the dead body borne along was seen only by the charioteer and the prince and by none else.

55. Prose Con.—अथ स राजमुतः सूतं अत्रवीत् दीनैः मनुष्यैः अनु-
गम्यमानः यः भूषितः अश्वसी अवस्थ्यते च (सः) नरैः चतुर्भिः ह्रीयते एषः कः ।

Notes.—दीनैः—Distressed, agreeing with मनुष्यैः. अश्वसी (अश्वसिन् not breathing) अवस्थ्यते—*pass. 3rd per. sing.* of अवस्थ् to cover, to shroud.

The metre is उपजाति.

Translation.—Then the prince said to the charioteer,—“Who is this followed by distressed persons, though decorated is without breath, has been shrouded, and is being borne by four men.

56. Prose Con.—ततः सः अर्धवित् निबन्ता शुद्धाधिवासः शुद्धा-
त्मनिः देवैः एव अभिभूतचेताः (सन्) इमं अवाच्यं अपि अर्थ ईश्वराय प्रव्याजहार ।

Notes.—शुद्धावासः—शुद्धे (शुद्ध holy, pure) अधिवासः (residence, abode; cf. लक्ष्मीभूतान्नोपनिषदाधिवासान् *Ma. III, 71*) येषां तैः शुद्धात्मभिः शुद्धाः आत्मानः येषां तैः अभिभूतः—अभिभूतं (overpowered) चेतः यस्य सः अर्धवित्—अर्थ (meaning, purport) वेत्ति जसौ. ईश्वराय—to the master i. e. to the prince. प्रव्याजहार—spoke; from हृ with प्र, वि, and आ.

The metre is उपजाति.

Translation.—Having his mind influenced by the same deities—dwellers in a holy place and of pure minds—the charioteer who knew the purport of this spoke out the truth which was not to be disclosed.

57. Prose Con.—बुद्धीन्द्रियप्राणगुणैः वियुक्तः तृणकाष्ठभूतः विसंज्ञः
उतः एषः कोऽपि यत्नवद्भिः प्रियाप्रियैः संवध्य संरक्ष्य च ह्यज्यते ।

Notes.—बुद्धीन्द्रियगुणैः—बुद्धिश्च इन्द्रियाणि च प्राणाश्च गुणाश्च, तैः वियुक्तः devoid of. तृणभूतः—तृणस्य काष्ठं, तत् इव भूतं, or तृणं च काष्ठं च, तं इव भूतः. विसंज्ञः—विगता संज्ञा (consciousness) यस्य सः. यत्नवद्भिः—यत्नानि अस्ति देवा ते यत्नवत्, तैः agreeing with प्रियाप्रियैः—those who are friendly and those who are not friendly i. e. friends and strangers.

The metre is उपजाति.

Translation.—This is some one, abandoned by intellect, the senses, the vital airs, and all qualities—who being unconscious and asleep lies stretched like a piece of dried straw (or, like blade of grass and a log of wood): he is abandoned alike by struggling friends and strangers “after they have carefully swathed and guarded him.”

Translation.—Then the prince having set out as above, the same deities placed a lifeless [body] on the road; the dead body borne along was seen only by the charioteer and the prince and by none else.

55. Prose Con.—अथ स राजमुतः सूतं अववीत् दीनैः मनुष्यैः अनुगम्यमानः यः भूषितः अथासी अवरुध्यते च (सः) नरैः चतुर्भिः हीयते एषः कः ।

Notes.—दीनैः.—Distressed, agreeing with मनुष्यैः. अथासी (अथानिन् not breathing) अवरुध्यते—*pass. 3rd per. sing. of अवरुध्* to cover, to shroud.

The metre is उपजाति.

Translation.—Then the prince said to the charioteer,—"Who is this followed by distressed persons, though decorated is without breath, has been shrouded, and is being borne by four men.

56. Prose Con.—ततः सः अर्थवित् निर्वृता शुद्धाधिवासः शुद्धात्मभिः देवैः एव अभिभूतचेताः (सन्) इमं अवाच्यं अपि अर्थं ईश्वराय प्रव्याजहार ।

Notes.—शुद्धावासः.—शुद्धे (शुद्ध holy, pure) अधिवासः (residence, abode, cf. लक्ष्मीभूतोभाषिनदाधिवासान् *Ma III, 71*) देवां तैः; शुद्धात्मभिः शुद्धाः आत्मानः येषां तैः. अभिभूतः—अभिभूत (overpowered) चेतः यस्य सः अर्थवित्—अर्थ (meaning, purport) वेत्ति असौ. ईश्वराय—to the master i. e. to the prince. प्रव्याजहार—spoke; from वृ with प्र, वि, and अ.

The metre is उपजाति.

Translation.—Having his mind influenced by the same deities—dwellers in a holy place and of pure minds—the charioteer who knew the purport of this spoke out the truth which was not to be disclosed.

57. Prose Con.—बुद्धीन्द्रियप्राणगुणैः वियुक्तः तृणकाष्ठभूतः विसंज्ञः सुप्तः एषः कोऽपि यत्नवद्भिः प्रियाप्रियैः संबध्य संरक्ष्य च स्वज्यते ।

Notes.—बुद्धीन्द्रियगुणैः—बुद्धिश्च इन्द्रियाणि च प्राणाश्च गुणाश्च, तैः वियुक्तः devoid of. तृण-भूतः—तृणस्य काष्ठं, तत् इव भूतः, or तृणं च काष्ठं च, त इव भूतः. विसंज्ञः—विगता संज्ञा (consciousness) यस्य सः. यत्नवद्भिः—यत्नानि अस्ति येषां ते यत्नवत्, तैः agreeing with प्रियाप्रियैः=those who are friendly and those who are not friendly i. e. friends and strangers.

The metre is उपजाति.

Translation.—This is some one, abandoned by intellect, the senses, the vital airs, and all qualities—who being unconscious and asleep lies stretched like a piece of dried straw (or, like blade of grass and a log of wood): he is abandoned alike by struggling friends and strangers "after they have carefully swathed and guarded him."

the king, (under the impression that a diversion in enjoyment might amuse the prince), ordered another travel.

52. Prose Con.—तनयस्य भावं बुद्ध्वा काञ्चित् संवेगदोषान् अविचिन्त्य सेहात् कलासु अभिज्ञाः योग्याः वारमुख्याः तत्र समाज्ञापयति स्म ।

Notes.—भाव—the feeling of the heart; mind. संवेगान्—संवेगस्य दोषाः (the evils inherent in excitement and irritation) तान्. अविचिन्त्य—not taking into consideration. कलासु—in arts such as wiles and blandishments, and in music, singing etc. अभिज्ञाः—अभिज्ञानन्ति नाः well-versed, proficient. वारमुख्याः—notable public women 'अथ सा जनैः सरङ्गा वारमुख्या व्याद' *Amra*. समाज्ञापयति स्म—deputed. For स्म see III, 51.

The metre is उपजाति.

Translation.—Understanding the mental condition of the prince, the king, without taking into consideration any of the evils of irritation, ordered suitable leading courtezans skilled in all (their) arts to be in attendance on the prince.

53. Prose Con.—ततः विदोषेण खलंकृते च परीक्षिते च नरेन्द्रमार्गे मृतं च रथं च अस्वात् पुमार यद्भिः प्रस्थापयामास ।

Notes.—विदोषेण profusely, abundantly *cf.* आसीद्विदोषा फलपुष्प-द्विः *Ra.* II, 10. खलंकृते वृषु अलङ्कृतं, तस्मिन्. परीक्षिते—examined. This was for the purpose of keeping away loathsome sights such as those mentioned in stanzas 26 and 41. अस्वात् bringing out in readiness.

The metre is उपजाति.

Translation.—Then, having the road profusely decorated and having called up the charioteer and the chariot, [the king] sent out the prince [on a journey.]

54. Prose Con.—ततः तपा राजपुत्रे गच्छति (सति) तैः एव (देवैः) मार्गे गतासुः विहितः, तं च मृतं एव ऊपमानं मृतः पुमारः च ददत्तं अन्यः न (ददत्तं) ।

Notes.—तैः देवैः—see stanzas 26, and 40 *supra*. गतासुः—गताः नवः (The five vital breaths or life-winds in the body पुनः मृतमयः प्राणाः *Amra*. *cf.* मेवस्विनः मृतममृतं च संनयति *Niti.* 110. The five vital airs said to constitute life are "प्राणायानः समानः शोशनम्यानी" of which यदि प्राण, यदि अयानः, नावी समानः, चैतरे उदानः and मूर्धग्रीवाः चानः. विहितः *Post. Par.* of च with वि. उपमानं—*per. par.* of च to bear.

The metre is उपजाति.

Translation.—Then the prince having set out as above, the same deities placed a lifeless [body] on the road; the dead body borne along was seen only by the charioteer and the prince and by none else.

55. Prose Con.—अथ स राजसुतः सूतं अत्रावात् दानंः मनुष्यः अनुगम्यमानः यः भूपितः अश्वार्सी अवरुच्यते च (सः) नरैः चतुर्भिः हीयते एषः कः ।

Notes.—**दीनैः**—Distressed, agreeing with मनुष्यैः. **अश्वार्सी** (अश्वसिन् not breathing) अवरुच्यते—*pass. 3rd per. sing. of अवर्ध्* to cover, to shroud.

The metre is उपजाति.

Translation.—Then the prince said to the charioteer,—“Who is this followed by distressed persons, though decorated is without breath, has been shrouded, and is being borne by four men.

56. Prose Con.—ततः सः अर्थवित् निर्यता शुद्धाधिवासः शुद्धात्मनिः देवैः एव अभिभूतचेताः (सन्) इमे अवाच्यं अपि अर्थ ईश्वराय प्रव्याजहार ।

Notes.—**शुद्धावासः**—शुद्धं (शुद्ध holy, pure) अधिवासः (residence, abode; cf. लक्ष्मीभूतोजोषितदाधिवासान् *Mā. III, 71*) येषां तैः; शुद्धात्मभिः शुद्धाः आत्मानः येषां तैः. **अभिभूतचेताः**—अभिभूतं (overpowered) चेतः यस्य सः अर्थवित्—अर्थ (meaning, purport) वेत्ति अस्मी. **ईश्वराय**—to the master i. e. to the prince. **प्रव्याजहार**—spoke; from हृ with प्र, नि, and आ.

The metre is उपजाति.

Translation.—Having his mind influenced by the same deities—dwellers in a holy place and of pure minds—the charioteer who knew the purport of this spoke out the truth which was not to be disclosed.

57. Prose Con.—बुद्धीद्रवप्राणगुणैः वियुक्तः तृणकाष्ठभूतः विसंज्ञः सुप्तः एषः कोऽपि यत्नवाद्रिः प्रियाप्रियैः संबन्ध संरक्ष्य च स्वयमेव ।

Notes.—**बुद्धी०...गुणैः**—बुद्धिश्च इन्द्रियाणि च प्राणाश्च गुणाश्च, तैः वियुक्तः devoid of. **तृण-भूतः**—तृणस्य काष्ठ, तृण इव भूतः, or तृणं च काष्ठं च, त इव भूतः. **विसंज्ञः**—विगता सज्ञा (consciousness) यस्य सः. **यत्नवाद्रिः**—यत्नानि भस्ति देया ते यत्नवतः, तैः agreeing with प्रियाप्रियैः—those who are friendly and those who are not friendly i. e. friends and strangers.

The metre is उपजाति.

Translation.—This is some one, abandoned by intellect, the senses, the vital airs, and all qualities—who being unconscious and asleep lies stretched like a piece of dried straw (or, like blade of grass and a log of wood): he is abandoned alike by struggling friends and strangers “after they have carefully swathed and guarded him.”

58. Prose Con.—इति प्रणेतुः वाक्यं निश्चय्य सः चुक्षुभे, एनं च सः किञ्चित् उवाच किं एकाकिनः तु एव जनस्य अयं नाशः [वा] सर्वप्रजानां ईदृशः अंतः ।

Notes.—प्रणेतुः—*gen sing.* of प्रणेतु *liz*, a leader, hence, a driver. चुक्षुभे—was agitated. एकाकिनः—(एकाकिन् alone, single). सर्वप्रजानां—of all mortals.

The metre is उपजाति.

Translation.—On hearing these words of the driver he became excited and spoke a little to him as follows—Is the destruction of this man alone special or is such the end of all mankind ?

59. Prose Con.—ततः प्रणेता तस्मै वदति सः सर्वप्रजानां अयं अंतकर्ता लोके हीनस्य मध्यस्य महात्मनः वा सर्वस्य नियतः विनाशः ।

Notes.—तस्मै—Note the use of Dative. सः—This particle with the present tense imports the sense of the Imperfect. अंतकर्ता—अंत करोति अमी. In the reading अंतकर्ता the word may be dissolved as अंत. एव कर्म यस्य सः one whose act is that of nothing else but destroying लोके—in this world. हीनस्य—of the low. महामनः—महान् आत्मा (mind) यस्य तस्य. नियतः—certain, inevitable.

The metre is उपजाति.

Translation.—Then the charioteer said to him:—this is the destroyer of the whole human race; in this world the destruction of all, whether low, middling, or the great, is inevitable.

60. Prose Con.—ततः सः धीरः अपि नोदमूनुः मृत्युं ध्रुत्वा एव सद्यः विपगाद्, अस्मिन् च कूर्वरामं संश्लिष्य निहादवता स्त्रेण प्रोवाच ।

Notes.—धीरः—Calm, intrepid, thoughtful सद्यः—*ind.* instantly, forthwith, *cf* चञ्चलननतामी सद्यः सद्यो निवेष्ट *Bhd. Vld.* सद्यः मरदि कथुने *Isa.* अस्तेन—see III, 41. कूर्वरामं—कूरस्य (of the pole) अग्ने (forepart) कूर्म. निहादवता—*instr. sing* of निहादवद्; निहादः (ringing sound) अस्ति अयम् इति निहादवद् having a ringing sound.

The metre is उपजाति

Translation.—Then on hearing of death, the prince, thoughtful as he was, instantly became dejected, and pressing the pole-wal with his shoulder (for support) spoke with a clear ringing voice.

61. Prose Con.—इयं च प्रजानां निष्ठा नियतं प्रमाद्यति लोकः च व्यस्तभवः कृतां मनावि चट्टनानि (हरि) पङ्के तथा हि अप्यनि स्थिताः पतमानाः ।

Notes.—निष्ठा—Condition, state. नियतं—*ind.* positively, cer-

tainly. स्वच्छमयः—स्वच्छं नये येन सः. नृणां—also नृणां *gen. plu.* of *nृ* a man. अध्वनि *loc. sing.* of the *irre.* word अध्वन् *m.* a road. स्वस्या=calm, unagitated. वर्तमानाः—remain, are, exist.

The metre is उपजाति.

Translation.—This confidence of the people is certainly deluding: the world is such as has abandoned all fear: the minds of men are, I believe firm: hence, they are standing self-composed on the road.

62. Prose Con.—तस्मात् हे सूत रथं न्यवर्ततां देशकालौ नः विहारयोग्या नहि विनाशं जानन् अपि आर्तिकाले सचेतनः कथं हि इह प्रसक्तः स्यात् ।

Notes.—देशकालौ देशश्च कालश्च a Dvandwa com.=place and time. वियोग्या विहाराय योग्या fit, suited for an excursion. नहि—the particle हि signifies assertion, or emphasis. आर्तिकाले—आर्तिः (आर्ति affliction, distress *cf.* आयत्रार्तिप्रसन्ननरकलः संपदो द्युत्तमानां *Me.* I, 53) कालः, तस्मिन्. सचेतनः=चेतनया (चेतना understanding, intelligence *cf.* पक्षिणाद्यामिनीयानात्यसादमेव चेतना *Ra.* XVII, 1. प्रसक्तः=excessively attached; devoted. *cf.* यावन्न जानन्ति नर प्रसक्त *Panch.* I, 193.

The metre is उपजाति.

Translation.—Therefore, Oh Charioteer! turn back the chariot; neither the place nor the time are suited for my excursion. How happens it that intelligent man, although he knows that there is in this hour of misery, is yet excessively attached to it.

63. Prose Con.—इति नराधिपात्मजे ब्रुवाणे अपि सः तं रथं न एव निवर्तयानास नरेन्द्रशासनान् तु विशेषयुक्तं सपद्मखंडं वनं एव निर्यया ।

Notes.—ब्रुवाणे—*loc. obso.* of ब्रुवाण *pres. par.* of the *stem.* ब्रू to speak. नरेन्द्रशासनात्—(शासन order, command; *cf.* अनुष्ठितां दामननम्राय *Ra.* XIV, 83). सपद्मखंडं=रथानां खंडः (collection *cf.* अक्षैर्दुग्धयुग्मदनिचितं *Ma.* VIII, 10.), पद्मखंडः सहितं सखंड. वनं=a grove.

The metre is वंशुस्व.

Translation.—Although the son of the monarch said so, the charioteer did not turn the chariot, but, according to the king's orders, went straight to the grove having special attractions and full of collections of lotuses.

64. Prose Con.—ततः शिवं कुमुनितवालपादपं परिभ्रमन्ननुदित-नक्षत्रोदितं निपानयन् सच्चनलचारुदापिकं नंदनं वनं इव तद्वनं ददश ।

Notes.—शिवं—(स्वयं वाय नश्च); good, lovely शिवं भद्रं कल्याण नग्न शुभ *Am.* कुंदपं=वानः (young, fresh *cf.* बालनदारुधः *Me.* 75.) च अक्षी पादपः (पद्मिः दिवलि इति=a tree) च वा—नः कुमुनितः (कुमुनानि वर्तते

येषां ते having flowers) वा०पाः यस्मिन् तत् agreeing with वनं. परि०—
 किलं=मत्ताः (infatuated) च ते कोकिलाश्च प्रमुदिनाः (highly delighted)
 च ते मत्तकोकिलाश्च प्रमु०—किलाः परिभ्रमतः (wandering or flying about)
 मत्तकोकिलाः यस्मिन् तत्. निपानवत्—निपानानि (pools or cisterns आहा-
 वस्तु निपान स्यादुपकृपजलाशये *Ama.*) विधत्ते अस्मि तत्. This is an adje-
 ctive formed by the addition of the suffix मत्तुप् denoting posses-
 sion तदस्यात्त्वसिञ्जिति मत्तुप् *Pāṇi* V, ii. 94. The मत् is changed to वत्
 according to मादुपधायाश्च मतोर्वो यवादिभ्यः *Pāṇi*. VIII, ii, 9. whereby
 the म of the suffix मत् is changed to व when affixed to words
 ending in न्, or अ short or long, or having either for their
 penultimate. सख०—दीर्घिकं—चार्व्यः (beautiful, pleasing) च हाः
 दीर्घिकाः. (wells वापी तु दीर्घिका *Ama.*) च चार० काः, कमलैः स्रविताः सकमलाः
 सकमलाः चा०—काः यस्मिन् तत् सख०—क. नन्दनं—the name of the
 garden of Indra. नन्दन वन *Ama.*

The metre is रुजिरा.

Translation.—Then he saw the lovely grove, resembling the
 garden of Indra, full of young trees with blossoms, having in-
 fatuated sportive cuckoos flying about, and having pools of water
 as well as beautiful wells containing lotuses.

85. *Prose Con.—ततः वराहरोन्वित अलकाधिपात्यं नवव्रतः विप्र-
 कातरः मुनिः इव नृपात्मजः तन् वरांगनागणकलिलं वनं वलात् अभिनीयते स्म ।

Notes.—वरा०—तं=वराश्च ता अप्सरस्तश्च, ताभिः अन्वित (full of) तं.
 अल०—लयं=अलकायाः (अलका the name of the residence of
 Kubera—the lord of the Yakshas. It was supposed to be on
 one of the peaks of the Himalaya above the peak of Moru,
 अलका कुबेरपुर्यामखियां चूर्णकुतरे *Ama.* cf. गतव्या ते वसतिरेलका नाम यक्षेश्वरा-
 नाम् *Me.* I, 7.) अधिपः (lord, master) तस्य आलय (mansion,
 residence ; गृहाः पुति च भूभ्येव निवास्य निलया उवाः *Ama.*) त. नवव्रतः
 नवः व्रतः (निवमो व्रतमग्री *Ama.*) यस्य सः one who has recently
 undertaken a vow, one who has just entered the order of
 ascetics. विप्रकातरः—विभेः कातरः (frightened, cf. विभेद कातराणि
Sha.) वलात् *ind.* forcibly, against one's will. पररोलिलं—वराश्च ता
 अगनाश्च, तागां गणः (crowd समुदयः समवाययथो गणः *Ama.*) तेन कलिलं
 (full of, occupied by). अभिनीयते स्म—For the use of the
 particle *स्म* see II, 10.

The metre is रुजिरा.

Canto IV.



1. Prose Con.—ततः तस्मात् पुरोद्यानात् कौतूहलचलेक्षणाः स्त्रियः प्राप्ते वरं इव नृपं सुतं प्रत्युज्जग्मुः ।

Notes.—ततः—on the arrival of the prince. पुरोद्यानात्—पुरस्स उद्यान (grove, cluster of trees, garden, etc. सादुद्यानं निम्नरणे वनभेदे प्रयोजने *Ama.*) कौ०...क्षणा—कौतूहलेन (with curiosity, eagerness) चले दंक्षणे (दंक्षणे an eye दंक्षणे दर्शने दृष्टि *Medi.*) यासां ताः स्त्रियः those mentioned in III. 65. वरं—one who is to be respected almost like a deity; for the use of वर in a similar sense see *Ján.* V, 51. वरो इती विटे जामातरि श्रेष्ठे देवताभिरभीष्टिते *Haim.*). प्रत्युज्जग्मुः went forth to welcome cf. प्रत्युज्जगाम क्रयकैशिकेंद्रधद्रप्रवृद्धोर्मिरवोर्मिमाला *Ra.* V, 61.

Translation.—Then from the city-grove the women whose eyes were restless through curiosity came forward to greet the prince like a deity.

2. Prose Con.—ताः विस्मयोत्फुल्ललोचनाः अभिगम्य च पद्मकोशनिभैः करैः तस्मै समुदाचारं चक्रे ।

Notes.—वि०...चनाः—विस्मयेन (with astonishment. विस्मय=विगन-क्षान्ताम्भयश्च, a condition in which smiling is lost or forgotten; see L^c 46) उत्फुल्लानि (widened, strained) लोचनानि यासां ताः अभिगम्य—approaching, going near cf. ननुनेकाग्रदासीनमभिगम्य नहंपयः पद्म०निभैः—पद्मानां कोशानि (hollows कोश *m.* and *n.* also written कोष. “कोशोऽप्यी कुहमले खड्गपिपानके” *Ama.* cf. तुजानयोः पद्मकोशयोः श्रिव *Ra.* III. 8) तेषां निभाः (likeness, similarity स्मरुचरपदे त्वनी । निभसंकाशनीकाशप्रतीकाशोपनादयाः *Ama.*) तैः; or पद्मकोशेभ्यः निरतिशया भा वेसा तैः करैः—by the hands. तस्मै The use of the dative here may be noted. Though not coming under the usual particular syntactical rules for the use of Dative with particular verbs, it comes under the general rule चतुर्थी सप्रदाने *Pāṇi.* II, iii. 13 and कर्त्तव्या दनभिर्दाने न संप्रदानम् I, iv. 32; see note on दोषाय I, 37 *supra.* समुदाचारं=proper mode of address. Here the word is to be taken in a more extended sense than in *Sha.* V, to signify ‘bowing respectfully.’

Translation.—Those women with their eyes wide open through astonishment went up to him and did him homage with their hands formed like the buds of lotuses.

3. Prose Con.—ताः नायः दीप्तिः लक्ष्मिः शोभितं तं सहजैः भूरजैः विप्रह्वान् कामः इव इति नेनिरे हि ।

Notes.—दीप्तैः—brilliant. लक्ष्णैः by marks. There are thirty-two marks on the body of a man which are viewed as auspicious सहजैः—natural, born along with one. विग्रहवान्=विग्रहः (body, form, विग्रहः समरे काये *Udd*) अस्यास्तीति विग्रहवत् For the possessive suffix इत् see III. 65 *supra*. cf. विधातुविग्रहकः *Ratnā*. I, 8.

Translation.—Those women thought that he—adorned as he was with brilliant signs—was verily Kāma incarnate with natural ornaments.

4. **Prose Con.**—मन्मथाक्षिसचेतसः (ताः) एनं परिवार्यं निर्वृतैः प्रीतिविकचैः च लोचनैः पिबन्त्यः इव तस्युः ।

Notes.—मन्मथतसः—मन्मथेन (मन्मथ Cupid, god of love, मथतीति मथ' one who excites, मत [मत्=चेतना feeling] मथः [the exciter of feelings] मन्मथः, तेन आक्षिप्तं (bewildered, distracted, cf. आक्षिप्तमिव मे चेत' *Verā*. II) चेतः यासां ताः In this connection it may be observed *en passant* that the last word of a Bahuvrīhi compound generally takes the form of the word of the new gender resembling the original word, thus चेतस here, as the last member of the Bahuvrīhi, is to be declined like जप्सरस, and the whole compound agrees with ता in the 2nd stanza. परिवार्यं see I. 36. प्रीतिविकचैः प्रीत्या विकचानि (expanded, opened), तैः पिबन्त्यः इव as if drinking (by the उत्प्रेक्षा figure). Compare with this generally *Ra*. II, 10. also III. 10 *supra*.

Translation.—Then, with their minds excited by passion they surrounded him, and stood drinking him, as it were, with steady eyes strained wide with love.

5. **Prose Con.**—काञ्चित् [स्त्रियः] सौम्यत्वात् धैर्यत्वात् च मही अवतीर्णः साक्षात् सुधाशुः चंद्रमाः इव एनं प्रवर्तिरे.

Notes.—काञ्चित् see III. 16 सौम्यत्वात् On account of gentleness, agreeableness. धीरत्वात् see I. 31. सुधाशुः—सुधा (nectar, ambrosia) अक्षयः यस्य स' साक्षात् *ind.* incarnate. प्रवर्तिरे see II. 9.

Translation.—Some of the women from his gentleness and majestic steadiness thought him to be like the ambrosia-rayed moon come down incarnate upon earth.

6. **Prose Con.**—तस्य वपुषा आक्षिप्ताः ताः निग्रहीतुं जङ्गभिरे अन्योन्यं दृष्टिभिः मत्वा दृष्टैः च विनिश्वस्युः ।

Notes.—वपुषा *instru. sing.* of वपुस् body, figure, person. आक्षिप्ताः seduced, attracted. निग्रहीतुं to keep in check, or under restraint, to hold back. जङ्गभिरे=strained hard.

अन्योन्यं—This is not to be viewed as a compound by the Vārtika असनासकद्वावे पूर्वपदस्य सुपः सुबन्तव्यः. दृष्टिभिः गत्वा—This is a peculiar idiom. Lit. 'going to each other by glances,' i. e. being attracted towards each other by ardent looks.

Translation.—Being influenced by [the sight of] his form they strained hard to bring him under their control, and after reciprocating (meeting) with each other by glances they heaved deep sighs.

7. Prose Con.—एवं ताः नार्यः तं दृष्टिमात्रेण एव ददृशुः अस्य प्रभावेण यंत्रिताः न व्याजहुः न जहसुः ।

Notes.—दृष्टिमात्रेण—दृष्टिः एव दृष्टिमात्रं (a compound of the Mayūra-Vyansakadi class), तेन. यंत्रिताः fastened, rivetted. cf. हृदोरयत्रित *Jāna* V, 48.

Translation.—Thus those women saw him only by gazing at him with their eyes: being held fast by his power they neither spoke nor smiled (but stood stock still).

8. Prose Con.—प्रणयविह्वलाः ताः तु तथा निरारंभाः दृष्ट्वा धीमान् पुरोहितमुतः उदायी [इदं] वाक्यं अब्रवीत् ।

Notes.—प्रणयविह्वलाः—प्रणयेन (प्रणय fondness, affection; cf. नाभारणोऽयमुपयोः प्रणयः सरस्व *Vilva*. II, 16) विह्वलाः (affected, overcome; cf. प्रबोधविह्वलाः *Ki*. I, 6, I, 73 *supra*). प्रभव instead of प्रनव would have been better. निरारंभाः निर्गतः आरभः (undertaking, act, commencement) लादभ्यादानमुदात्त आरभः *Amśa*. cf. प्रवृत्तनारन-मिवोत्तमायाः *Ki*. VII, 71) वाक्ता नाः पुरोहितमुतः—पुरोहितस्य (पुरोहित a family-priest who conducts all the ceremonial rites of the family) मुतः

Translation.—Udāyi, the wise son of the family-priest, on finding the love-smitten women thus doing nothing spoke to them as follows:—

9. Prose Con.—[यूयं] सर्वाः सर्वकलाज्ञाः भावग्रहणसंदिताः स्वभावसुखं संयन्ताः स्वगुणैः सुहृयता गताः स्वं ।

Notes.—सं यन्ताः—vide कलाज्ञानिज्ञा I, 31 & III, 52 *supra*. भावसंदिताः—भावानां ग्रहणं (comprehending, understanding). तस्मिन् सदिताः (proficient): for भाव see I, 31 & St. 12 *infra*; and for सदिता see I. 32 *supra*. सुहृयतां vide III, 52 *supra*. स्वं 2nd per. plu. of the *pre.* of अस्मृ to be, to exist.

Translation.—All of you are well-versed in all arts, are proficient in understanding the various emotions, are graced

with beauty and skill, and have been occupying the foremost position by your characteristic endowments.

10. Prose Con.—एभिः गुणैः उत्तरान् कुरून् शोभयंत्यः आमन् कुबेरस्य च क्रीडं अपि [शोभयंत्यः आसन्] किं पुनः इमां वसुधां ।

Notes.—गुणैः—referred to in st. 9. उत्तरान् कुरून्—the northern Kuru country. Here the use of the word Kuru in the plural may be taken to really refer to the people of the country. कुबेर the god of wealth *see* I, 36 *supra*. क्रीडं—amusement, pastime. किं पुनः—how much more then, *see* Ap. Gui. §267.

Translation.—With these endowments of yours you graced the Kurus as well as the pastimes of Kubera; how much more then in respect to this world (of ours).

11. Prose Con.—यूयं वीतरामान् ऋषीन् अपि बाधयितुं शक्ताः अप्सरोभिः कलितान् विवुधान् अपि ग्रहीतुं शक्ताः [स्थ] ।

Notes.—वीरगान्—वीताः (gone, *past p* from वी 2nd Conj *paras*. to go, depart) रागाः (sentiments They are six called षड्विषय विरागान्, क्रोध, लोभ, मोह, मद, and मत्सर. ऋषीन् ascetics, anachorites. Here the word need not be taken to mean 'an inspired sage'. कलितान् influenced, environed by विवुधान्—विशेषेण बुध्यते ते विवुधाः, तान्. ग्रहीतुं—*see* note on निग्रहीतुं in st. 6 *supra*.

Translation.—You are able to cause even anchorites, who have given up all desires, to swerve (from their path), likewise, you have the power to ensnare even the gods who are circumvented by heavenly nymphs

12. Prose Con.—भावज्ञानेन हावेन रूपसंपदां चातुर्यात् च स्त्रीणां अपि संरागे शक्ताः स्थ किं पुनः नृणां ।

Notes.—भावज्ञानेन—भावस्य (भाव expression of mental feelings or emotions *cf.* त यदमी सृजति भावाः Ku. VI, 95 and II, 31 *supra*) ज्ञानं; तेन. हाव feminine coquettish gesture calculated to excite amorous sensations “अनेनादिविकारैस्तु सम्भोगेच्छाप्रवृत्तकः भाव एवापसङ्ख्यविकारो हाव उच्यते *Sukh* 127. The use of the singular is in the collective sense. रूपसंपदा—रूप एव संपद् (wealth, possession). तया. Mark the use of the *factive*, and of the *able*, in चातुर्यात् संरागे (संराग passion, excitement). किं पुनः *see* St. 10 *supra*. स्थ *see* St. 9. नृणां *see* III, 61 *supra*.

Translation.—By your knowledge of the expressions of emotions, your coquetry, extreme grace, and skill, you can enrapture even women, how much more men then.

13. Prose Con.—स्वगोचरे एवंविधानां नियुक्तानां वः इयं एतादृशी चेष्टा कुतः तु वः आर्जवेन न मुष्टः अस्मि ।

Notes.—स्वगोचरे in one's own sphere, see I. 13. गोचरः गावः (इन्द्रियाणि) चरन्वसिन्निति by *Pāṇi* III, iii, 119. चेष्टा—action, behaviour cf. अहो मुसदृशी चेष्टा तुलायष्टेः सलस च. *Panch.* I, 150. आर्जवेन—ऋजोः भावः आर्जवं=Simplicity, guilelessness cf. कृतानुकारान्वितो गोभिरार्जवे *Ki.* IV, 13.

Translation.—Why this kind of behaviour of you who have thus been set in your own peculiar province: I am not at all pleased with your guilelessness.

14. Prose Con.—इदं वः चेष्टितं गोपयोपितां हीनिकुञ्चितचक्षुषां नववधूनां सदृशं हि स्यात् अपि वा ।

Notes.—चेष्टित same as चेष्टा in St. 13. गोपयितां गोपानां (cow-boys) योपितः तासां. हीनक्षुषां हिया निकुञ्चिते चक्षुषी यासां ताः नववधूनां नवाः च ताः क्वक्ष, तासां. see *Ratnā.* I, 2 for वध. सदृशं appropriate; here used in the sense of certainty स्युरेवं तु पुनर्वै वेत्यवधारणवाचकः” *Amar.*

15. Prose Con.—यद्यपि अयं धीप्रभावात् महान् वीरः इति स्यात् [तथापि] स्त्रीणां अपि महत् तेजः इति अत्र निश्चयः कार्यः ।

Notes.—धी...वात्—श्रियः प्रभावः तस्मात्.

Translation.—Although this individual be a powerful hero by the splendour of his glory, still, let it be understood that the power of women is very great.

16. Prose Con.—पुरा दैवतैः अपि दुर्धर्षः नहान् ऋषिः काशिसुन्दर्यां वेशव्या पदन्यासात् ताडितः अभूत् ।

Notes.—दैवतैः by the gods (cf. तद्वत् वा दैवत *Uta.* IV, 5.) दुर्धर्षः दुस्तेन र्षपितु रक्ष्यः unassailable. काशिसुन्दर्यां Is this, ‘a beauty at the court of Kāshirāja the son of Kāsha and friend of the Pandvas.’ वेशव्या—वेशव्यू=वेदे वधू (a young woman in the house of a prostitute hence ‘a young prostitute’ वेशो वेदयानृदे नृदे नेश्वये च *Medi.*) तया. पदन्यासात्—पदस्य न्यासः (placing, implanting cf. तस्याः पुरन्यासप्रतिपादो *Sh.* II, 2), तस्मात्. ताडितः po: par. यी तद् to strike.

Translation.—In times of yore a powerful anchorite who was unassailable even by the gods was struck by the foot (kicked) by a young prostitute, a beauty of the court of Kāshirāja.

17. Prose Con.—पुरा बालमुख्या न्यासगतनः मिथुः जंपया [ताडितः किं तां] पित्रीषुः [असां] तदर्थं व्यसून् निरहत् ।

Notes.—The allusions in this stanza are obscure to me. बालमुख्या may be बालसु मुख्या one prominent among young women or it may be a proper name as taken by Cowell. Perhaps बालमुख्या would deviate all difficulty likewise मयाल-गौतम was probably some Buddhist mendicant. भिक्षुः a monk, who, when finally enrolled as a disciple, wears the gown and the tonsure. जंघया—जंघा the shank or the part of the leg from the ankle to the knee. पिप्रीषुः desirous of pleasing. तदर्थार्थं—सा (बालमुख्या) एव अर्थ (object), तस्मै इति तदर्थार्थं. or तस्याः अर्थः (money, dues), तस्मै व्यसून्—विगताः असव. येषां ते, तान्. निरहरत्—bore away

N. B. This and the next stanza have been taken from the 'Anecdota Oxoniensia' edition of Buddha Charita.

Translation.—Of yore the monk Manthala-gautama was struck by Bālmukhyā by her leg still however, desirous of pleasing her and for her sake he bore away dead bodies.

18. Prose Con.—दीर्घतपसं दीर्घजीविनं गौतमं महर्षिं वर्णस्थानावरा योषित् संतोषयामास ।

Notes—It is very difficult, nay impossible, to identify which Gautama is meant. may it be the founder of the Nyāya philosophy and the husband of Ahilyā. वर्णस्थानावरा=वर्णस्थ (caste) स्थानम् position तस्मिन् अवरा (न वरा न श्रेष्ठा see IV, 1 Prof. Cowell takes वर्ण caste and स्थान status, position

Translation.—A woman not of a high caste charmed the great anchorite Gautama who had performed penances for a long time and who had lived long

19. Prose Con.—तथैव स्त्रीषु अपंडितं मुनिमुतं ऋष्यशृंगं विविधैः उपायैः शाता जहार च जग्राह च ।

Notes.—तथैव likewise. अपंडितं aptly called so, as will be seen from the account of Rishyashringa given below. मुनिमुतं=मुने मुन son of the Munī Vābhāṇḍaka. ऋष्यशृंग—a sage celebrated in the Rāmīyana, until he attained early manhood he was kept away by his father from contact with any human being except himself. Once, at the time of a great drought Lomapāda king of the Angas was advised by the Brahmanas to beguile Rishyashringa to his kingdom and give his daughter Shāntā in marriage to him. A number of damsels skilled in 'every art and amorous wiles' were sent 'attired in hermits' weeds' to the forest where Rishyashringa lived. They successfully carried away the youth to the Anga country when

"Loud roared the clouds as on he sped,
The sky grew blacker overhead ;
Till as he reached the royal town,
A mighty flood of rain came down."

Lomapāda gave his adopted daughter Shāntā to Rishyāshringa who

"Passed in that royal town his life"
"With Shāntā his beloved wife."

for further information see Rāmāyana I. 10-20 and Griffith's translation. शान्ता the daughter of Dasharatha adopted by Lomapāda. जग्राह—held fast i. e. held by the hand,—married. जहार—from ४ 1st Con. *Ubha.* to take away.

Translation.—Likewise Shāntā by various devices carried away and married Rishyāshringa—the son of a sage—who was ignorant about women.

20. Prose Con.—एवं आदीन् तान् तान् ऋषीन् स्त्रियः विक्रियां अन-
चन् ललितं पूर्ववयसं वृषतेः सुतं किं पुनः (वचस्यं) ।

Notes.—आदीन्—chief, pre-eminent. तान् तान्—various, several; by the rule *नित्यधीप्सवोः*. विक्रियां—(The reading *विक्रय* makes no sense and Cowell's reading is decidedly to be preferred). Violation, vitiation of the proper duties cf. *इत्याप्तवचनाद्रामो निने-
धन्वर्णविक्रियां Pa. XV, 48.* ललितं see II, 31 *supra*. पूर्ववयसं—पूर्व-
वयः यस्य सः where पूर्व=prime; early. किं पुनः see IV. 10 *supra*.

Translation.—In this manner did women lead several pre-
eminent anchorites to a violation of their duties; what then
about the handsome son of a king who is in the prime of his life.

21. Prose Con.—महत्तपाः विगाढः महर्षिः विश्वामित्रः अपि घृताच्या
अपारगा हतः दशवर्षानि अरण्यस्थः ।

Notes.—महत्तपाः महत्तपः यस्य मः. विगाढः deeply immersed;
from ग्राह् to dive. दशवर्षानि the accus. is by the rule *दानाधनोरन्वय-
संयोगे द्वितीया*. अरण्यस्थः—अरण्ये तिष्ठति अग्नौ. महर्षिः see I, 2.
विश्वामित्रः—विश्वे निवे यस्य मः The lengthening of *अ* in *अ* is by
the rule *निवे चर्षोः Paṇi VI. iii. 130.* A celebrated sage who
was originally a Kshatriya being the king of Kānyakubja
and son of Gādhī: he devoted himself to the most rigorous
austerities for several thousand years and ultimately became a
Brahmarshi. For the present episode see *Edad.* IV. 35.

पृताच्या—*instru. Sing.* 'of पृताची one of the heavenly nymphs. The celestial nymphs are उर्वशी मेनका रभा पृताची च तिलोत्तमा । मुनेदी मंजुषोपाद्याः कथ्यतेप्सरसो वृषैः.

Translation.—The great sage Vishvāmītra, whose penance was great, who was deeply absorbed [in meditation] was carried away by Ghritāchī, and he lived [with her] in a forest for ten years.

22. **Prose Con.**—तत् एवं सति तथा विश्वम् प्रयत्नं यथा नृपस्य इयं वीरधीः इतः पराङ्मुखी न स्यात् ।

Notes—तत्—therefore. विश्वम्—*ind.* fearlessly, without hesitation *cf.* वृषल विश्वम् पृच्छ *Mu.* III. इतः—from here. पराङ्मुखी—having the face turned away.

Translation.—Then it being so, make an unhesitating effort in such a manner that the prosperity of the king may not henceforward become turned-faced.

23. **Prose Con.**—याः युवतयः सदृशं जनं हरन्ति [ताः] काश्चित् हि याः तु निरुद्योत्कृष्टयोः भावः गृह्णन्ति ताः स्त्रियः ।

Notes.—सदृशं—similar, hence allegorically; weak (like themselves). काश्चित्—any not remarkable, ordinary. This sense is acquired by the use of चित् *vide* I. 52 *supra.* तु—used here in the sense of 'but', 'on the other hand.' निरुद्योत्कृष्टयोः—निरुद्योत्कृष्टश्च उत्कृष्टश्च तयोः. भावः—heart, mind; भावः सत्ता स्वभावाभिप्रायचेष्टात्मजन्मसु *ima.*

Translation.—Those women who captivate an individual like themselves are not remarkable, but, those who take possession of the heart of the high as well as the low are women in truth.

24. **Prose Con.**—इति उदायिदवः विद्याः इव धृत्वा ताः योषितः पुनराप्रदृष्टं प्रति आत्मानं समारुहः ।

Notes.—उदायः—उदायिनः वयः (वयस्य speech). विद्याः the sciences. According to some they are four आग्नीध्रिकी logic; त्रयी the three Vedas collectively; वाचा practical arts; दैर्घ्यमिति morality or the science of law. "आग्नीध्रिक्या तु विज्ञानं भर्माधर्मं त्रयीविदो भर्माधर्मं च वाचांश्च दैर्घ्यमिति नयान्वयो" *Manu.* Others enumerate the Vidyās to be fourteen.

Translation.—Having heard the speech of Udayi which was like the Sciences, those women strung themselves up for the purpose of seizing the prince (bringing him under their influence).

25. Prose Con.—ताः अंगनाः भीतभीताः इव भ्रूमिः प्रेक्षितैः भावैः हसितैः ललितैः गतैः आक्षेपिकाः चेष्टाः चक्रुः ।

Notes.—भीतभीताः इव—This repetition of भीत is technically difficult to be explained. We have had several instances of a repetition of words to convey the sense of 'extensiveness;' 'variety', succession, and so forth. In almost all the instances both the words—the first and the repeated one—were in the same form or had the same case ending in the present instance; the first भीत has no case ending. How is it then to be compounded with the second. If so is it to be viewed as a Karmadhāraya. In that case the first भीत would be a qualifying member to the second भीत. In *Māgha*. VI, 32 we have a similar instance "मनसि रागवतामनुरागिताः नवनवा वनवायुभिरादधे ॥ Here the भीष्मा is प्रकारे गुणवचनस्य द्विर्भावः and may be looked upon as meaning नवप्रकाराः and therefore वनधारयत्वात् सुम्लोपः. In *Kirātārjunīya* IX, 26 we have a similar phrase, "भीतभीत इव हसितनयूतः" Mallinātha explains it as भीतप्रकार इव इति उत्प्रेक्षा. Perhaps भीतन्वः भीताः may explain the adjectival phrase in hand signifying अनिभीताः, or it may be explained, as भीताश्च भीताश्च भीतभीताः hesitatingly. भ्रूमिः प्रेक्षितैः by glances from under the eye-brows. भावैः see St. 12 *supra*. ललितैः—see II, 31 and IV, 21 *supra*. आक्षेपिकाः चेष्टाः gesticulations full of reproach.

Translation.—Those women as if afraid (and therefore hesitatingly) made reproachful gestures with their eyebrows and glances, as well as with their coquetries, their smiles, and their attractive movements.

26. Prose Con.—राज्ञः विनियोगेन कुमारस्य च माद्वान् मदनेन च [ताः] अविध्वंसं क्षिप्रं जहुः ।

Notes.—विनियोगेन—(विनियोग enjoinder, appointment to a duty, charge, &c. विनियोगप्रसादा हि किमत्राः प्रभवन्त्यु Ku. VI, 62. माद्वं मदोः भावः softness, pliancy, weakness. क्षिप्रं—at once; क्षिप्रं त्वरितं अथ क्षिप्र *Amā*. मद=excitement. मदनेन—by the God of love. अविध्वंसं—want of confidence, see st. 22 *supra*.

Translation.—Under orders of the king and on account of the gentle nature of the prince, as also through their own excitement and through (the influence of) the God of Love they at once gave up their want of confidence (in winning over the prince).

27. **Prose Con.**—अथ वासितायूषसहितः करी हिमवद्गर्भं इव नारी-
जनकृतः कुमारः वनं व्यचरत् ।

Notes.—वा०हितः—वासिताना (वासिता a female elephant वासित
स्त्रीरिष्योश्च *ama*. The word is written with दा *too*, अय्यपत सा
वासितासतः पुष्पिताः कमलिनीरिव दिवः *Ra. XIX, 11.*) यूषः (a herd),
तेन सहितः वा०—सहितः. हि०वनं हिमवतः (of the Himālaya mountain)
वन. The characteristic trait of some of the lower animals
roaming about in herds of females with one male leader is
remarkable. There are very few among whom the male leader
can tolerate a rival नारी०वृत्तः नारीणां जन (see III, 2), तेन वृत्तः
surrounded, engirt वृत्तं—The use of the accusative as an object
is noteworthy. It is by the rule “देशकालाध्वगतव्यः कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणा
whereby roots having the sense of motion, real or metaphorical,
govern the accusative.

Translation.—Like an elephant in a forest of the Himālaya
engirt by a herd of female elephants the prince surrounded by
a crowd of women roamed over the grove.

28. **Prose Con.**—स्त्रीपुरःसरः सः तस्मिन् रम्ये कानने जज्वालः
अप्सरोवृत्तः मरुत्वान् आक्रीडे इव वज्राजे ।

Notes.—स्त्री०सरः—पुरः सरति अमी पुरःसरः, स्त्रीणां पुरःसर. रम्ये (रम्य
charming, pleasing cf रम्याणि वीक्ष्य मधुराद्य निरुम्यशब्दान्) अप्स०वृत्तः
अप्सरोभिः वृत्तः (surrounded, see St. 27). मरुत्वान् The god Indra
as the lord of the winds इन्द्रो मरुत्वान्मयवा *ama*. Indra has always
occupied a very prominent position in Vedic and Pauranic
literature as well as in the mythology of the Hindus, and he has
been identified with almost every elemental energy, but most
prominently with rain, thunder, and storm, hence मरुतः सन्ति मरु
इति मरुत्वन्. Cowell reads विवस्वान् the sun. The reading मरुत्वत् or
Indra with his Apsarās, his Nandana garden, and himself, the
ruler of the Heavens, appears more appropriate. We have a
parallel दिवं मरुत्वानिव भोक्ष्यसे महीं in *Raghu*. आक्रीडे—in the
pleasure grove (पुमानाक्रीड उपान राक्षः साधारणं वन *ama*.) cf. कर्मणा-
नीदम्यात्माय नयविशुद्धयः *Dasha*.

Translation.—Just as Indra surrounded by his Apsarās
shone in the garden [his Nandan], so did the prince with his
following of women sparkle in that charming grove.

29. **Prose Con.**—तत्र मदेन आर्वाञ्जिताः काचित् योयितः रटिनः
पीनः संपर्शः बल्युभिः सैनः तं पश्यन् ।

Notes.—आवर्जिताः—filled. कठिनैः—firm. धीनैः—full. संवट्टैः—meeting, clashing, परस्परयावः संवट्टः. वल्लुभिः—(वल्लु attractive cf. वल्लुवलादनस्तनतटस्तल्लानि *Ma. V, 29.*)

Translation.—There, some of the women infatuated by passion touched him with their firm, full, clashing and attractive breasts.

30. Prose Con.—काचित् मृदुबाहुलता अवला अनृतं स्खलितं कृत्वा एनं बलात् सस्तांसकोमलालंबं सस्वजे ।

Notes.—मृदुलता—मृदुो बाहुलवे (बाहु प्व लवे) यस्याः मा. अनृतं—न कृत (truth. The word कृत is a very comprehensive word. It means water, sun, law, etc. and is much found in Vedic literature),=false, feigned. cf. अलोकनिलीन *Jd. IV, 8.* स्खलितं—stumbling. बलात्—violently. स्र०लंबं—an adverb. phrase; कोमलश्चासौ आलवश्च कोमलालंबः; सस्तां (drooping cf. सस्तासावतिमात्रलोहिततली बाहु *Sha. I.*) च ती अंती च, तेभ्यः कोमलालंबः यस्मिन् कमणि तथवा स्र० लंब. सस्वजे *per 3rd Per. of स्वज् to embrace.*

Translation.—One woman having soft creeper-like arms made a feigned stumble, and forcibly, embraced him in a manner so as to gently lean on him with her drooping shoulders.

31. Prose Con.—काचित् ताम्राधरोष्ठेन आसवगंधिना मुखेन रहस्यं धूयतां इति अस्य कथं विनिश्चाश्रयः ।

Notes.—ता०ष्ठेन—अधरः चासौ ओष्ठश्च. The word अधर by itself means 'lip'. In literature we find अधरोष्ठ too, which may appear pleonastic and can be best explained by taking अधर to mean 'lower'. आ०गंधिना—आसवस्य (आसव spirituous or fermented liquor, generally that distilled from sugar or highly saccharine fruits), गन्धः यस्य तत् आ०—गन्धि. Here गन्ध has become गन्धि by the Vārtika अस्पाह्याय since the mouth may be viewed to have 'a little smell' of the wine. For a discussion on this change of गन्ध to गन्धि the student is referred to Kāle's *Gram. § 255. C.*

Translation.—One (of them) with her mouth having the lower lip red, and smelling slightly of liquor breathed into his ears "do listen to (my) secret".

32. Prose Con.—आर्द्रानुलेपना काचित् आज्ञापयन्ती इव हस्तं संक्षिप्य रह भक्तिं कुरुष्व इति लिप्सया प्रोवाच ।

Notes.—आ०लेपना—आर्द्र अनुलेपनं (an ointment, application of any unction generally, cf. मुखमिषुद्रमुनानुलेपनार्थिनि *Kād.*) दस्ताः सा-लिप्सया—(from लिप्सा desire to acquire; *vide Bhl. Pa. I, 125*) an-

dently. The two expressions आज्ञापयंती and लिप्सया are apparently opposed to each other—one indicating a sort of superiority and the other importunity. The best way of reconciling the two is by taking आज्ञापयंती इव to indicate the attitude viz. that of assumed boldness; and लिप्सा of course means 'eagerness, ardour.'

Translation.—One having moist unction (on her body) held him by the hand as if giving an order, and said to him ardently 'do grant your attachment here.'

33. Prose Con.—मुहुः मुहुः मदभ्याजसस्तनीलांशुका आलक्ष्यरसना अपरा स्फुरद्विषुत् क्षपा इव रेवे ।

Notes.—मुहुः मुहुः—over and over again, often, by निलीप्योः cf. मुहुर्मुहुर्जयणत्परणि *Ritu* VI, 9. मदंशुका=नील च तत् अशुक च (garment, the cloth covering the body. 'चेल वननमनुक' *Amā*. cf. यत्राशुकक्षेपविलजिताना *Ku*. I, 14), मदस्य (मद intoxication from the आसव mentioned in the previous stanza) व्याजः (pretext, appearance), तेन सस्त मंसस्त dropped, slipped, मंसस्त नींशुक यस्यां सा आलक्ष्यरसना—(इषत् लक्ष्या—visible—आलक्ष्या=slightly visible आशीपदर्थेऽभिव्याहो *Amā*. This is a Prādi com by कुगतिप्रादवः *Pāṇ* II, (i. 18), आलक्ष्या रसना (girdle लीकक्ष्या मेखला कापी सप्तकी रसना तथा *Amā*. cf. पादन्यासकणितरसना *Me*. I, 38) यस्याः सा. स्फुरद्विषुत्—स्फुरती विषुत् यस्याः सा. क्षपा—night, cf. दिनक्षयामध्यगतेव सध्या *Ra* II, 8

Translation.—Another with her blue garment repeatedly slipping down in feigned intoxication, (and hence) with her girdle slightly visible, shone like the night with flashes of lightening.

34. Prose Con.—सूक्ष्मांशुकावृताः काञ्चित् अस्य श्रोण्यः दर्शयंसः मुखराभिः कनककांचीभिः इतस्ततः बभ्रुः ।

Notes.—सू०-वृताः—सूक्ष्माणि (fine, thin) च तानि अशुकानि च, तैः वृताः (*vide*. St. 37). अस्य—mark the use of the genitive of this pronoun which is here the secondary object, the other one being श्रोणीः. श्रोण्यः—nom. plu. of श्रोणी & therefore wrong here inasmuch as the accusative is wanted. The reading of Prof Cowell ought therefore to be adopted. मुखराभिः—jangling. कन०भिः—कनकस्य काञ्च., तानिः the instru. is सहाय्ये. इतस्ततः—to and fro; here and there. Prof. Cowell makes the *adj* phrase सूक्ष्मांशुकावृता agree with श्रोणीः which is also equally good. I do not, however, agree with him in the position which he assigns to काञ्चीभिः since श्रोणी is the appropriate place of the काञ्ची and ought therefore to go with it.

Translation.—Others dressed in thin garments walked about displaying to him their hips adorned with jingling golden girdles.

35. Prose Con.—अन्याः कुमुमितां चूतशाखां प्रगृह्य सुवर्णकलश-
प्रह्वान् पयोधरान् दर्शयन्तः आलङ्किते ।

Notes.—कुमुमितां—कुमुमानि संवातानि अस्यां सा, तां. चूतशाखां—
The branch of a mango tree, the mango tree is one of the few
select trees almost invariably associated with amatory subjects.
सुव०...क्यान्—सुवर्णस्य कलशाः तान् प्रचक्षते इति (प्रत्य्य resemblance,
similarity formed by the rule “आतोऽनुपसर्गं कः” *Pāṇi. III, ii. 3.*)

Translation.—Others held and supported themselves by a
mango-branch in full-blossom displaying their golden-jar-like
bosoms.

36. Prose Con.—पद्मवनात् सपद्मा पद्मलोचना काचित् एव पद्म-
वक्षस्य अस्या पार्श्वे पद्मधीः इव तत्पुष्पी ।

Notes.—पद्मवनात्—पद्मानां वनं (a cluster, a thick bed cf. *विज्रदिपाः*
पद्मवनावतीर्णोः *Ra. XVI, 16*) तस्मात्. Lotusess grow in clusters in
ponds, and hence, inferentially, the woman may be said to have
come out of a cluster as she came forward from a group of
women. सपद्मा—पद्मेन सहिता having a lotus (in her hand) पद्मना
पद्मे इव लोचने वस्याः सा. वक्षस्य पद्म इव वक्त्रं यस्य तस्य. पार्श्वे by the side.
पद्मधीः—पद्मस्य श्रीः. The beauty of the lotus personified. तत्पुष्पी
pre. par. of सा.

Translation.—Another lotus-eyed one with a lotus [in her
hand] came out of a lotus-bed and stood by the side of this
lotus-faced [prince] as if she were the very beauty of the lotus
personified.

37. Prose Con.—स्वस्थं तं अवेक्षितैः वंचितः अस्मि इति प्रेरयन्ती इव
काचित् मधुरं अन्यथं साभिन्नयं गीतं जगी ।

Notes.—स्वस्थं—confident, firm; hence, indifferent to all the
amatory sports. अवेक्षितैः—by means of glances, from ईक्ष् with
अव to see, to gaze. वंचितः—deceived, deluded. प्रेरयन्ती—impell-
ing, instigating. अन्यथं—अनुगतं अर्थं अन्यथं significant. साभिन्नयं—
अभिन्नयैः सह. अभिन्नय is gesticulation of sentiment, passion etc.
व्यञ्जसाभिन्नयोः सुनी *Ama. Sāhitya Darpana* defines and classifies
them as भवेदभिन्नयोः वस्तुनुराः स चतुर्विधः आनिद्यो वाचिकश्चेत्याहवः
सात्त्विकरूपा. In the attempt of the woman to dissuade the prince
one can easily see all these four अभिन्नयाः. In this particular
stanza it is वाचिक i. e. vocal. जगी—perfect of गी to sing.

Translation.—Another rousing him who was immaculate by her glances (as much as to express) ‘how you are deluded,’ sang a significant sweet song with gesticulations.

38. Prose Con.—अन्या भ्रुकामुंकविकर्पिणा प्रफुल्लवदनेन प्रावृत्त्य अयं चेष्टितं वीरलीलया अनुचकार ।

Notes.—भ्रू०र्पिणा—भ्रुवौ एव कामुंके (brows; कामुंकमिष्वासे कर्मठे *Haima*.) ने विकर्पन्ते नष्टील तेन. प्रावृत्त्य—making an advance, coming forward. चेष्टितं—action, behaviour. वीरलीलया—वीरलीला—appearing like a hero, playing the hero *cf.* यः संवति प्राप्तपिनाकिलीलः *Ra.* VI, 72.

Translation.—Another coming forward with her blooming face with its pair of “brow-bows” drawn to their full ‘imitated his action as playing the hero’.

39. Prose Con.—पीनवत्युस्तनी लीलाचंचलकुंडला काचित् भवान् समाप्नोतु इति एनं उचैः अवजहास ।

Notes.—पी०नी—वत्यु (*vide* sk. 29 *supra*) च ती स्तनी च वत्युस्तनी; पीनो (*see* 29 *supra*) व०स्तनी यस्याः सा. ली०कुंडला—लीलया (लीला *sport*) चंचले कुटले यस्याः सा. उचैः *ind.* (loudly *cf.* उचैः श्रुत दध्नी प्रतापवान् *Bha. G.* I, 12) अवजहास—from अवहस् to mock, to ridicule *cf.* स्मितावहस्येव पुर मयोनः *Halit.* I, 6 The reading वातावृणित supposes that the earrings are so light as to tremble at each whiff of the breeze.

Translation.—Another, having full charming bosoms and ear-rings unsteady in consequence of (her) sporting, loudly mocked him saying “may you get [me]”.

40. Prose Con.—तथैव अपरातं [तं] अन्याः माल्यदामभिः चबंधुं काचित् नाशेषमधुरैः वचनाकुचैः जग्मुः ।

Notes.—तथैव—Likewise. अपरातं—accu. sing. of the pie. par. of या with अप. मा०भिः—माल्यानि (माल्य a garland *vide* III, 9) एव दामानि (दामन् n. a string, a rope. पशुरज्जुस्तु दामनी *Am.*) तैः. मा०धुरैः—आशेषेण मधुरः आ०मधुरः (charming on account of the covert meaning; आशेष is a figure of sense in which something really intended to be given out as apparently suppressed or denied to convey a particular meaning *vide* *Sāh.* D. 714). आशेषमधुरैः सदितानि मा०मधुराणि, तैः च०कुचैः—वचनानि एव अकुचाः (inciters, अकुच is) primarily a goad or a hook to drive an elephant अकुशोऽग्री सृणिः *मिश्र* *Am.* , *fig.* anything that urges or incites *cf.* त्यजति नु यदा मोहमानं तदापुनरंकुचः *Mu.* III. 6. जग्मुः—reproached.

Trans.—Likewise others lound him, as he was turning away,

with strings in the form of garlands; others reproached him with goads in the form of pleasing words full of covert meaning.

41. Prose Con.—प्रतियोगार्थिनी मदविह्वला काचित् चूतवहरीं गृहीत्वा इदं अस्त्रं तु कस्य इति पप्रच्छ ।

Notes.—प्रतियोगार्थिनी—प्रतियोगः (co-operation, intimacy) एव अर्थः प्रत्याः सा. मङ्गुवा—(see 26 *Supra.*) चूतवहरी—चूतस्य (आम्रवृक्षो रसातलः *Ama.* a mango tree in general) वहरी (a spray, a cluster of freshly opened leaves = बहुरिमञ्जरिः स्त्रियो *Ama.* although the word origin. ends with = short & instances of it with a long ई are found e. g. व्यङ्गुत वेष्टितवादुबहरीका *Mā.* तां. अस्त्रं—(a missile, a weapon in general). Prof. Cowell takes प्रतियोगार्थिनी 'wishing to argue' perhaps from the Naiyāyika word प्रतियोगिन् and the tendency of the Naiyāyikas to arguing. But the speech 'इदं अस्त्रं' is more a covert one since the चूत is well-known as one of the weapons of the God of Love.

Translation.—Another one excited with passion and eager to have his intimacy took a spray of the mango in her hand and asked 'whose weapon is this'?

42. Prose Con.—काचित् पुरुषवत् गतिं संस्थानं च कृत्वा एवमनं उवाच भो स्त्रीभिः जितः [असि] इमां पृथिवीं जय.

Notes.—संस्थानं—standing, position, attitude.

Translation.—Another assuming the gait and attitude like those of a man said to him 'oh, thou art conquered by women, (now) conquer this world'!

43. Prose Con.—अथ लोलेक्षणा नीलं उत्पलं जिघ्रंती काचित् मदकलैः वाक्यैः नृपालजं किञ्चिन् अभाषत ।

Notes.—उत्पलं—(lotus स्वादुत्पलं कुवलयं *Amar.*) जिघ्रंती—smelling *pre. par.* of प्रा. लोलेक्षणा—लोले (rolling, moving, unsteady; चलं लोल बलाचल *Ama.* cf. तनस्ततः प्रेरितलोललोचना. *Sha.* I, 23). मदकलैः—मदेन कलानि (कल sweet but indistinct ध्वनी तु मधुराङ्गुटे कलः *Ama.*) What was said by the woman is mentioned in the following stanzas 44 to 52.

Translation.—Then another with rolling eyes, [while] smelling a blue-lotus said something slightly indistinct, in her excitement through passion, to the prince.

44. Prose Con.—हे भर्तः मधुगन्धिभिः कुसुमैः चित्तं चूतं पश्य यत्र हेमपञ्जरस्तः कोकिलः कूवति वा ।

Notes.—**भर्तुः**—*Loc. Sing.* of भर्तुः. मधुगन्धिभिः—मधुनः गन्धः येषां तानि. The word गन्ध become गन्धि at the end of a compound when the smell referred to is inseparably connected with the object denoted by the other member. Some hold that the smell must be the natural property of a thing to necessitate the final र्; for opposite instances or rather for instances where poets have departed from this rule see *Māgha VI, 50* and *Naiṣha. III, 33* and the explanation of the commentators thereon; also see *31 Supra*. चित्तं—covered with, full of हेमच्छदः—हेत्रः पजरः (a cage), तस्मिन् रुद्धः (confined) *कोकिलः vide III, 1*. वा—used to indicate a conjectural idea वा स्याद्विचल्योपमयोः *Med.*

Translation.—See, my lord! this mango-tree covered with its honey-scented flowers, wherein the Kokila sings as if imprisoned in a golden cage.

45. Prose Con.—एषः कामिरोकविबर्धः अशोकः यत्र अग्निना दह्यमानाः इव भ्रमराः सन्ति :

Notes.—कामिर्धनः=शोकं विवर्धयति इति शोकधनः; कामिनां (कानो अस्वास्तीति कामिन् इति निनिः a passionate person, *cf.* त्वा कामिनो नवनदूतिमुदाहरति *Vikra IV, ii*) शोधनः कामिर्धनः; अशोक—Ashoka, *Jonesia Ashoka*, a beautiful tree, with fine large tapering leaves, which blossoms at the commencement of the spring season. Its flowers are of a bright orange colour. The colour of the flowers undergoes various changes according to their age दह्यमानाः—the pre par. of the passive of दह् to burn which is formed by the addition of the term मज्ज to the passive base in य. इव—use here to convey the idea of उत्प्रेक्षा or poetical fancy. The bees were not being actually scorched by fire but the masses of bright orange flowers imparted an appearance of a heap of glowing embers and the beetles howering on them and making a humming sound is fancifully supposed by the poet to be as it were on account of their being scorched.

Translation.—[Here] this is an Ashoka which heightens sorrows of lovers and where the beetles drone, on account of being, as it were, scorched by fire.

46. Prose Con.—पीतांगरागया जिया शृङ्गवासाः नरः इव प्लवटया समाश्रितः त्रिजगद्गमः दृश्यतां ।

Notes.—पींगया—पीतः अंगरागः (fragrant unguent, a cosmetic. *cf.* रत्नांगरागरागिकाश्च शृङ्गवाश्च *Ku. V, 11.*) वयाः तया. शुष्कासा शृङ्ग (white see *II, 59*) वासः (वासश्च n. clothing) वस्त्र सः प्लवटया—

चूतस्य (see IV, 44) यष्टी (a branch, a twig cf. चूतयष्टिरेवान्यासे Ku. VI, 2. It may be observed here that the word in the quotation is with *ṛ* while in the text it is with *ṝ*. Both are correct and have the same meaning though the former is more in current use. Here the word is not in the same sense as in III, 28 *supra*, where it is, as will be seen with a short *ṛ*. तिन्दुमः—तिलकस्य द्रुमः. The Tilaka is not the setamum plant but quite a different one. It is a large tree otherwise called अश्वद्रुम. The simile cannot be said to be happy inasmuch as the mango-tree is compared with a woman, although an effort is made by the poet to be correct in it by the use of चूतयष्टि a branch of the tree.

Translation.—Pray mark this Tilaka tree embraced by a mango branch like a man dressed in white by a woman covered with yellow unguents.

47. Prose Con.—तं निमुक्तालककप्रभं पुल्लं कुरवकं पश्य यः स्त्राणां नखप्रभया निर्भस्वितः आनतः इव [अस्ति] ।

Notes.—नि०...प्रभं—निमुक्तधात्री अलककश्च (अलकक is the resin viz. the exuded juice which was used at one time by Indian women to dye the soles of feet, the tips of fingers, etc; and which was also used as red ink) नि०लकक इव प्रभा दस्य त; or it may be dissolved अलककस्य प्रभा अ०प्रभा; निमुक्ता (given up, abandoned) अ०प्रभा देन सः (one which had no exudation of the lac on its trunk and was therefore without its lustre. The lac exudes from trees during the season preceeding the flowering season). कुरवक—or कुरवक a kind of plant belonging to the natural order *Amarantus* and having red flowers. नखप्रभया—by the lustre of the nails. Reference to this is frequently found in literature cf. नखप्रभाभूविष कंदपत्र in *Ra.* II, and *Vikra* II. The lustre of the nails dyed with red pigment is taken to be peculiarly attractive. निर्भस्वितः=put to shame, from निर्भस्व. cf. अशोकनिर्भस्वितवचनान् Ku. III, 53. आनतः—इव नतः the prefix अ is used in a diminutive sense *civle* st. 33 *supra* also आनाम्रहरिनरादुर *Sha.* IV, and is not to be confounded with the अ in phrases like आरतिनोपात् The poetic fancy is remarkable. The tree being bent under the weight of its blossoms is fancied to be so on account of being shamed by the radiance of the nails of the women.

Translation.—Mark this Kurawaka in blossom having the brilliance of the exuded resin on it (which has given up the brilliance of exuded resin), which is slightly being, as it were, put to shame by the brightness of the nails (of the women).

Translation.—Mark the power in women, since this ruddy goose, like a menial servant following his mate, goes after her in the water.

51. Prose Con.—स्वतः नतस्य परपुष्टस्य ध्वनिः श्रूयतां अनुक्तः अपरः कोटिलः प्रतिधुल्य इव कूवति ।

Notes.—स्वतः—*gen. of the pre. pa. of कृ* (2nd Para.) *to cry*. नतस्य—*see* III, 64. परपुष्टस्य—*पुष्टः* (fattened or fed by others), the cuckoo. The popular belief is that the cuckoo lays her eggs in the nest of a crow by whom they are hatched and the young ones fed by the latter; hence the other names परमृग, मन्त्रपुष्ट *&c.* अनुक्त—self complacent. कोटिल *see* III, 1. प्रतिधुल्य (प्रतिधुति an echo, also प्रतिधुत्; 'स्त्री प्रतिधुत् प्रतिध्वाने') The reciprocal cooing and warbling of birds at particular seasons is remarkably pleasing.

Translation.—Pray listen to the note of the intoxicated warbling cuckoo, echoed out, as it were, by another self-complacent cuckoo who cries out on hearing [the former].

52. Prose Con.—विहंगानां चित्तं वसन्तेन नदः आहितः अविनाश प्रदमानिनः चित्तयतः जनस्य चित्ते तु न ।

Notes.—विहंगानां—(विहगन्विहायसा गच्छन्ति *दे* by *Pāṇi*. III, ii. 47 and *Pāṇi* विहायसा निह इति वाच्यं & एष विहाय वाच्यः *on* III, ii. 37. whereby comes in the nasal. नदः—ardent passion. आहितः—placed, filled, from दा with आ. The general notion is "वसन्ते दिग्गुणः कामः." A graphic description of the manner in which the animal and vegetable world is affected during the vernal season March and April will be found in the *Ritusanhāra*. अविनाश—*चि* has various senses महान्मनुष्यप्रश्नश्चकारुणावना. (1) though; even so also; enquiry or interrogation; doubt; and expectation or hope. In the last sense it is followed by ज्ञान and the two words are put at the commencement of a sentence, *cf.* अविनाश एवमहमपि *वरं लभेदिति* *Shak.* I; अविनाश पुरस्वा भवेत् *Vikra.* III. प्राप्नुना विनः—*gen. sing. of प्राप्नुमानिन्* (also प्राप्नुमानिन् one who fancies himself wise, conceited. चित्तयतः—(चित्तयन् contemplative meditative.)

Translation.—Ardent passion is put into the hearts of birds by the vernal season; can it be that it is not put into the heart of a conceited contemplative person (like yourself).

53. Prose Con.—इति एवं मन्त्रयोगान्वेतसः ताः युवतयः तैः तैः विविधैः नयैः कुमारं दृष्टवन्तिरे ।

48. Prose Con.—यः अस्माकं हस्तशोभाभिः रुच्यमानः इव स्थितः
पल्लवैः निचितः एषः वालाशोकः दृश्यता ।

Notes.—निचितः—loaded, filled up, *cf.* निचिन समुपेत नारदः *Gha. Kha.* वालाशोकः—वालः (*vide* II, 20) चासौ अशोकश्च. दृश्यतां—'The Imperative in the passive voice is often used as a polite way of expressing entreaty or advice.' *Ap. G.* 131.

Translation.—Please see this young Ashoka laden with new sprouts which stands, as it were, abashed by the beauty of our hands.

49. Prose Con.—तीरजैः सिन्दुवारकैः प्रावृतां दीर्घिकां पांडुरांशुकसंवी-
तां शयानां प्रमदा इव पश्य ।

Notes.—तीरजैः—तीरे जाता. तैः सिन्दुवारकैः—The *Sinduvarya-tilia* *trafolia* of the botanist—is one of those plants to which we find constant allusion in Sanskrit poetry, from the lexicons we find there are some species of this tree which have white flowers 'सिन्दुवारः श्वेतपुष्पः सिन्दुकः सिन्दुवारितः.' The क is simply 'स्वार्थे क.' प्रावृतां प्रकर्षेण वृता (*see* IV, 27, 24.) दीर्घिकां—*see* III, 64. पांडुरां—पांडुर (*see* I 37) च तत् अशुक (*see* IV, 33) च पांशुकं, तेन संवीता (clothed, dressed) *pro par* from वी 2nd *Conj.* *Pai* to shine with सं). शयानां—*per. p* of शी *1st* 2nd *conj.* to lie down, by the addition of the term. आन to the base of roots of the 2nd, 3rd, 5th, 7th, 8th, and 9th, *Conj* accord to ताच्छीत्यवयो वचनशक्तिषु चानय *Pāṇi* III, ii. 120. प्रमदां—*see* I, 21 The उत्प्रेक्षा or poetic fancy is remarkably pleasing,

Translation.—See this oblong cistern closely covered by the *Sinduvarya* plants grown on its margin, as if it were a reclining woman clad in white.

50. Prose Con.—क्षीयु माहात्म्यं दृश्यतां, असी हि चक्रवाकः जले
प्रेष्यत् भाषां अनुश्रुत्य शृणुतः अनुगच्छति ।

Notes.—माहात्म्यं—महात्मनो नावः dignity, power. दृश्यतां (*see* IV, 46). हि *ind.* for, because, since (used to express a strict logical reason. हि होतावधारणे *Ann*). चक्रवाकः *see* I. 76. प्रेष्यत् प्रेष्य (a menial servant *cf.* प्रेष्यः प्रदीप्योदधिकृतः प्रमादी *Pancha*, I. 424) तुल्य प्रेष्यत् by तेन तुल्य क्रियाधेयनिः *Pāṇi* V. 1. 113, since the likeness refers to action and not to a condition. अनुश्रुत्य—following, acting according to, obeying *cf.* अनुचितनेव हि जनानुवर्तते *Ma.* XV, 41 also अयु शिरेः तु मुनेऽग्राये एषो प्रियां सामनुवर्तमानः *Ka.* III, 36). शृणुतः *ind.* behind. the addition of the त्सु in the ablative sense is by the Yāruka भाषादिभ्य उपसर्गान्. अनुगच्छति goes after, follows, *cf.* प्रायेण दा नृपतिर्ननुगच्छत् *Ma.* II, 6.

Translation.—Mark the power in women, since this ruddy goose, like a menial servant following his mate, goes after her in the water.

51. Prose Con.—स्वतः भतस्य परपुष्टस्य ध्वनिः श्रूयतां अनुक्तः अपरः कोकिलः प्रतिधृत्य इव कूजति ।

Notes.—स्वतः—*gen. of the pre. pa. of कृ* (2nd. Para.) to cry. भतस्य—*see* III, 64. परपुष्टस्य—परैः पुष्टः (fattened or fed by others), the cuckoo. The popular belief is that the cuckoo lays her eggs in the nest of a crow by whom they are hatched and the young ones fed by the latter; hence the other names परमृदु, अन्यपुष्ट *etc.* अनुक्त—self complacent. कोकिल *see* III, 1. प्रतिधृत्य (प्रतिधृति an echo, also प्रतिधृत्; 'स्त्री प्रतिधृत् प्रनिध्वाने') The reciprocal cooing and warbling of birds at particular seasons is remarkably pleading.

Translation.—Pray listen to the note of the intoxicated warbling cuckoo, echoed out, as it were, by another self-complacent cuckoo who cries out on hearing [the former].

52. Prose Con.—विहंगानां चित्ते वसन्तेन मदः आहितः अपिनाम प्राप्नोति चित्तयतः जनस्य चित्ते तु न ।

Notes.—विहंगानां—(विहगं विहायता गच्छन्ति *दे* by *Pāṇi.* III, ii. 47 and *Pārśva* विहायतो विह इति वाच्यं & एव इति वाच्यः on III, ii. 35. whereby comes in the nasal. मदः—ardent passion. आहितः—placed, filled, from धा with आ. The general notion is "वसन्ते दिव्यः कामः." A graphic description of the manner in which the animal and vegetable world is affected during the vernal season March and April will be found in the *Ritusanhāra*. अपिनाम—अपि has various senses गर्हासमुच्चयप्रश्नशङ्कासम्भवा. (1) though; even so also; enquiry or interrogation; doubt; and expectation or hope. In the last sense it is followed by नाम and the two words are put at the commencement of a sentence; *cf.* अपिनाम एवमहमपिवर लभेयेति *Shak.* I; अपिनाम पुस्तका भवेय *Vikra.* III. प्राप्नोति—*gen. sing. of प्राप्नोति* (also प्राप्नोति one who fancies himself wise, conceited. चित्तयतः—(चित्तयन् contemplative meditative.)

Translation.—Ardent passion is put into the hearts of birds by the vernal season; can it be that it is not put into the heart of a conceited contemplative person (like yourself).

53. Prose Con.—इति एवं मन्मथोद्दामचेतसः ताः युवतयः तैः तैः विविधैः नवैः कुमारं दृष्टवन्मरे ।

Notes.—एवं—in this manner, as mentioned above from stanza 4 to 52. मन्मत्तसः—मन्मथेन (see IV. 3) उद्दामानि (intoxicated cf. प्रमदमदनमाद्यौवनोद्दामरामा *Ma.* XI, 19). तैः तैः the वीप्सा itself convey the sense of विविधैः unless the latter is taken in the sense of 'manifold' and तैः तैः these and those तैस्तेन ध्रुवध्वजनस्य वचनैः *Batn.* I, 2. नयैः—(नय method, design, effort, cf. *Mu.* VI, 15). उपचक्रमिरे—The verb कृ with a preposition is *Atm* in the following seven senses with the accusa. of the object-गघन hurting; अवक्षेपण overcoming; सेवन serving, waiting upon; साहसिक्य acting violently; प्रतिपद्य imparting additional quality, प्रकथन reciting, and उपयोग putting to use, according to *Pāṇi* I, iii. 32. Here it is *Atm.* in the sense of either सेवन or गघन.

Translation.—Thus then did those young women whose hearts were infatuated by love assail the prince with several manifold designs

54. Prose Con.—एवं आक्षिप्यमाणः अपि धैर्यावृतेन्द्रियः तु मर्त्यं [इति] सोद्वेगः [सः] न जहर्ष न सिम्पिये ।

Notes.—आक्षिप्यमाणः—'assailed' *pre. pass. par.* of क्षिपु to throw with अ. This is formed by the addition of आन or मान to the third person singular form of the *Atm.* root without the personal termination, see I. 85 and *Kale's Gr.* § 672 for further information). धै०-द्रियः—धैर्येण आवृतानि (enveloped, filled, hence, protected) धै०वृतानि; धै०वृतानि सद्भावानि यस्य सः मर्त्यं *pot. pas. par.* (see *Kale gram* § 519-28) that which must perish, mortal see III, 53 and 59). सोद्वेगः (see III, 36).

Translation.—Though thus assailed, he, who had his senses protected by fortitude, did neither rejoice nor smile, filled as he was by the tormenting thought that 'one must die.'

55. Prose Con.—पुरुषोत्तमः सः तासां तत्त्वे अवस्थानं दृष्ट्वा ससंविमेन अपि धीरेण चेनरा चिंतयामास ।

Notes.—पुरुषोत्तमः—पुरुषेषु उत्तमः तत्त्वे in the true condition; in the state as it existed. अवस्थानं—unsteadiness, uncertainty, समंविमेन (see III, 4, 35). धीरेण (see I, 33) Taking stanzas 56-60 into consideration the present stanza can be interpreted rather differently, and perhaps better, by taking तासां तत्त्वे अवस्थानं दृष्ट्वा=observing their bluntness (अवस्थानस्य अभाव. *lit.* not being deep in i. e.) in comprehending the exact principle (that of instability and uncertainty of this world) etc.

Translation.—That best among men, perceiving unsteadiness in the present condition of those [women], reflected with an agitated yet firm mind.

56. Prose Con.—इमाः स्त्रियः यौवनं चपलं [इति] नावगच्छन्ति किं वा यतः रूपेण संपन्नं [शरीर] इयं जरा नाशयिष्यति ।

Notes.—चपलं = fleeting cf. कतिपयदिवससायिनी यौवनश्रीः *Fal.* 82 किं वा = whether. रूपेण I do not know why we should take रूप to mean 'beauty.' Would it not be better to take it in its wider and metaphysical sense, 'form' जरा नाशयिष्यति cf. जरा जॉर्जेसैन्ट र्व बर्लीनस्तिननुनरः—*Bhar. Faird.*

Translation.—Is it that these women do not know that youth is fleeting; for, this old age will destroy whatever is endowed with form.

57. Prose Con.—नूनं एताः क्षणचित् रोगसंदुबं न पश्यन्ति तथा भयं लब्ध्वा व्याधिधर्मिणि जगति ह्यः [वर्तन्ते.] ।

Notes.—रोगसंदुबं—संदुबः (*lit.* inundation from संयु 1st Con. *Atm.* to flow together,) hence, रोगाणां संयुबः complete overwhelming, or combined attack of numerous ailments. संयुब may be taken in the literal sense too when the compound may be dissolved as रोगेषु संयुब being drowned, as it were, in a number of diseases. व्याधिधर्मिणि—व्याधयः धर्माः (peculiar characteristics, essential attributes; vide st. 88 *infra* for the formation of the compound) यस्य तस्मिन्. तथा=therefore, and so.

Translation.—Verily these (women) do not see anyone's plunge into disease, and so dismissing fear, they are joyous in a world whose peculiar attribute is ailments.

58. Prose Con.—सर्वापहारिणः मृत्योः अनभिज्ञाः [इति] मुष्यन्तः तथा लस्याः निरुद्धाः शीदन्ति च हसन्ति च ।

Notes.—सर्वा...णः—*gen. sing.* of सर्वापहारिन्सुबं भरतुं शीलं अस्य इति निमित्तः The termination इन् is added to indicate capability or power. अन...ज्ञाः—न अनिजानंति ते अनभिज्ञाः ignorant. This generally goes with the genitive cf. अनभिज्ञास्तन्निग्रानां दुर्दिनेष्वनिसारिद्या *Ku. VI.* 43. मुष्यन्तः—मुष्यन्त्यक मुष्यन्तः निरुद्धाः—नास्ति उद्वेगः देशां दे.

Translation.—It is quite evident that these women are ignorant about all-seizing death; and so, being themselves at ease and unagitated, they sport and laugh.

59. Prose Con.—जरा च मृत्युं च रोगं च जानन् कः शबेदनः सत्यः शिष्टन् निर्गन्तुं वा सप्यान् वा किं पुनः हसेत् ।

Notes.—What is done by जरा and मृत्यु and तेज is well pictured in III. 28, 36; 40, 42, 54, and 59; respectively. For a parallel idea see *Vairā. 101, 105 and 109, सचेतनः* one having the reasoning faculty. स्वस्थः see II, 15.

Translation.—What rational being who knows of old age, death, and sickness, could stand or sit down at his ease or sleep, far less laugh.

60. Prose Con.—यः तु परं जीर्णं व्याधितं मृतं एव दृष्ट्वा यथा स्वस्थः न उद्दिग्धः तथा एव अचेताः एः भवति ।

Notes.—जीर्णं see III, 26. व्याधितं—व्याधिः अस्य संज्ञाता इति व्याधितः according to तदस्य संज्ञात तारकादिभ्य हल्च् *Pāṇi. V, ii, 36.* अचेताः नास्ति चेतः यस्य सः अचेताः one who has no thought.

Translation.—He who, on beholding another (to be) aged, or sick, or dead, remains unconcerned, and is not troubled, is nothing but thoughtless.

61. Prose Con.—पुष्पैः अपि फलैः अपि वियुज्यमाने तरौ पतति वा छिद्यमाने अपि अन्यः तरुः न शोचते ।

Notes.—वियुज्यमाने—separated, left, plucked. पतति *loc.* of the *pre. par.* of पत to fall. छिद्यमाने—*loc.* of the *pre. par.* of छिद्.

Translation.—Even when a tree is abandoned by its flowers as also by its fruits or when it falls or is even cut down no other tree feels grieved.

62. Prose Con.—इति विषयेभ्यः गतस्पर्हं ध्यानपरं तं दृष्ट्वा नीतिशास्त्रज्ञः उदायी तं सुहृत्तया उवाच ।

Notes.—विषयेभ्यः—for विषय see I, 74; II, 23 and various other stanzas. गतस्पर्हं—गता स्पर्हा (eagerness, ardent longing) यस्य तं. 'ध्या'परं ध्याने परं (wholly absorbed in), तं; नीतिज्ञः—नीतिशास्त्र morality जानानि अस्मी, तं refers to the prince. सुहृत्तया—(शोभन इत्यं यस्य सः सुहृद्, तस्य मावः, तया=through friendliness.

Translation.—Now, finding him (the prince) thus absorbed in contemplation with his desires estranged from all worldly objects, Udayī, who was proficient in moral science, spoke to him out of friendliness.

63. Prose Con.—वृषतिना अहं तुभ्यं क्षमः सखा दत्ताः किल तस्मात् त्वयि प्रणयवत्तया मे विवक्षा ।

Notes.—तुभ्यं—The dative is संप्रदाने with the *p. p.* दत्तः. क्षमः favourable, friendly, 'क्षमं उक्ते हि वे त्रिपु.' सखा—nom. sing. of the irre-

'gular word सखिन्. किल = forsooth, assuredly. This particle follows the word on which it lays stress. cf. क्षतात् किल त्रायत् इत्युदयः *Ra.* प्रणयवत्तया = प्रणयः (friendship) अस्यास्तीति प्रणयवत् (by *Pāṇi.* V, ii, 94 and VIII, ii, 9 for which see I, 5 *supra*) प्रणयवतः भावः प्रणयवत्ता friendliness. विवक्षा = वक्तु इच्छा विवक्षा.

Translation.—I have been, forsooth, given by the king as a suitable companion to you, hence, out of friendship for you I wish to speak to you.

64. Prose Con.—अहितात् प्रतिपेधः हिते अपि अनुप्रवर्तनं व्यसने च अपरित्यागः इति त्रिविधं मित्रलक्षणं ।

Notes.—अहितात्—from anything disadvantageous, or hurtful. प्रतिपेधः = keeping away, from प्रतिविप् 1st conj. *Par.* to prevent, to keep away. अनुप्रवर्तनं—inciting, urging. व्यसने—see I. 20. अपरित्यागः—न परित्यागः not abandoning; cf. अपरित्यागमया च तारामनः *Raghu* VIII. 12. मित्रलक्षणं—characteristic of a friend. *Bhartṛhari* gives this as पापान्निवारयति योन्यपदे हिताय युष्म च गूहति गुणान्नकटीकरोति । आपद्रतं च न जहानि ददाति काले.

Translation.—Keeping away from what is hurtful, and likewise, inciting to whatever is advantageous, and not forsaking in trouble; such is the tripple mark of a friend.

65. Prose Con.—सोऽहं मैत्रीं प्रतिज्ञाय पुरुषार्थात् पराद्भुखं त्वां यदि समुपेक्षेय [तर्हि] मयि मित्रता न भवेत् ।

Notes.—सोऽहं—an idiom 'under these circumstances I.' cf. सोऽहमिदानीं अवसितप्रतिज्ञाभावरः *Mu.* I. प्रतिज्ञाय having made a solemn promise. पुरुषार्थात् The पुरुषार्थाः are the four objects of human existence viz. धर्म, अर्थ, काम, and मोक्ष as has been explained in I, 60; II, 12 etc; here the third is particularly meant; vide I, 13, 34. पराद्भुखं vide IV, 22. समुपेक्षेय from उपेक्ष् 1st Conj. *Atma* with सं to escape, to let go.

Translation.—If, I having promised friendship, were to let you go away when you have become averse to one of the ends of human existence, then that would be no friendship in me.

66. Prose Con.—तन् मुहूर्त्तं भूत्वा वयुष्मतः तदनस्य ते प्राणु ईदं अदाक्षिभ्यं इदं न प्रविरुधं [इति] ब्रवामि ।

Notes.—तन्—an adv. then, therefore. मुहूर्त्तं ज्ञोमन इत्येव दस्य मः *lit.* one having a good heart; hence, one favourably disposed i. e. a friend. वयुष्मतः=gen. sing. of वयुष्मन्=वयुः अस्यास्तीति; मयुर by *Pāṇi.* V.

ii. 94. अदाक्षिण्यं—दक्षिणस्य (दक्षिण=courteous, amiable) भावः दक्षिण्य (indulgence, kindness, cf. दक्षिण्य स्वजने दया परजने *Nisī.* 22); न दक्षिण्य अदाक्षिण्य harshness, indifference. प्रतिकूपं suitable, proper, रूपस्य सदृशं प्रतिकूप. cf. आत्मनः प्रतिकूपोऽसौ *Mahā. Bhā.*

Translation.—Then, being [your] friend, I say, that such indifference towards women is not proper for you, who are endowed with a graceful form and are young in years.

67. Prose Con.—अनृतेन अपि नारीणां समनुवर्तनं तद्ग्रीडापरिहारार्थं च आत्मरत्यर्थं युक्तं एव ।

Notes.—अनृतेन—by deceit, by guile. It appears, unfair conduct with women was not only not viewed with disfavour, but was considered to be a good trait in olden times; see Bhartṛi. नारीजने धूर्तता *Nisī.* 22. समनुवर्तनं—humouring, pleasing. तद्ग्रीडा—तत्ता मीडा (sense of shame होखण ग्रीडा छत्रा *Amā.*) तस्याः परिहारः (dispelling, also written परिहारः from हृ with परि) तस्मै तद्ग्रीडार्थ. आर्थ—आत्मनः रत्ये आत्मरत्यर्थ. For रति in the sense of pleasure, enjoyment, see III, 30, 37 *supra.* युक्तं—fit, right, appropriate, cf. अनुकारिणि पूर्वेषां युक्तरूपमिदं त्वयि *Shā.* II, 16.

Translation.—It is but proper that women should be humoured even by guile for the purpose of dispelling their sense of shame, as also for the purpose of (securing) enjoyment to oneself.

68. Prose Con.—संनतिः च अनुवृत्तिः च स्त्रीणां हृदयबंधनं हि गुणा. स्नेहस्य योनिः योषितः च मानकामाः ।

Notes.—संनतिः—(respectful salutation, reverence from; नम्र with सं). अनुवृत्तिः—see IV 50 *supra* under अनुवृत्त. हि—in the sense of certainty; see I, 57. योनिः—see III, 30. योषितः—see IV, 18. मानकामाः—मानं कामयते ताः.

Translation.—Respectful conduct and complaisance are verily the binders of the hearts of women good qualities are the source of the formation of friendship, and the gratifiers of the vanity of women.

69. Prose Con.—तत् विशालाक्ष! हृदये पराश्रयेऽपि रूपस्य अनुरोधे दक्षिण्ये न अनुवर्तितुं अर्हति ।

Notes.—तत्—an adverb in the sense of 'therefore'. विशाले अक्षिणि यस्य कर्णलोचने. Large eyes is a mark of beauty. हृदये पराश्रये—*loc. absolute* in the sense of 'although' see Kāś's Gram.

§ 878. The particle अयि is superfluous, except as a colloquial expression. अनुरूपेण—suited, appropriate; *cf.* अनुरूपमस्या नृपो बल्लल *Sha.* I, also, see I, 60; II, 22, 23. दाक्षिण्येन—see note on अदाक्षिण्य IV, 66. अनुव्रतितुं=see note on अनुव्रति I, 57. अहंमि—The verb अहं represents a mild form of command or courteous request especially when used in the 2nd person with an infinitive of the verb which conveys the main object of the speaker.

Translation.—Therefore oh large-eyed [prince]! although your heart be averse still do gratify (them) with a courtesy suited to your form.

70. **Prose Con.**—दाक्षिण्यं स्त्रीणां औपमं दाक्षिण्यं परं भूषणं दाक्षिण्य-रहितं रूपं निष्पुष्पं काननं इव ।

Notes.—दाक्षिण्य—see note IV, 69. परं=excellent; *cf.* निष्ठा पर देवतं *Nis.* 20. दा०—रहितं=दाक्षिण्येन रहितं (destitute of). निष्पुष्प निर्गतानि पुष्पाणि यस्मात् तत्.

Translation.—Courtesy is the balm of women, courtesy is the ornament of the first order, beauty without courtesy is like a grove having no flowers.

71. **Prose Con.**—दाक्षिण्यमात्रेण किं वा; भावेन परिग्रहः अस्तु; दुर्लभान् विषयान् लब्ध्वा नहि तेषु अवज्ञातुं अहंसि ।

Notes.—दा०त्रेण—दाक्षिण्य एव दाक्षिण्यमात्र (a *mayuravyanishadādi* compound) तेन. किं वा—What avails it. भावेन—भाव sentiment, feeling. परिग्रहः—seizing, grasping. दुर्लभान्—दुर्लभेन लब्ध्वते ते; शान्. विषयान्—see I, 74, 87 and various other places throughout the poem. अवज्ञातुं—to disregard, to be indifferent to; अवज्ञा governs the *loca.* or the *geni.* अहंसि—see 69 *supra*.

Translation.—What avails courtesy by itself: the gaining possession must be by the feeling of the heart: having got hold of worldly objects so hard to attain pray do not view them with indifference.

72. **Prose Con.**—कानं परं इति ज्ञात्वा पुरंदरः देवः अपि पुरा गीतमस्य मुनेः पत्नीं अहत्यां चकमे ।

Notes.—परं—see 70 *supra*. पुरंदरः—पुरः (अग्निं) दारयति अग्नी the destroyer of the towns of his enemies This is one of the epithets of Indra because he is described in the *Rigveda* as having destroyed the towns of his enemies—the clouds. For his *raison* with अहत्या see note on सहरन्नदन I, 24.

Translation.—Knowing [the enjoyment of] love to be the best [of pleasures] *Purandara*, in days of yore, made love to *Ahalya*, the wife of the sage *Gautama*.

73. Prose Con.—अगस्त्यः सोमभार्या रोहिणीं प्रार्थयामास तस्मात् तत्सदृशं लोपामुद्रां लेभे इति धृतिः ।

Notes.—अगस्त्य—a great sage, also called कुम्भोनिः, परोद्भव, etc. He and वसिष्ठ are said to be the offsprings of *Mitra* and *Varuna*, and is, therefore, called मेधावर्णि. His wife was *Lopamudra*. During *Rāma*'s exile he gave him shelter and was his friend and preceptor. He is represented as a great philosopher and as one unsurpassed in archery. The fable representing him as having humbled the *Vindhya* mountain is supposed to be indicative of the progress of the Aryans. रोहिणी—one of the daughters of *Dakṣa*, and one of the twelve wives of the moon, who is represented as a masculine deity सोमभार्या—सोमस्य भार्या, सा. सोम one of the names of the moon who is represented as sprung from the eye of the sage *Ati*. A note on the derivation of the word is to be seen in Pandit's edition of *Raghu* II, 75 which is curiously interesting. तस्मात्—on that account, therefore, or 'from him & c from the moon. तत्सदृशं—तस्याः सदृशं—like रोहिणी. लोपामुद्रा—the wife of *Agastya* लोपामुद्रा सुशर्मिणी *Amara*.

Translation.—The sage *Agastya* importuned *Rohini* the wife of *Soma* (the moon), and he got from him *Lopamudra* who was like her (i. e. *Rohini*)—such is the revelation (*śruti*).

74 Prose Con.—महातपाः बृहस्पतिः उत्तम्यस्य भार्याया ममतां ममताया भरद्वाजं जनयामास ।

Notes.—महातपाः—महत् तपः यस्य सः. बृहस्पति—see I, 46 *supra*. उत्तम्य—the elder brother of *Bṛhaspati*. ममता—the wife of उत्तम्य. We are told that *Mamata* had *Dirghatamas* by *Utathya* and *Bharadvāja* by *Bṛhaspati*. “अथोत्तम्य इति ख्यात आसीद्दीमानृषिः पुरा । ममता नाम तस्याग्नीहोत्रार्या परमसमता ॥ १ ॥ उत्तम्यस्य यकीयास्तु पुरोषास्त्रि-दिवीकसा । बृहस्पतिर्बृहसेजा ममतामन्वपत् ॥ १० ॥ *Ma. Bhā.* I, 104 भरद्वाज the son of *Bṛhaspati*, who, being abandoned by his natural parent, was brought up by the *Maruts* to *Bharata* who called the child *Vitatha*. This is probably not the same *Bharadvāja* who received *Rāma* and *Sitā* when they started on the fourteen-year-exile.

Translation.—The great ascetic *Bṛhaspati* begot *Bharadvāja* on *Mamata* the daughter of *Maruts*, the wife of *Utathya*.

75 Prose Con.—वरः कामुकः चंद्रमाः बृहस्पतेः महिष्यां तारायां विबुधधर्माणं बुधं जनयामास ।

Notes.—वरः—the pre-eminent; वरः द्रोणे जामातृ, also see II, 30. कामुकः—the word कम् takes the suffix उक् along with लृप्, पृप्, स्वा, भृ, वृप्, हृन्, गम and श्च, to impart the sense of 'desirous', 'eager' by *Pāṇi.* III, ii, 154; hence कामुक means 'eager of loving' 'libidinous'. महिष्यां—महिषी *lit.* means nothing more than 'a wife' as the word is derived from मह् 1st Con. Pa. 'to honour', to revere' accord. to अविमलोद्दिष्टि पच् *Uṇḍ* Sm. 48. तारा—wife of *Bṛhaspati* the preceptor of the gods. Once she was carried away by *Soma* who refused to deliver her up to her husband when demanded. A fierce contest ensued and *Brahmā* interposed and compelled *Soma* to return *Tārā* to *Bṛhaspati*. She gave birth to a son named *Budha* who is the ancestor of the lunar race of kings. "तस्य हृन्भ्योऽभवत्पुत्रः सोमोऽमृतमयः किल.....पत्नी बृहस्पतेर्दंपांश्च तारां नामा हरद्वलाद् etc: see *Bhaga. Sk.* 9 *Adhyā* 13. विबुधधर्माणं—विबुधानां धर्माः यस्मिन् न one who had the characteristics of the gods. बुध the name of the son.

Translation.—The pre-eminent but libidinous Moon begot *Budha* endowed with divine traits on *Tārā* the wife of *Bṛhaspati*.

76. Prose Con.—पुरा च यमुनातीरे जातरागः पराशरः जलप्रभवसंभवां कालीं कन्यां जगाम एव ।

Notes.—जातरागः—जातः रागः (passion) यस्य सः. पराशरः—a great sage, the author of a स्मृति, and the father of *Vyāsa*. There are many other पराशरस too. जलप्रभवः—जलं प्रभवः (origin, rise; cf. अन्तरक्षप्रभवस्य *Ku.* I, 3) यस्य (= fish, a marine animal) तस्मात् प्रभवः (birth cf. पर्वण्यादप्रभवः *Bha. gi.* III, 14) यस्मात्तस्मात् कालीं—dark-complexioned. For the mythological account see *Mahā: Bhā. Adī Pa.*

Translation.—In by-gone days *Parāshara*, excited by passion, went to the dark-complexioned maiden, whose birth was from a marine animal, (hence, a fisher-woman) on the bank of *Yamunā*.

77. Prose Con.—वसिष्ठः मुनिः गर्हितायां मातंग्यां अश्वनालायां रिरं-सया कपिजलाद् तनयं अजनयत् ।

Notes.—वसिष्ठः also वसिष्ठः see I, 57. गर्हितायां—गर्हिता forbidden, contemptible. मातंगी—a woman of the *chāndāla* caste. For the mythological account see *Manu* IX, 22-23.

Translation.—The sage Vasistha, out of a desire of enjoyment, begot a son Kapinjalāda on Akshamālā [who was] a forbidden *chāndikā* woman

78. Prose Con.—राजपिः ययातिः विनिर्गते वयसि अपि विश्वच्या अप्सरसा सार्धं चैत्ररथे वने रेमे ।

Notes.—राजपिः=राजा or राजसु ऋषिः. ययातिः=a king of the lunar race, son of Nahusha (see II, *supra*), husband of *Devyāntī*. Yayāti in his old age transferred his infirmity to one of his sons, and thus once more regaining the prime of youth, is said to have passed one thousand years in the enjoyment of sensual pleasures. सार्धं—with. Like सम, सह etc: the *indecle* word सार्धं governs the *Instru.* चैत्ररथ—the garden of Kubera.

Translation.—The sage-king Yayāti, even when the age [for enjoyment] had gone, sported in the *Chaitraratha* garden with the *Apsara* *Vishvāchī*

79. Prose Con.—कौरवः पांडुः स्त्रीसंसर्गं विनाशांतं ज्ञात्वा अपि माद्री-रूपगुणाक्षितः [सन्] कामजं सुखं सिपेवे ।

Notes.—कौरवः=कुरोः अपत्यं पुमान् इति अण्. पांडुः=second son of *Vyasa* and *Ambālikā*. He married *Kuntī* and *Mādrī*. Pandu had incurred a curse from the sage *Kṛishṇa* who was roaming about with his wife in the form of a deer, whereby he was forbidden company of his wives on pain of death. Pandu, forgetting this curse, one day embraced *Mādrī* and died in her arms. माद्री—sister of *शतसृज* king of *Madra*, she was taken for wife by Pandu at the desire of his uncle *Bhīshma*; see *Mahā. Bhā. Adiparva*. स्त्रीसंसर्गं—स्त्रियः संसर्गः; त. वि०तं—विनाशे अंतः यस्य त. माद्री० क्षितः—रूप च गुणाश्च रूपगुणाः, माद्रीः रूपगुणाः सा...गुणाः; सांगुणैः आक्षितः (see IV, 36 *supra*) कामजं—कामे जात कामज.

Translation.—Pandū, of the race of the Kurus, though knowing that contact with woman was to end in destruction, still overcome by the beauty and good qualities of *Mādrī* gave himself up to the pleasures of love.

80. Prose Con.—माद्वानकन्यकां हत्वा करालजनकः श्रेयं अवाप एव न नु मन्मथं तत्प्राज ।

Notes.—श्रेयं=भूय ruin destruction श्रेयो भयो यथोचितात् *Amara*, and is explained as अक्षयतन. मन्मथं—IV, 53 दा०न्यकां—कन्या (a maiden कन्या कुमारी *Amā.*) एव कन्यका स्वार्थे कः; माद्वान=मद्रा वेद अतीते वा मद्रा शुद्ध चेतन्य वेत्ति इति अण्; माद्वानस्य कन्यका ता. कुरा०कः—I have not been able to trace out this legend. एव—only, nothing more.

Translation.—Kārājānaka took away a Brahmana maiden and gained nothing but ruin; still he did not give up passion.

81. Prose Con.—एवं आद्याः महात्मानः गदितान् अपि विषयान् प्राक् गुणसंहितान् रतिहेतोः एव कुमुजिरे ।

Notes.—आद्याः—first, primitive. म०नाः—महान् आत्मा येषां ते for आत्मा see I, 18; II, 2. गदितान्—see IV, 77. विषयान्—see I, 74; II, 23; IV, 62, 71. प्राक्—*inde.* at first, at the outset. गु०तान्—गुणैः संहिताः (संहिता *pa. pa.* from घा with स)—endowed; accompanied रतिहेतोः—‘with the object, or for the purpose, of enjoyment.

Translation.—In this manner did the great-minded primitive personages partake of worldly pleasures, which, though contemptible, were possessed of good qualities at the outset, solely for the purpose of enjoyment.

82. Prose Con.—यत्र इदं जगत् सक्तं तान् न्यायतः प्राप्तान् विषयान् बलवान् रूपवान् युवा त्वं पुनः अवजानासि ।

Notes.—यत्र—may be taken equivalent to येषु. सक्तं—*pa. p.* of संज=devoted, attached to. न्यायतः—न्यायाद् इति तन्निष्ठ=in the right course; युवा *nomi. sing.* of the *irre.* word युवन् young. अवजानासि=despiseest; from घा with अव.

Translation.—How then doest thou, endowed with strength and youth, despise those mundane pleasures which have come to thee in the natural course and to which the whole world is attached.

83. Prose Con.—इति तस्य शृङ्गं आगमसहितं वचः ध्रुत्वा मेघ-स्वनितनिर्घोषः कुमारः प्रत्यभाषत ।

Notes.—तस्य—*i. e.* of Udayi. शृङ्गं—bland, charming. आग० हितं—आगमेन (आगम a written testimony or proof) सहितं. मे०घोषः मेघस्य स्वनितं (rumbling स्वनितं गर्जितं मेघनिर्घोषो रनिनादि च *Jma. cf.* तो योत्सर्गस्तनितनुसरः *Me.* 39) तदेव निर्घोषः (sound) दस्य सः

Translation.—Having heard these bland words of his [*i. e.* of Udayi] supported by testimony, the prince with a voice sonorous like the rumbling of clouds spoke in reply.

84. Prose Con.—अत्र इदं सौहार्दव्यञ्जकं वाक्यं त्वयि उपपन्नं यत्र च ना [] मन्यये [तत्र] त्वा अनुनेप्स्यामि ।

Notes.—सौहार्दव्यञ्जकं—मुद्रः भावः सौहार्दं (the *Vaidhi* of both सु and इ is by the rule अनुस्वारित्वादेनात् *cf. Pāṇi.* VII, iii, 20 सौहार्दं व्यञ्जने अनेन इति शी०कं. उपपन्नं—fitting, appropriate; *cf.* उपपन्नमेतदस्तिनृपस्ये

राजनि *Sha.* II. मा—*accu. sing.* of असत्, दुष्ट—ill-positioned; hence, mistaken. स्वा—optional form of the *acc.* of युष्मद्-अनुनेप्यामि *fu.* of अनुनी to convince, to satisfy.

Translation.—Here this speech indicative of friendly feeling is quite appropriate in thee. I shall convince thee about that in which thou considerest me ill-positioned.

85. Prose Con.—विषयान् न अवजानामि, लोक तदात्मकं जाने, जगत् तु अनित्यं मत्वा मे मनः अत्र न रमते ।

Notes.—अवजानामि—(from अवज्ञा 9th *Conj. Par.* to treat with contempt, cf. अवजानति मा मूढा मानुषीं तनुमाश्रित *Bha. Gi.* IX, 11.) तदात्मकं—येषु (विषयेषु) आत्मा (मनः) यस्य तथा भूतं.

Translation.—I do not despise worldly objects. I know that mankind is, as it were, made up of it, but knowing that the world is transitory my mind does not find pleasure here.

86. Prose Con.—जरा च व्याधिश्च मृत्युश्च इदं त्रयं यदि न स्यात् तर्हि मम अपि मनोऽप्येव विषयेषु रतिः भवेत् ।

Translation.—Old age, disease, and death—if this triad did not exist, then, may be, I too should find pleasure in worldly objects imparting delight to the mind

87. Prose Con.—स्त्रीणां एतत् वपुः यद्यपि नित्यं एव भवेत् तथापि ससंवित्कस्य कामेषु रतिः न क्षमा ।

Notes.—नित्यं eternal, permanent, ever-lasting, ससंवित्कस्य—सविज्ञा (संविद् *sem.* knowledge) सहितः ससवित्; ससवित् यत्र ससंवित्कः (The suffix क (क्) is what is technically called स्वार्य), तस्य. क्षमा—excusable. रतिः—addictedness.

Translation.—Even if this body of women were to be everlasting, still delight in pleasures would not be excusable in one possessing knowledge.

88. Prose Con.—यदा तु आसां रूपं जरया अपीतं आत्मनः अपि अनभिप्रेतं भविष्यति [तदा] मोहात् तत्र रतिः भवेत् ।

Notes.—जरया अपीतं not swallowed, not gulped down by old age. अनभिप्रेतं—न अभिप्रेत (*pas p.* of अभिप्रे) not desired, hence the condition of ignorance.

Translation.—Now then, when the form of these women will not be gulped down by old age, and when it will not fall into an undesirable condition, then perhaps through attraction there will be attachment there.

89. Prose Con.—मृत्युव्याधिजराधर्मः मृत्युव्याधिजरात्मभिः समानः अपि असंविन्नः मृगपक्षिभिः समानः ।

Notes.—मृत्युधर्मः मृत्युश्च व्याधिश्च जरा च मृत्युजरा; मृत्युजराः धर्माः वस्तुतः The formation of the compound here and that in stanza 57 is worth noticing. The word धर्म takes the suffix अनिच् when it has only one term before it and not more. In the latter case it does not take this suffix by *Pāṇi. V, iii, 124. cf.* कोऽप्येव एव विद्युनोद्यननुष्यधर्मः *Pancha. I, 304.* मृत्युत्मभिः मृत्यु-जराः आत्मा (disposition) दाता ताभिः. असंविन्नः see IV, 55. समान pre. par. of रन् to play, to enjoy. मृगपक्षिभिः—मृगाश्च (मृग an animal, a quadruped generally, as in the word मृगेंद्र or मृगाधिराज) पक्षिभ्यः तैः mark the arrangement of the words मृग and पक्षि in the compound. The order cannot be reversed. cf. for the idea generally “आहारनिद्राभयनैश्च न सानान्येनैतन्मृगिर्नराणां धर्मो हि तेषामपिदो विद्येयो धर्मेण हीनाः पशुभिः समानाः” The use of the instru. is on account of the word समान expressing ‘likeness’.

Translation.—He who, himself being subject to death, disease, and old age, is sporting with those whose very nature implies death, disease, and old age remains undisturbed and is, therefore, on a par with beasts and birds.

90. Prose Con.—महात्मानः ते अपि कामात्मकाः इति यदा आत्मा अत्र संवेगः न कर्तव्यः यतः तेषां अपि क्षयः ।

Notes.—आत्मा—*acc. sing.* of आह. This is a defective verb and has only five forms—three in third person and two in the 2nd person and none in the first person and 2nd per. plural. कामात्मकाः—काम एव आत्मा (स्वभावः) देशां ते कामात्मानः; कामात्मानः एव कामात्मकाः those whose very formation is love. The compound महात्मानः is different. It is महान् आत्मा (mind) देशां ते i. e. large-minded persons. संवेगः—Haste, speed (see III, 52). कर्तव्यः—*pot. pass. par.* of कृ; for the use and meaning see *Ap. G. § 155*. यतः—*is* equivalent to यत्=because, since. This एत् is not to be confounded with एत् *demon. pronoun*.

Translation.—Even those great persons were filled with desire; this is what you said: but on this account, haste must not be made, since destruction was theirs too (was their lot).

91. Prose Con.—सानान्यतः यत्र क्षयः तन्नश्ये माहात्म्यं न; विपश्ये प्रसक्तिः वा युक्तिः आत्मरक्षिता न ।

Notes.—सानान्यतः=*indeed*, generally. माहात्म्यं—महत्तः महः माहात्म्यं. प्रसक्तिः=*great attachment*. वा=or. युक्तिः *in its etymol.*

sense of 'junction', union आत्मवित्त्या— (for आत्मविद् see II, 1)
आत्मविद् भावः आत्मविता, condition or state of self-knowledge.
The idea is those who do not possess self knowledge are com-
mon folk.

Translation.—There is no greatness wherever generally there
is destruction. great attachment or fondness for worldly
pleasures is *none* only by the condition of self-knowledge.

92. Prose Con.—अनृतेन अपि स्त्रीजने वर्त्ततां इति यद्यपि आत्य;
[तथापि] दाक्षिण्येन अनृतं [इति] किंचन न अवगच्छामि ।

Notes—अनृतेन—etc. see stanza 67 *supra*. आत्य—see st. 90
supra. किंचन—Nothing whatsoever.

Translation—Although you said that one should behave
towards women with insinberisy Still I do not compretend any-
thing that being a lie could be [coupled] with courtesy.

93. Prose Con.—यत्र आर्जवं न तत् अनुवर्तनं मे न रुचितं; यदि
सर्वभावेन संपर्कः नास्ति तत् तु धिक् ।

Notes.—आर्जवं see IV, 13 अनुवर्तनं—following, hence,
conduct सर्वभावेन with a whole heart. संपर्कः association com-
pany of न मूर्खजनसंपर्कः मूर्खजनसंपर्कः *Neti*, 14 धिक् *ind.* cursed,
wretched रुचितं—The reading रोचते would make a very
good sense.

Translation.—That conduct (devotion) is not agreeable to
me wherein there is no straightforwardness if association be
not with a whole heart, then that is despicable

94. Prose Con.—अनृते भ्रष्टानस्य सकस्य अदोषदर्शिनः जातरागस्य
चेतसः वचित्तव्यं किं हि स्यात् ।

Translation—What will be decept to a lover who has un-
phicit faith (even) in a lie, and who does not see a flaw (on
account of) his mind being full of love.

95. Prose Con.—जातरागाः यदि एवं परस्परं वंचयति [तर्हि] ननु
नराः स्त्रीणां स्त्रियः नृणां ह्युं नैव क्षमं ।

Notes.—जातरागाः जातः (*past. p.* of जन् to produce रागः see I,
78) वेपं ठे. परस्परं = each other. This word comes under the
same grammatical rules as are applicable to अन्योन्य. ननु surely,
indeed. प्रकाशवशादानुष्ठाननयामिदमे ननु *Ama*. स्त्रीणां and नृणां—mark
the idiomatic use of the genitive.

Translation.—If those who are excited by love thus deceive each other, then indeed, men deserve not to see women nor women to see men.

96. **Prose Con.**—तद् एवं सति दुःखार्तं जरा मरणभोगिनं मां अनायैषु कामेषु प्रतारयितुं न अर्हसि ।

Notes.—दुःखः दुःखेन आर्तः harassed, distressed from कृ to injure with आ (see I, 73), तं. जराभोगिनं जरा च मरणं च जरा मरणे, तं मुनक्ति सः, तं. अनायैषु used in the *lit.* sense=not worthy of an Arya, unworthy, dishonourable. 'प्रतारयितुं' to lead astray. 'अर्हसि' for the use of this verb with an infinitive see IV, 71 *supra*.

Translation.—Thus then, such being the position, I beg you not to lead me astray into ignoble enjoyment,—me, who am afflicted by sorrow and who am subject to old age, and death.

97. **Prose Con.**—अहो चलेषु कामेषु सारदक्षिणः ते बलवत् सुधीरं मनः [यतः] नरणाध्वनि प्रज्ञाः निरीक्षमाणः [त्वं] तांन्ने भवे अपि विषयेषु सन्ने.

Notes.—चलेषु fleeting, fickle: cf. चलाः दक्ष्णीयलाः प्राणाश्चक्षुः जीवित-यौवन *Fai. Misc.* 15. सारदक्षिणः सार (substance see II, 8,) पददक्षिणी असी सारदक्षिण, तस्य. मध्वनि—नरणाध्वनि (अध्वन् a road, path; see III, 60 and 61 for the idea generally), तस्मिन्. प्रज्ञाः see II, 35.

Translation.—Ah! thy mind is really very firm and powerful since thou seest substance in fleeting pleasures, and beholding people on the path to death thou clingest to worldly objects even when there is great danger [about].

98. **Prose Con.**—अहं पुनः जराविषयाधिभवं विचिंतयन् अतीव विह्वलः भीरुः अग्निना दीप्तं दृष्ट्वा जगत् निशानयन् न शान्तिं लेने न वृत्तिं कुतः रति ।

Notes.—जरा—भयं—जरा च विषयः (trouble, difficulty cf. विह्वलः स्वेन *Bhartṛi.*) च व्यापित्य तासां भवं. विह्वलः—(see I, 73). भीरुः—afraid, frightened. निशानयन्—seeing, noticing; from निशन् 4th and 10th Conj. to see. शान्तिं—(see I, 71). वृत्तिं courage, firmness वृत्तिर्भारणपेदयोः *Amā.* रति pleasure, enjoyment (see III, 30; IV, 67 etc.)

Translation.—I am both extremely confused and frightened as I ponder over the terrors of old age, death, and disease: in beholding the whole world ablaze with fire I find no peace, nor courage, whence then (can I find) pleasure.

set purpose of winning over the prince: in that case the compound may be dissolved as अग्रः (frustrated) मनोरथः यासां ताः निष्फलैः = निर्गतं फलं येषां तैः कलागुणैः—see II, 34 and IV, 9 *supra*. प्रणयैः—प्रणय solicitation, importunity, from प्रणी to request. स्वे स्व is a pronomi. adjec. and declined in all cases. भावे—for भाव in the sense of 'mind', 'heart' see I, 7, II, 31 and various other places throughout the poem. मन्मथ see IV, 53.

Translation.—Then the women—who had worn ornaments and garlands to no purpose, whose object was frustrated, and who, with all their arts and entreaties [having proved] fruitless, restraining their amatory passion in their own hearts—returned to the city.

102. Prose Con.—ततः पुरोद्यानगतां जनधियं पुनः सायं प्रतिसंहतां निरीक्ष्य सर्वगतां अनिलतां विचिंतयन् क्षितिपालकात्मजः धिष्यं विवेक्ष ।

Notes.—पुरोद्यानगतां (see IV, 1) पुरोद्याने गता ('contained, possessed') तां. सायं *ind.* in the evening. धिष्यं see I, 1.

Translation.—Then, finding the gaiety of the people (assembled) in the city-grove again withdrawn in the evening, the prince—reflecting upon the transitoriness attached to all worldly things—entered the palace.

103. Prose Con.—ततः तस्य मनः तु विषयविमुखं [इति] ध्रुत्वा हृदयगतशूलः गजः इव राजा तद्रात्रौ न शिष्ये । अथ ससचिवः सः बहुविविध-मार्गे मंत्रे धातः सन् सुतमतेः नियमनं कामेभ्यः अन्यत् न अपश्यत् ।

Notes.—वि०.. मुखं—विषयेषु विमुखं (averse, disinclined, *cf.* पुरुषगुण-विशानविमुखी *Mu.* II, 7. हृद्गतः हृदये गतं (penetrated, lodged) हृद्गतं, हृद्गतं शूलः (a splinter, a barb; from हृत् to go, to enter, वा पुंसि शूलं शकुनां *Ama.* *cf.* अविनाम स राजर्षिः समुद्धरेजो हृदयस्थशूलः *Vilra.* I) यस्य सः तद्रात्रौ—तस्यां रात्रौ तद्रात्रौ. ससचिवः सचिवैः (सचिव a councillor) सः असी ससचिवः. बहु०मार्गे बहवश्च (numerous) विविधाश्च (manifold, varied) बहुविविधाः; बहुविविधाः मार्गाः यस्य तस्मिन्. मंत्रे (मन्त्र consultation, deliberation, from मन्त्र to speak in a low voice, *cf.* यन्त्र-तेजो परमो हि मन्त्रः *Panch.* II, 182. नियमनं—curbing, restraining.

Translation.—Then, hearing that his (the prince's) mind was quite averse to all worldly pleasures, the king, like an elephant with a barb lodged in his vital parts, did not lie at ease the whole night; now, fatigued as he was with consultation, which pointed numerous and diverse courses, with his councillors, he could see nothing else except pleasures to restrain the impulse of